

**Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника**

**Збірник наукових праць:
філософія, соціологія, психологія**

*Випуск 13
Частина 1*

Івано-Франківськ
2008

ББК 87.2 + 60.5 + 88

З 41

Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – Вип.13. – Ч.І. – 254 с.

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол №5 від 31.01.2006 р.)

Збірник наукових праць входить до переліку видань Вищої атестаційної комісії України (zareєстровано постановою Президії ВАК України № 2-02/2 від 09.02.2000 року).

Редакційна колегія: **Л.Е.Орбан-Лембрик** – доктор психолог. наук, професор (*голова редакційної колегії*); **Р.А.Арцишевський** – доктор філософ. наук, професор, чл.-кор. АПН України; **С.М.Возняк** – доктор філософ. наук, професор; **М.В.Кашуба** – доктор філософ. наук, професор; **В.К.Ларіонова** – доктор філософ. наук, професор; **З.С.Карпенко** – доктор психолог. наук, професор; **В.П.Москалець** – доктор психолог. наук, професор; **І.Д.Пасічник** – доктор психолог. наук, професор; **М.В.Савчин** – доктор психолог. наук, професор; **М.М.Сидоренко** – доктор філософ. наук, професор; **Н.В.Чепелева** – доктор психолог. наук, професор, чл.-кор. АПН України; **Г.М.Федоришин** – канд. психолог. наук, доцент (*відповідальний секретар*).

ISBN 966-640-136-3

© Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, 2008

ВПЛИВ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОВЕДІНКОВІ ПРОЯВИ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізується вплив міграції населення на соціальну поведінку особистості, з'ясовується специфіка протікання процесів адаптації індивіда до нових умов життєдіяльності.

***Ключові слова:** міграційні процеси, конформна поведінка, соціокультурне середовище, індивідуалізація особистості, адаптація індивіда до нового соціального оточення.*

Актуальність проблеми. Міграційні процеси – об'єктивне явище сучасної дійсності: люди переміщуються з одного міста до іншого, з однієї сім'ї в другу, навіть їдуть в далеке і ближнє зарубіжжя в пошуках більш оплачуваної роботи, привабливішого життя, кращої долі собі й своїм дітям. З точки зору соціальної психології актуальними, за таких обставин, є: специфіка протікання процесів адаптації індивіда до нових умов (приспособлення психіки особистості до зовнішнього середовища, що якісно змінюється, змінилося чи суттєво різниться від того, де проживала перед цим людина); психологічні особливості зміни соціальних позицій та досягнення кар'єри; специфіка набуття нових особистісних якостей, нових поведінкових проявів; знання і врахування чинників психологічної сумісності на етапі вияву індивідуальних особливостей та інтеграції у нову спільність; особливості становлення і розвитку психологічної готовності до виконання нового типу діяльності і до спілкування в іносоціальному середовищі.

Мета повідомлення полягає у з'ясуванні соціально-психологічної специфіки впливу міграції на поведінкові прояви особистості.

Задоволеність переміщенням, новим місцем проживання, працею, новим становищем, собою, реалізацією своїх потенційних можливостей – суб'єктивний індикатор статусної і рольової адаптації індивіда в іноетнічному середовищі, натомість незадоволення процесами переміщення, новою роботою, іншим соціальним середовищем, групою, своїми діями і вчинками – показник відсутності психологічної адаптації. На цьому етапі можуть спрацьовувати психологічні захисні механізми, які за будь-яких умов і в будь-якій ситуації – охороняють людей від зазіхань на індивідуальність, цілісність і стійкість особистості: втеча від реалій, апатія, негативізм, маргіналізація, агресія, лінощі, мрії й фантазії тощо. Процес індивідуалізації за нових умов і обставин (вияв власного “Я”,

формування особистісних новоутворень, оптимальна реалізація потенційних можливостей тощо) пов'язаний із самоактуалізацією особистості чи групи людей. Часті соціальні зміни, переміщення призводять до зміни особистісних вимог (відбувається або узгодженість власних дій з діями групи, в яку потрапляє людина, або деформація вимог до себе і оточення, чи пошук іншої системи вимог, іншої групи, іншого місця роботи) [4].

Вияв власної індивідуальності людини передусім проявляється в групі. Нові умови життя індивіда – переїзд в нове місто, перехід до нового вузу, обрання праці за кордоном – передбачають входження людини в нові групи, які вирізняються нормами, статусом у суспільстві, соціокультурною специфікою, етнічним складом тощо. Все це не може не позначатися на самопочутті особистості, на її становленні, на процесах адаптації, індивідуалізації та інтеграції в нову групу, прояві особистісних рис характеру. Мала група, яку обирає індивід для життя й діяльності, має відповідати потребам людини. Проте мала група задається певною потребою конкретного суспільства, яке може бути людині не зовсім знайоме, або і зовсім не знайоме, що впливає на процес адаптації як в групі, так і в реальному суспільстві (йдеться, передусім, про потрапляння людини за кордон).

Під час входження в нове оточення у особистості виникає необхідність розв'язання певних соціальних завдань, що і породжує потребу у входженні у малу групу, або відразу в декілька груп. Для прикладу, обравши студентську групу, яка створена у зв'язку з поступленням вчорашніх випускників школи до вищого навчального закладу, індивід задовольняє свої потреби у навчанні, обравши колектив підприємців чи виробників, людина задовольняє свої професійні амбіції. Важливою психологічною передумовою скорішої адаптації індивіда до нового оточення є його прагнення до задоволення потреб, пов'язаних зі сферою людського спілкування. Однак чинники, котрі сприяють успішній адаптації людини до умов життя і спілкування у новій групі, не вичерпуються лише системою її потреб і цінностей. Вони включають цілий ряд інших складових: соціальний досвід індивіда, сформовану у нього самооцінку; очікування, пов'язані з наступним груповим членством; особливості групового членства з точки зору цілі, специфіки діяльності, етнопсихологічної специфіки середовища, до якого потрапив індивід, та ін.

Нова група ставить до людини певні вимоги, тобто передбачається, що в кожній із обраних індивідом груп (студентська група, трудовий колектив, неформальне об'єднання, нова етнічна група), індивід разом з групою має пройти ряд так би мовити випробувальних стадій, які послідовно змінюють одна одну. Так, у сфері міжособистісної активності

на індивіда чекають: “перевірка і залежність”, тобто орієнтація членів групи щодо характеру дій кожного і пошуку взаємоприйнятної міжособистісної поведінки; “внутрішній конфлікт”, що пов’язаний із порушенням взаємодії та відсутністю єдності в групі; “розвиток групової згуртованості”, яка досягається шляхом подолання непорозумінь і розв’язання конфліктів; “функціонально-рольова погодженість”, тобто утворення рольової структури групи, яка відповідає змісту групового завдання. Щодо сфери ділової активності, то людина потрапляє у коло проблем, розв’язання яких передбачає спільну діяльність і відбувається на наступних стадіях: орієнтування у завданню і пошук оптимального способу його розв’язання; факт емоційної реакції на вимоги завдання, протидія членів групи вимогам, що пред’являються до них у зв’язку з вирішенням завдання; відкритий обмін думками та інформацією з метою досягнення більш глибокого розуміння намірів один одного і пошуку альтернатив; прийняття рішення і активні спільні дії щодо його реалізації [5].

Безперечно не в кожній новій групі індивід може і повинен проходити зазначені стадії становлення. Є так звані транзитивні групи, до яких індивід звертається лише час від часу для задоволення потреби у їжі, одязі тощо, однак є групи, які тією чи іншою мірою, але торкаються життєдіяльності людини повсякчас і тому хоче вона того чи ні, а змушена з цими групами рахуватися і на норми і правила, які діють в них, зважувати. Це групи довготривалої дії – нова студентська група, новий трудовий колектив, інше об’єднання за інтересами, інша сім’я, інша країна тощо. В таких групах людина має пройти, як правило, три основних етапи, які передбачають: орієнтування у ситуації (орієнтація індивіда у новому середовищі, у незвичних для нього відносинах між членами групи); конфлікт, який є результатом суперечності між “новачком” і різними членами групи, між їхнім різним уявленням про групові цілі і засоби їх досягнення; динамічна рівновага, яка забезпечує можливість функціонування групи як єдиного цілого і індивіда як особистості в ній, але при цьому не застраховує від виникнення нових непорозумінь між новим оточенням і особою, що до неї потрапила.

Важлива ознака задоволеності індивіда від перебування у тій чи тій новій групі – сприйняття групових норм, їх відповідність потребам людини. Якщо людина відчуває потребу у групі, вона може або приймати її норми, або залишати їх для себе зовнішнім стандартом поведінки. В другому випадку процес адаптації до нового середовища може ускладнитися и група може не прийняти індивіда. Саме тому для індивіда існування системи норм у групі важливе передусім тим, що вона забезпечує його сукупністю нових орієнтирів у новому навколишньому середовищі, відмінному від того, де він перебував тривалий час, створює

певну уніфікацію поведінки індивіда і членів групи загалом, регулює відмінності всередині групи, приписує стандарти поведінки в різних ситуаціях, а також визначає реалізацію тієї чи іншої ролі у конкретній дії, у якій опиняється людина як носій даної ролі.

Нормативна поведінка людини, яка зважилася на міграцію, може мати різнобічний характер. Її в соціальній психології в першу чергу пов'язують із конформізмом, тобто з пасивним, пристосовницьким прийняттям групових стандартів у поведінці, безапеляційним визнанням існуючих порядків, норм і правил, безумовним схилянням перед авторитетами. Таке визначення конформізму може означати для людини, яка потрапила передусім в нове соціокультурне середовище, три різні, хоч зовні подібні між собою явища: відсутність у людини власних поглядів, переконань, слабкість характеру, пристосування; однаковість у поведінці, згода особистості з поглядами, нормами, ціннісними орієнтаціями більшості оточуючих людей; результат тиску групових норм на індивіда, який в наслідок цього тиску починає діяти, думати, відчувати так само, як й інші члени групи. Американські соціальні психологи посилаються на два різновиди конформізму: поступливість, тобто нещирий, зовнішній конформізм, і схвалення, який пов'язують із щирістю, внутрішнім конформізмом. Праці останніх років апелюють також до поняття "соціальний вплив", яке в широкому розумінні трактують як вплив соціального чинника на поведінку індивіда, а в більш вузькому – як зміни в думках, судженнях і установках окремої людини у результаті впливу на неї групових суджень, думок та установок оточення. Зазначені міркування можна з великою часткою впевненості перевести на ситуацію міграції, адже перебуваючи у новому для себе оточенні, людина змушена приймати норми і правила нового середовища, що дозволить їй скоріше не лише пристосуватися до нових обставин життя, але й адаптуватися і, що найголовніше, інтегруватися в нове суспільство, проявляючи себе як особистість.

У дослідженнях, присвячених вивченню проблематики, пов'язаної із конформізмом, як похідні від цієї категорії чи тотожні їй використовують поняття "конформна поведінка" та "конформність". Для виявлення поведінкових проявів особистості в контексті міграційних процесів також можна скористатися розглядом означених вище дефініцій. Серед дослідників побутує думка, що відносно конкретної людини та конкретної ситуації доцільніше вести мову про конформну поведінку та конформність. Зміст цих понять вказує на суто психологічну характеристику позиції індивіда стосовно позиції групи: приймає чи відкидає він певні норми, стандарти, цінності, властивості, які притаманні групі. При цьому конформна поведінка – це відповідна дія чи певне поводження індивіда в умовах конкретної ситуації і групового тиску

(впливу). Йдеться про проблему відповідності вербальної реакції дійсній поведінці, яка у дослідженнях вчених формулюється таким чином: чи змінюється думка внаслідок того, що індивід переконався в чомусь, тобто чи відбулися зміни його когнітивної структури, чи він лише ззовні демонструє зміни, а на справді залишається при власній думці. Причиною такого зовнішнього поводження може бути небажання конфліктувати, прагнення зберегти хороші стосунки з членами групи та ін. Стосовно таких варіантів поведінки, то перший одержав назву раціоналістичного, а другий – мотивованого.

Щодо конформності, то під нею розуміють таку особливість чи властивість індивіда як члена групи, яка виявляється у його схильності обирати і слідувати думці групової більшості, піддаватися реальному чи уявному тискові групи. Іншими словами, конформність – це певна властивість поведінки людини. Вважається, що конформність проявляється там, де фіксується наявність конфлікту між думкою особистості і позицією групи. Конформність знаходить свій вияв у зміні поглядів індивіда та поведінки відповідно до точки зору більшості. Водночас, конформність – це явище неоднозначне, в першу чергу тому, що саме факт поступливості людини далеко не завжди свідчить про справжні реальні зміни у її сприйманні. Розрізняють зовнішню і внутрішню конформність. При цьому перша полягає в тому, що індивід тільки зовні демонструє підкорення думці групи, а внутрішньо продовжує їй чинити опір. Це робиться з метою отримати схвалення, повагу членів групи чи уникнути більш жорсткіших санкцій з боку осіб, що входять у спільність. Друга (внутрішня конформність) – це справжнє перетворення індивідуальних установок особистості, її первинної позиції на користь групи, тобто людина дійсно засвоює думку більшості. Передбачається, що внутрішня конформність і є результатом подолання конфлікту з членами групи на користь останньої. Різновидом залежності особи від групи є негативізм. Ця позиція індивіда полягає в тому, що група здійснює тиск на нього, а він у всьому опирається цьому тиску, тобто демонструє поведінку або думки, які суперечать позиції групи. На перший погляд здається, що негативізм – це дійсна незалежність. Водночас, у ряді досліджень було показано, що негативізм виступає у якості специфічного випадку конформності. В деяких дослідженнях поняття “негативізм” і “нонконформізм” виступають у якості синонімів. В інших – ці поняття розводяться, розуміючи під негативізмом демонстрацію поведінки або думки, що суперечить думці більшості, незалежно від того, має рацію ця більшість чи ні, а під нонконформізмом – демонстрацію думки чи поведінки, що опирається на власний досвід, незалежно від думки чи поведінки групової більшості [6, с. 77-78]. Ряд дослідників вважає, що конформності протистоїть нонконформність, тобто повне заперечення

якоїсь згоди, нехтування будь-якими нормами та цінностями групи. На думку цих психологів, нігілізм, бунтарство, свавілля є абсолютною нонконформністю, яка нічим не відрізняється від негативізму як немотивованої поведінки індивіда. Нонконформність виявляється у незгоді, запереченні певних вимог, очікувань, норм, розпоряджень соціуму.

Наші дослідження (анкетування, бесіда, спостереження) показали, що такі форми поведінки особистості за умов перебування в новому соціокультурному оточенні не є характерними для індивіда, вони трактуються як крайні і пов'язані скоріше за все з дезадаптаційними процесами та індивідуальними особливостями людини. Подальше вивчення зазначеної проблеми, тобто феноменів конформності та конформної поведінки людини в іншому (новому) соціальному середовищі, дало змогу виявити їх різні прояви та особливості. Зокрема, йдеться про підпорядкування, яке передбачає, що вплив іносоціальної (іноетнічної) групи на людину має зовнішній характер, тривалість конформної поведінки обмежується конкретною ситуацією. Стосовно ідентифікації, то як рівень конформної поведінки вона, так само як і за звичаних умов, може існувати у двох формах: 1) нагадувати ідентифікацію в її класичному варіанті, коли індивід повністю чи частково уподібнює себе іншим членам групи; 2) вона здійснюється у формі рольових відносин, тобто учасники взаємодії очікують один від одного певної поведінки, намагаючись виправдати ці взаємні очікування. Щодо інтерналізації, то цей рівень конформної поведінки пов'язаний зазвичай із цінностями особистості: думки інших можуть інтегруватися у систему цінностей самого індивіда.

Міграційні процеси впливають на сферу пізнавальних функцій людини: на перший погляд здається, що особи, особливо конформні, виявляють менший інтелект, ніж незалежні, адже вони характеризуються догматичністю, стереотипністю мислення, нечіткістю думки та висловлювань. В усякому разі так виглядає ззовні, водночас конформність як риса особистості може зробити людині і добру справу: пристосовуючись до нового оточення, індивід краще його пізнає, починає добре орієнтуватися у навколишній ситуації, що, своєю чергою, сприяє оптимізації пізнавальних процесів. На початку, особливо в період адаптації, сфера мотивації та емоційних функцій особи, у тому числі і конформної, також позначається недостатньою силою характеру, невмінням володіти собою у стресових ситуаціях. Однак стресова ситуація, а переміщення із однієї сфери діяльності в іншу, із одного регіону до другого, чи зовсім виїхавши з країни, як ніяке інше є екстремальним, може викликати і зовсім протилежну поведінку: активізуються усі потенційні можливості людини і вона, за нашими

даними, навіть у супереч конформності, вразливості, маючи на меті не тільки вижити, але й досягти певних шаблів росту, проявляє наполегливість, рішучість, а подекуди і войовничість.

Довготривале перебування за кордоном, опанування новими навичками і вміннями – процес важкий і для людини з адекватною самооцінкою, і тим більше для особи, яка характеризується певним комплексом неповноцінності, заниженою самооцінкою. У всіх, хто потрапляє у нове оточення, а у останніх перш за все, у сфері самосвідомості відбуваються зміни. Перед ними постає питання: або чогось досягти, або опинитися на узбіжжі. І вони, як показали результати наших опитувань, діють як у відповідності до нових умов життя, так і відповідності до своїх потреб, запитів, можливостей, до свого самопочуття, самовідчуття себе серед інших, до своєї самооцінки: одні у стосунках з іншими людьми проявляють авторитарність, незалежність, від чого часто-густо страждають, адже нове оточення не стерпить самонадіяних і самозакоханих, другі занепокоєні сприйняттям себе в очах інших, “чужих” людей, що позначається на якості роботи, адже постійна занепокоєність впливає на продуктивність праці, на міжособистісні контакти, роблячи їх часто не адекватними, не ефективними, ще інші, пристосовуючи своє світосприйняття до нових умов і заховавши частину себе десь далеко всередині, витрачають час на вивчення оточення і знаходження себе і своєї особистості в ньому.

Вивчення процесів міграції населення показує, що конформізм, на противагу існуючій серед окремої частини вчених думці про нього як про явище суто негативне, яке характеризується як свідоме пристосування, навіть радше пристосовництво до існуючої дійсності, пов’язуючи таке розуміння цієї дефініції з тим, що конформізм скоріше означає явище за своєю суттю не стільки психологічне, скільки етичне, – це феномен, який виконує важливі функції у процесі соціалізації особистості, їхньої інтеграції у іноетнічну соціальну спільність. Разом з тим конформізм, як показали наші дані, може бути і перешкодою на шляху розвитку окремого індивіда. Відповідно до цього і конформність характеризується як реальність людських взаємин, яка може мати як негативні, так і позитивні риси. За таких умов важлива відмінність конформності від конформізму полягає в тому, що перша може мати ступінь вияву не стільки на рівні індивідуальних відмінностей, скільки на рівні особливостей групової ситуації. Загалом щодо конформності, то в одних випадках її варто розглядати як позитивний, а в інших – як негативний чинник функціонування групи і прояву особистості в ній. Результати дослідження свідчать, що слідування деяким встановленим нормам, стандартам поведінки важливе, а іноді і просто необхідне для здійснення ефективних дій індивіда як члена групи. Переважно це стосується екстремальних

ситуацій. Стосовно окремих випадків, то тут конформність може мати своїм результатом навіть альтруїстичну поведінку або поведінку, яка узгоджується із моральними критеріями самої особистості. За умов, коли згода з нормами групи зумовлюється одержанням особистої вигоди і кваліфікується як пристосовництво, тоді конформність викликає різні негативні ефекти, які так часто приписуються цьому явищу. Нашим дослідженням також підтверджено існуючу в наукових колах тезу, що навіть якщо рішення суб'єкта відображає його дійсну думку, водночас прагнення до однаковості думок із тих чи інших проблем, типове для багатьох згуртованих груп, нерідко стає серйозною перешкодою на шляху їхнього ефективного функціонування. Особливо це стосується тих груп і їхньої спільної діяльності, де закладений творчий потенціал. Варто погодитися з тією точкою зору, згідно з якою правильне розуміння і пояснення конформної поведінки можливі лише у разі врахування дії ситуативних, групових та індивідуально-особистісних чинників у реальних ситуаціях взаємодії. Також слушним є зауваження, що абсолютно незмінних точок зору групи і індивіда не може бути; вони змінюються залежно від обставин і так чи інакше впливають одна на одну.

З'ясування того, наскільки феномени конформізму та конформності є фатальними для людини як члена групи, знаходимо ще у К. Левіна, який стверджував, що приналежність до тієї чи іншої групи ще не є показником повної відповідності індивіда цілям, правилам, стилю життя і мислення групи, позаяк у нього є свої власні цілі [1]. Саме тому людині необхідно мати всередині групи достатній простір вільного руху для того, щоб реалізувати свої індивідуальні бажання. Потрапляючи у нове середовище людина часто немає такого вільного руху через незнання мови, нормативних вимог групи, етнопсихологічних особливостей нового оточення, через невміння пристосуватися до нього, відсутність можливості й умов проявити своє "Я". У Д. Майерса знаходимо опис двох механізмів, котрі захищають людину від надмірного нормативного впливу. Це – реактивна опірність і підтвердження власної унікальності [2]. Мова йде про те, що грубість соціального примусу схиляє людей до реактивного опору, тобто вони намагаються протистояти примусу і відстояти свою особисту свободу та індивідуальність. Оскільки в групі люди більш за все бачать, чим вони різняться від інших, то саме їхні дії і захищають їхнє почуття власної неповторності та індивідуальності. Названі механізми, як свідчить опитування тих, хто виїхав за кордон на тривалий час, діють і за умов міграції.

Переїзд людини з одного середовища в інше примушує її шукати шляхи і вивчати умови, за яких вона може не тільки пристосовуватися до нових обставин життя, але й чинити опір, більше того й сама здатна перетворитися на активне джерело впливу на цей новий для неї соціум.

Ще С. Московічі та його колеги звернули увагу на те, що індивід не завжди поступається тиску групи. Зокрема, вони показали, що теорії конформної поведінки, які створені в рамках дослідницької парадигми С. Аша, відтворюють певний, але не повний погляд на сутність внутрішньогрупових процесів. С. Московічі запропонував концепцію “активної меншості”, згідно з якою конформність може бути розглянута як форма переговорів між меншістю і більшістю, які включені у конфлікт щодо певної реальності [3]. Тобто, наряду з рухом індивіда до групи є й інший вихід у розв’язанні проблеми: прийняття більшістю або його частини позиції меншості. Достеменно відомо, що ще в дослідженнях С. Аша та С. Мілграма було зафіксовано такий факт: достатньо піддослідному в конфліктній ситуації виявити наявність “соціальної підтримки”, як його наполегливість у відстоюванні своєї думки значно підвищується. В подальших експериментах інших дослідників було зазначено наступне: піддослідні з високим статусом відносно мало змінюють свою оцінку; групова норма змінюється у бік оцінки осіб з високим статусом; піддослідному достатньо одного судження, яке суперечить думці більшості, щоб він не піддався груповому впливу; для стійкості нонконформної соціальної думки необхідна її підтримка, причому не обов’язково публічно, головне, щоб піддослідний знав, що в нього є одnodумці. Йдеться про те, що в групі під впливом зовнішніх соціальних змін співвідношення сил на рівні “меншість – більшість” постійно змінюється. За певних обставин виникає ситуація, коли меншість може стати у групі провідником як власних амбіцій, так і зовнішніх соціальних впливів. Висунуті дослідником міркування в повній мірі накладаються і на міграційні процеси, на ситуацію, у якій людина опиняється в меншості, але хоче, може і здатна себе не загубити, більше того проявити себе і впливати на групу, в якій вона опинилася.

Свого часу експериментальні дослідження С. Московічі показали, що вплив меншості не можна пояснити тими механізмами, які традиційно пропонувалися для пояснення впливу більшості. І це дійсно так, адже меншість немає такої кількості одnodумців як більшість. Більше того, меншість часто немає нормативного контролю над більшістю, доступу до інформаційних засобів впливу. Отож, сутність впливу меншості потрібно шукати в інших характеристиках порівняно з більшістю, в других чинниках впливу. Експерименти С. Московічі та інших дослідників визначили декілька таких чинників. Вони, передусім, пов’язані із манерою (стилем) поведінки меншості. Найбільш важливими компонентами цього стилю, його параметрами є: послідовність, постійність, впевненість у собі, здатність залучати до меншості представників із числа більшості, стійкість, впевненість індивіда у правоті своєї позиції, виклад і структурування відповідних аргументів. Результати наших досліджень

засвідчили, що висунуті вченим чинники є актуальними і для ситуації міграції, більше того, саме такі якості людини, як стійкість, наполегливість, впевненість у собі, послідовність, чесність допомагають їй себе не лише не загубити в новому оточенні, але й проявити свої можливості, здібності, в окремих випадках навіть впливати на групу.

Що стосується послідовності особи, то наші дані показали помітний вплив послідовної поведінки індивіда на позицію в групі. Сам факт стійкості людини позитивно впливає на оточуючих в групі, наочно демонструє, що особистість, яка твердо стоїть на своїх позиціях, може багато досягти. Безперечно, очікувати від людей, що вони сприймуть позицію “новачка” як адекватну, таку, що буде сприяти подальшому ефективному зростанню групи і розв’язанню її проблем, не варто, тим більше, якщо сама людина сприймається як хитка і невпевнена у собі. Отже саме життя примушує людей в нових соціокультурних умовах заявляти про себе, адекватно себе оцінювати, позиціювати себе. Індивід, який стійко, впевнено про себе заявляє, дає поштовх до стимулювання творчого мислення як свого власного так і членів групи, сприяє аналітичним роздумам оточуючих. Водночас, нами було зафіксовано, що “новачки”, які поводять себе у занадто ригідній манері (безкомпромісній, категоричній, догматичній, суворій у висловлюваннях), здійснюють менший вплив на членів групи, аніж ті з них, котрі використовують гнучкий (адаптивний, м’який у формулюваннях, той, що сприяє готовності до компромісів) стиль спілкування та взаємодії. Також ми помітили, що вплив індивіда, який потрапив до нового оточення і бажає в ньому себе утвердити, багато в чому залежить від ступеня його первинної переконаності в тому, наскільки він розуміє ситуацію, в якій опинився, людей, які його оточують, роботу, котру йому доведеться виконувати. Водночас, відчуття непохитної переконаності індивіда-новачка, впевненості у собі, про що свідчить послідовність, стійкість і наполегливість, підштовхує членів групи до того, щоб переглянути своє ставлення до нього.

Висновки. Наведені вище аналітичні розвідки і окремі дані дозволяють констатувати, що міграційні процеси впливають на поведінку особистості, примушуючи її пристосовуватися до нових обставин життя, відкривати в собі не відомі раніше можливості й здібності, які можуть проявитися як доволі швидко, так і мати затяжний характер, що залежить від вміння адаптуватися до іноетнічного середовища, від конкретної ситуації, від індивідуальних особливостей людини. Доволі відмінним є і внутрішній стан людини, яка знаходиться під впливом нового оточення: переживаючи як данність факт нового соціуму, окремі індивіди часто відчують свою некомпетентність, незахищеність, розгубленість, самотність, водночас, екстремальна ситуація зобов’язує інших

особистостей доволі швидко реагувати на зміни у своєму житті і налаштовуватися на інший спосіб існування, більше того, критичність ситуації змушує людей виявляти рішучість, винахідливість, впевненість у собі. Нами помічено, що людина зазнає значно менший стрес і відчуває себе більш захищеною в новому соціокультурному середовищі коли не піддається емоціям, а діє рішуче, що дозволяє їй спокійніше і продуктивніше відреагувати на зміни і труднощі, в які вона потрапила, опинившись у невідомому їй оточенні. В цілому, можна констатувати, що нове середовище спонукує окремого індивіда до пошуку нових аргументів для захисту власної точки зору, позиції, власного “Я” і себе як особистості.

1. Левин К. Теория поля в социальных науках. – СПб., 2000. – с.
2. Майерс Д. Социальная психология. – СПб., 1996. – 686 с.
3. Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс. – М., 1998. – с.
4. Див.: Орбан-Лембрик Л.Е. Залежність поведінки особистості від впливу проблемогенного соціуму // Психологія і суспільство. – 2004. – № 1. – С. 71-82; Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна поведінка як спосіб вияву активності особистості // Соціальна психологія. – К., 2004. – № 5(7). – С. 12-19.
5. Див.: Орбан-Лембрик Л.Е. Група як соціально-психологічний феномен // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2004. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 13-30; Орбан-Лембрик Л.Е. Феномен групи в соціальній психології: від старого знання до нового // Соціальна психологія. – К., 2006. – № 6 (20). – С. 72-94.
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн.. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. – К., 2006. – 560 с.

The influencing of migration of population on the social behaviour of personality in is analysed in the article, the specific of processes flowing of adaptation individual turns out to the new terms of vital functions.

Key words: *migratory processes, orthomorphic behaviour, socially-cultural environment, individualization of personality, adaptation of individual to new social surroundings.*

УДК 159.955+159.956

ББК 88.351

ІНТУЇТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ТВОРЧОГО МАТЕМАТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Стаття присвячена аналізу місця й ролі неусвідомлених мисленневих актів у процесі розв'язання творчих задач. Описано зміст деяких проявів математичної інтуїції у процесах розуміння та формування гіпотези розв'язку, її взаємозв'язок з усвідомленими мисленневими актами цих процесів.

Ключові слова: творче математичне мислення, неусвідомлені мисленневі акти, процес розуміння, процес формування проекту розв'язку.

Актуальність проблеми. Суттєвим для вивчення процесу розв'язання творчих задач є виділення усвідомленого й неусвідомленого. **Взаємодія свідомого й неусвідомленого**, як взаємодія логіки й інтуїції у пізнанні є класичною проблемою у психології мислення. При цьому свідоме і неусвідомлене можуть і співпрацювати, і антагонізувати [14]. У психології свідомість розглядають як утворення, що регулює процес розв'язання проблемної ситуації, як процес моделювання подій зовнішнього світу внутрішніми засобами суб'єкта [2,5,13,15]. Залежно від взаємного розміщення в часі подій та їх моделей, свідомість може виконувати одну із трьох функцій: передчувати майбутнє, відображати теперішнє, відтворювати минуле. При розв'язанні задач, передчуваючи майбутнє, свідомість може планувати дії, передбачувати результати; відображаючи теперішнє, може контролювати виконання намічених дій для досягнення передбаченого результату; а усвідомлення минулого – це відтворення того, що було усвідомленим у формі словесної моделі [4]. Основною відмінністю неусвідомлених мисленневих дій є те, що людина не може їх алгоритмізувати через їх прихованість. Людина усвідомлює лише результати таких мисленневих актів, тому в суспільному пізнанні вони постають лише як безпосереднє знання, як подія, що вже відбулась. При цьому процес їх настання не фіксується. Це змушує вивчати неусвідомлені мисленневі акти за результатами їх дій, які характеризуються непередбачуваністю в часі, неусвідомленістю, раптовістю.

Мета цього повідомлення – проаналізувати сутність інтуїтивного компоненту творчого математичного мислення студентів. Для цього ми провели експериментальне дослідження процесу розв'язання творчих математичних задач студентами Івано-Франківського національного технічного університету нафти й газу. Кожен студент розв'язав по 20

різних математичних задач. Одним із **завдань** нашого дослідження було вивчення змісту неусвідомлених мисленневих актів пошукового математичного процесу.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. У філософській і психологічній літературі розвивається наукове пояснення проблеми інтуїції В.Ф.Асмуса, який обґрунтував її існування і намітив шляхи аналізу [1]. Терміном “інтуїція” у психології позначають різні мисленневі процеси, що присутні в різноманітних мисленневих задачах: момент зв’язку несвідомого й свідомого в процесі відображення, якісний скачок у процесі відображення, складовий елемент творчої активізації, специфічний пізнавальний процес та інші. Інтуїції приписуються ознаки випадковості, довільності, наочної регуляції, раптовості, стрибкоподібності, наявність не лише мовних механізмів.

Свого часу С.Л.Рубінштейн відзначав, що в процесі формування проекту розв’язку задачі, механізм виконання дії може не усвідомлюватися, а дія вважатися усвідомленою, якщо суб’єкт усвідомлює її мету [14], а Г.С.Костюк підкреслював, що інтуїтивне мислення проявляється на самих ранніх етапах пошукового процесу – на етапі вивчення умови задачі, де воно проявляється як безпосереднє проникнення в її сутність [7]. З точки зору Я.О.Пономарьова, пошук розв’язку творчої задачі опирається на інтуїцію, а саме: в процесі усвідомленого логічного формування гіпотези розв’язку виникає інтуїтивна модель проблемної ситуації, описаної задачею, яка в подальшому може сприяти неусвідомленому формуванню гіпотези розв’язку. “Питання про психологічну природу інтуїції є питанням про механізм розв’язання задачі, яке не може бути прямо отримане шляхом логічного висновку” [12, с. 231].

Тобто, при розв’язанні творчих задач, інтуїція дає змогу зрозуміти певний аспект умови, висунути гіпотезу про шляхи розв’язання задачі, розв’язати задачу (висловити готовий розв’язок). Саме тому В.О.Моляко виділяє три основні види інтуїтивного мислення: інтуїтивне розуміння, інтуїтивне виникнення задуму, інтуїтивне розв’язання [10].

Математики робили й роблять спроби проаналізувати феномен інтуїції. Ж.Адамар, Р.Декарт, Г.Лейбніц, К.Гаус, Д.Гільберт, К.Вейерштрас, Д.Д.Мордухай-Болтовський, Д.Пойа, А.Пуанкаре, Н.Бурбакі, П.С.Александров, О.Ляпунов і ще багато інших, аналізуючи мисленневий процес математика, виділяють інтуїтивний компонент і підкреслюють виключне значення неусвідомленого у творчому математичному мисленні. Зокрема, з точки зору сучасного американського математика Р.Куранта – “Інтуїція – це невловимий життєвий елемент, який завжди активно присутній у творчій математиці і спонукає та спрямовує навіть найбільш абстрактні міркування” [8, с. 22].

Більш того, більшість математиків стоять на тій позиції, що без участі інтуїції неможливе жодне математичне відкриття; розв'язання будь-якої задачі, що виходить за рамки тавтології, обов'язково містить у собі інтуїтивний елемент. Його присутність завжди психологічно відчутна, бо твердження передує власне доведенню. Математик спочатку формує на основі результатів роботи інтуїції висновок, а потім уже обґрунтовує його на мові математичної теорії за допомогою правил математичної логіки.

Російський математик і філософ Д.Д. Мордухай-Болтовський підкреслював, що мислення математика глибоко проникає в неусвідомлену сферу, то впливаючи на поверхню, то занурюючись у глибину. “А те, що ми тепер робимо неусвідомлено, в майбутньому може послугувати предметом свідомого наукового дослідження і пізніше може дати результати, на основі яких ми будемо віддавати перевагу одному шляху перед іншим, свідомо рухатись з економією мисленнєвої роботи.” [11, с. 51].

М.Клайн стоїть на позиції, що в математиці інтуїція відіграє головну роль, однак вона сама по собі може привести до надто загальних тверджень. А ті обмеження, що необхідні в цьому випадку, встановлює логіка. Інтуїція відкидає будь-яку обережність – логіка вчить стриманості [6]. Підхоплюючи цю думку, Г.Вейль стверджує, що доведення санкціонує й узаконює інтуїтивні знахідки, зводить до мінімуму ризик виникнення протиріччя, якими завжди наповнене інтуїтивне осяяння. Г.Вейль називає логіку гігієною, що дозволяє зберегти ідеї здоровими і сильними [3].

Отже, на думку дослідників математичного мислення, логіка й інтуїція не спрямовані одна проти одної у творчому математичному мисленні. Кожна з них необхідна у свій час і на своєму місці у творчому пошуковому процесі математика. Раптове осяяння здатне відкрити істину, але посилення на інтуїцію не може бути основою для прийняття будь-якого математичного твердження. Інтуїтивні догадки суб'єктивні і нестійкі, вони потребують логічного обґрунтування.

Аналіз результатів експериментального дослідження. Спершу зауважимо, що загальним результатом нашого дослідження є процесуально-динамічна характеристика творчого математичного мислення (ТММ) студентів, згідно якої, ТММ являє собою три паралельні, взаємопроникаючі, взаємодоповнюючі мисленнєві процеси. Такими процесами є процес розуміння творчої математичної задачі, процес формування проекту розв'язку задачі, апробаційний процес. Ми спостерігали, що всі складові процеси розв'язку творчої математичної задачі та їх мікроетапи “інкрустовані” неусвідомленими мисленнєвими знахідками.

Аналізуючи процес розуміння творчих завдань, можна зробити висновок, що зрозуміти – це побачити, осмислити й передбачити. Тобто в

психологічному механізмі розуміння велике місце займає процес прогнозування, екстраполяції очікуваних результатів діяльності. Вони значною мірою базуються на інтуїції.

Про співвідношення розуміння та інтуїції існує багато різних точок зору у науковців: від ототожнення їх аж до поляризації. З цього приводу Г.С.Костюк писав: “Всілякі ж твердження про те, ніби розуміння є якимось безпосереднім інтуїтивним проникненням у суть речей, надають цьому процесу якоїсь містичності, позбавляючи нас можливості втручатися в нього” [7, с. 268].

Ми дотримуємося тієї точки зору, що процес розуміння – це розгорнутий, усвідомлений суб’єктом процес, який може включати неусвідомлений мисленнєвий результат як інтуїтивний елемент, інтуїтивний продукт. Неусвідомлений мисленнєвий результат – це свого роду мисленнєвий квант, що виникає у свідомості суб’єкта в процесі пошуку, спрямованому на розв’язання задачі. Його зміст обумовлений об’єктивно і суб’єктивно, але суб’єктивно неусвідомлений.

Психологічні дослідження дають підстави стверджувати, що неусвідомлене бере активну участь у переробці інформації (див. рис. 1).

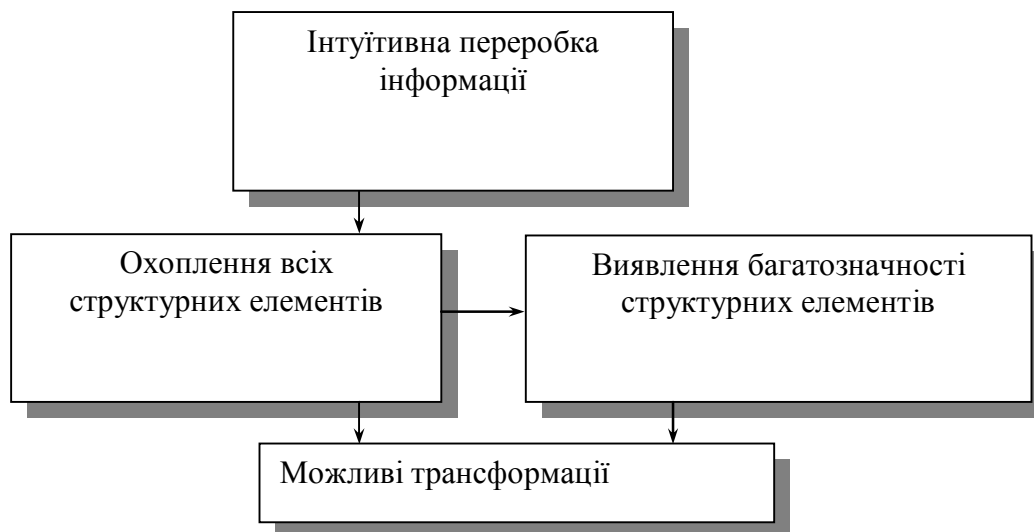

Рис. 1. Схема інтуїтивної переробки інформації

При цьому набута інтуїтивним шляхом інформація може бути використана з метою регулювання мисленнєвих дій, тоді на її основі вноситься впорядкованість у такі дії за певними критеріями, правилами. Ці ж критерії визначають значущість інформації, що надходить. Це

безпосередньо пов'язане з функціонуванням інтуїції у процесі розуміння творчих математичних задач.

Адже, основним змістом інтуїтивних проявів при розумінні творчої задачі дослідники вважають: 1) вичерпне охоплення всіх структурних елементів задачі та їх взаємозв'язків; 2) вбачання можливих трансформацій структурних елементів аж до переходу від одного функціонального значення, функціональної якості до інших; 3) виявлення багатозначності структурних елементів та їх різноманітних властивостей (навіть таких, що виходять за межі конкретної задачної ситуації).

У літературі часто розглядають один із проявів інтуїтивного мислення – догадку. Механізм прояву розуміння як догадки може опиратись як на пам'ять, так і на мислення, тому може бути результатом раптового неусвідомленого впізнавання, чи прискороеного синтезу конструктивних елементів. Зокрема, В.О.Моляко вважає, що розуміння-догадка настає внаслідок замикання ланцюга структурно-функціональних блоків та елементів певним суттєвим для суб'єкта елементом чи ознакою. На думку цього дослідника, догадки можна класифікувати таким чином: 1) догадка, як результат пригадування; 2) догадка, як результат розуміння; 3) догадка, як результат інтерпретації; 4) догадка як результат антиципації [10].

Спробуємо з'ясувати функції, які можуть виконувати догадки у процесі розуміння творчої математичної задачі. Ми спостерігали, що при розв'язанні творчих математичних задач уже на етапах перефразування задачі на "свою" мову і побудови ілюстрацій до задач з'являються догадки стосовно сутності структурних складових задач. Мова йде про **інтуїтивне розуміння-впізнавання**, причому продуктивне, адже воно приводить до правильного розв'язку. Такі догадки сприяють суб'єктивному **уточненню умови задачі**. В ряді інших випадків догадки виконували функцію **доповнення умови**. Яскравою ілюстрацією цього є процес розв'язання задач із не сформульованим запитанням. Ряд студентів розв'язували такі задачі, не зауважуючи, що вимога не сформульована, тобто, такі студенти шукали відповідь на запитання, якого не існувало в умові задачі, але яке неусвідомлено функціонувало для конкретного студента. Зміст так виниклого завдання свідчить про його логічність щодо умови задачі.

Така ж процедура сприяє мисленнєвому заповненню складу задачі, якщо її умова подана не повністю. Чітко не визначеному умовою об'єктові присвоюється одне з логічно можливих його значень, при цьому не зауважується, що існують інші значення. Знову, на певному мікроетапі процесу розуміння математичної задачі, пов'язаного з конкретизацією суб'єктивних знань, умінь і навичок, за допомогою впізнавання, інтуїтивно виникло доповнення змісту задачі, що гармонійно впліталось в процес розуміння задачі, при цьому така мисленнєва діяльність залишилась неусвідомленою.

Наведені приклади є свідченням того, що продукти інтуїції навіть на самих ранніх етапах пошукової діяльності включають у себе кінцеву мету. А якщо така відсутня, то вона навіть може інтуїтивно створюватися. Тобто, у процесі розуміння творчих математичних задач виникають такі догадки, що, сприяючи глибшому розумінню задач, значною мірою зумовлюють подальший пошук розв'язку.

Показовою є догадка розчленувати у рівнянні $x + \frac{1}{x} = 3\frac{1}{3}$ праву частину на два доданки $(3 + \frac{1}{3})$, що приводить до швидкого розв'язку: $x = 3$.

Ця догадка, стосуючись методу розв'язання задачі, дає змогу відійти від ототожнювання даного рівняння з квадратним рівнянням, а отже, дає нове його розуміння. Цей приклад ілюструє інтуїтивне **встановлення нових функціональних можливостей формалізованих структурних елементів задачі** (ще однієї функції догадок у процесі розуміння творчої математичної задачі).

Ми запропонували студентам задачі, що сформульовані так: *“Складіть подібну математичну задачу”*. Далі певним чином подавалась закодована математична інформація. Передбачалось, що студент з'ясує цю закономірність і утворить свою. Але для розуміння умови необхідно було з'ясувати термін “подібна задача”. Цим завданням ми викликали інтуїтивне вирішення того, що таке “подібна задача до даної математичної задачі”.

В цьому випадку студенти діяли двояко: одні вивчали логічну закономірність, що містилася в запропонованій інформації і відтворювали точно таку ж у своїй (подібній) задачі, інші – відразу вводили будь-яку залежність між елементами. Розуміння вимоги задачі для них наставало миттєво. Тобто, ми спостерігаємо ще одну функцію інтуїції у процесі розуміння математичної задачі: **трактування змісту завдання**.

Таким чином, в процесі розуміння, при вивченні умови задачі, може миттєво настати догадка певного змісту, що за формою завжди нагадує мисленнєвий стрибок. Вона, як правило, безпосередньо стосується ряду структурних елементів, їх взаємозв'язків і певною мірою торкається розв'язку. Уміщуючи певні ознаки майбутнього розв'язку, вона веде до виникнення гіпотези розв'язку. Цей процес має також стрибкоподібний характер. Саме так догадка, утворюючи стрибкоподібну інтуїтивну гіпотезу, веде до нестандартного творчого рішення.

Виходячи з вище сказаного, можна констатувати, що **розуміння-прогнозування** у творчих математичних задачах також може мати стрибкоподібний характер через своє інтуїтивне походження. А саме: на певному етапі усвідомленого пошуку розв'язку, у випадках, коли отримати результат через емпіричне пізнання не вдається, підключаються

неусвідомлені інтуїтивні механізми, що зовні проявляються у вигляді догадки, яка, проектуючись на процес розуміння, різко змінює його якість.

Догадки у розумінні творчої математичної задачі виникають і після розв'язання задачі. Наприклад, при розв'язанні задачі за допомогою алгоритму, що вибраний інтуїтивно, кінцеве розуміння задачі може настати після знаходження розв'язку, на основі догадки. При цьому розуміння може відразу набути форми **розуміння-об'єднання**, а догадка буде виконувати об'єднуючу функцію (розрізнені елементи задачі об'єднуються в певне новоутворення).

Значно рідше з'являються догадки, що стосуються пояснення знайденого розв'язку творчої математичної задачі. Про їх появу можна судити по репліках, якими супроводжувалися пояснення: “Нарешті зрозумів”, “Тепер все стало на свої місця”. Це дає, на нашу думку, підстави вважати, що при поясненні розв'язку, коли виявляються ті мисленеві кроки, що були не зафіксовані свідомістю (з'являлися для суб'єкта невідомо звідки), інтуїтивно виникає **розуміння-пояснення** їх сутності. Тобто можна стверджувати, що інтуїтивне розуміння всієї задачі, або її частин, має місце на всіх етапах розв'язання задач, набуває форми розуміння-впізнавання, розуміння-прогнозування, розуміння-об'єднання і розуміння-пояснення. Догадки по відношенню до розуміння стосуються уточнення і доповнення умови, гіпотез щодо змісту розв'язку, ідеї переструктурування складових елементів та взаємодії їх властивостей і математичних теоретичних фактів, тобто розуміння умови, розуміння шляху розв'язання і розуміння самого розв'язку.

Зупинимось детальніше на аналізі інтуїтивних проявів, які мали місце в процесі формування гіпотези розв'язку творчої математичної задачі. Для формування гіпотези розв'язку, важливим є виділення суб'єктивно привабливих елементів, їх властивостей, акцентуванні уваги на певній частині умови задачі – тобто виділення орієнтирів у задачі [9]. Аналізуючи виникнення таких орієнтирів, ми прийшли до висновку, що не завжди суб'єкт може пояснити, чому саме його зацікавив той чи інший математичний об'єкт, та чи інша частина умови задачі; чому актуалізувалась конкретна математична інформація.

Звичайно, різні орієнтири виникають на основі різного розуміння задачі, на основі різного суб'єктивного досвіду (зокрема, досвіду розв'язання творчих математичних задач). Усе ж ми констатували той факт, що студенти деколи без видимої причини, неусвідомлено, із значною наполегливістю і переконаністю, на певному етапі розв'язання задачі задіюють одну і ту ж групу структурних елементів, одні і ті ж їх властивості, одні і ті ж теоретичні твердження. В подальшому, частіше всього міркування саме навколо таких **елементів-орієнтирів** приводили їх до формування гіпотези розв'язку. Тобто, деколи студент може

інтуїтивно виділити певну ланку задачі, відчувши її важливість і значення для майбутнього розв'язку. Ідея ще не сформована, але існує суб'єктивне переконання у значущості певних математичних об'єктів (структурних елементів, теоретичних фактів) для майбутнього розв'язку. При цьому спостерігається майже повна відсутність аргументації цього.

На шляху формування провідної ідеї гіпотези розв'язку також часто зустрічаються “осаяння”, зміст яких у використанні в тому чи іншому ракурсі різних структурних одиниць, тобто **встановлюються нові функціональні можливості структурних елементів задачі**. Йдеться і про виникнення догадок що до принципів побудови новоутворень із структурних елементів і теоретичних фактів, і про знаходження багатокрокових логічних наслідків із властивостей елементів і теоретичних фактів (теорем, формул тощо), пов'язаних із ними. Часто такі новоутворення порушують асоціативні зв'язки, оперуючи різними семантичними значеннями математичних об'єктів. Більш того, вихідне значення складових елементів в таких новоутвореннях мутує, як то у випадку створення нових структурних одиниць на основі переродження. Такі акти виникають миттєво і не можуть бути поясненими зі сторони суб'єкта розв'язання. Проілюструємо це на прикладі такої задачі:

Сказав Кощей Івану-Царевичу: “Жити тобі до завтрашнього дня. Ранком з'явишся перед мої очі. Задумаю я три цифри – a , b , c . Назвеш мені три числа x , y , z . Вислухаю і скажу, чому рівна сума $ax+by+cz$. Тоді відгадай, які a , b , c я задумав.”

Пояснимо, що для того, щоб із суми $ax+by+cz$ можна було зчитати значення цифр a , b , c , їх необхідно множити на такі числа, які не змінювали би цифр. Такими є, наприклад, $x=100$, $y=10$, $z=1$. Догадка при розв'язанні цієї задачі полягала у тому, щоб вважати доданок ax – першою цифрою суми $ax+by+cz$, by – другою цифрою, cz – третьою цифрою. Тобто добутки двох елементів (цифри і числа) будуть функціонувати як самостійні структурні елементи.

Провідна ідея розв'язку також може виникати у суб'єкта неусвідомлено, як догадка. В цьому випадку спостерігається мисленнєве охоплення суб'єктом усієї проблемної ситуації готовою програмою виходу з неї. Відбувається миттєве синтезування складових частин: від умови існування проблеми через зміст самої проблеми, до готового її вирішення. Суб'єкт демонструє магістральне бачення математичної задачі: охоплює певні структурні елементи і методи їх включення у логічний ланцюг, що веде до вирішення математичної проблеми. Тобто, в той час, як логічна побудова гіпотези розв'язку творчої математичної задачі проходила як процес наповнення первинного уявлення про

розв'язок математичним змістом [9], інтуїтивно сформована гіпотеза розв'язку відразу постає у готовому вигляді.

Отже, догадки процесу формування гіпотези розв'язку, як і догадки процесу розуміння, – це неусвідомлені мисленнєві результати, які охоплюють різну за розміром та глибиною пошукову область задачного простору. Догадкам властива здатність проектуватися у майбутній розв'язок математичної задачі. Тобто, який би зміст не мала догадка пошукового математичного процесу, вона включає (явно, чи неявно) елементи майбутнього розв'язку.

Інтуїтивні моменти торкаються й етапу перевірки сформованої гіпотези розв'язку. Зміст догадок апробаційного процесу у встановленні нових функціональних можливостей структурних елементів задачі. Крім того, при аналізі отриманого результату часто виникає суб'єктивна впевненість у тому, що він вірний (або невірний). Ми зустрічались з висловами на зразок: “Я не знаю, чому, але в отриманому результаті мене щось не влаштовує”, “Я розумію, що це не вичерпна відповідь, а чому не знаю”. Детальна логічна перевірка таких результатів, як правило, приводить до виявлення прогалини. Виявлене суб'єктом невдоволення має неусвідомлений характер і його також можна віднести до проявів інтуїції.

Узагальнюючи сказане, можна уявити функціонування догадок у вигляді моделі, що подано на рис 2.

Рис. 2. Модель функціонування догадок в мисленнєвому процесі, спрямованому на розв'язання творчих математичних задач

Крім того, логічне математичне міркування здійснюється в межах певних математичних законів, порушення яких веде до порушення логічних висновків. Але і строге дотримання їх часто стає бар'єром на шляху пошуку розв'язку. В той же час, інтуїтивний пошук “не відчуває” подібних перешкод. Суб'єкт неусвідомлено отримує результат і лише після цього, на логічному рівні, намагається скласти ланцюг логічних кроків, що задовольнили би існуючі закони.

Висновки. Творче математичне мислення опирається на неусвідомлені мисленнєві акти, що мають різний зміст для різних складових пошукового процесу: вичерпне охоплення всіх елементів разом із їх взаємозв'язками та можливими трансформаціями, виявлення багатозначності структурних елементів та їх властивостей – в процесі розуміння; миттєве синтезування складових частин: від умови існування проблеми через зміст самої проблеми, до готового її вирішення – у процесі формування гіпотези розв'язку; виникнення суб'єктивної

впевненості у тому, що отриманий результат вірний (невірний) – в процесі апробації.

1. Асмус В.Ф. Проблема интуиции в философии и математике. – М.: Соцэкгиз, 1963. – 312 с.
2. Богоявленская Д.Б. Психолого-философский анализ творчества // Междисциплинарный подход к исследованию творчества. – М.: Наука, 1990. – С.71-82.
3. Вейль Г. Математическое мышление. – М.: Наука, 1989. – 400 с.
4. Балл Г.О. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.
5. Гурова Л. Л. Когнитивно-личностные характеристики творческого мышления в структуре общей одаренности // Вопр. психологии. – 1991. – №6. – С. 14-20.
6. Клайн М. Математика. Поиск истины. – М.: Мир, 1988. – 295 с.
7. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. – К.: Радянська школа, 1989. – 108 с.
8. Курант Р. Что такое математика? Элементарный очерк идей и методов. М.: Просвещение, 1967. – 558 с.
9. Мойсеєнко Л.А. Психологія творчого математичного мислення. – Івано-Франківськ: Факел, 2003. – 481 с.
10. Моляко В.А. Психология конструкторской деятельности. – М.: Машиностроение, 1983. – 136 с.
11. Мордухай-Болтовский Д.Д. Философия. Психология. Математика. – М.: Серебряные нити, 1998. – 552 с.
12. Пономарев Я.А. Психология творчества. — М.: Наука, 1976. – 303 с.
13. Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посібник. 2-ге вид., доп. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
14. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Политиздат, 1976. – 416с.
15. Холодная М.А. Когнитивные стили и индивидуальные способности // Психол. журн.. – 1992. – №3. – Т.13. – С.84-93.

In the article there have been investigated unconscious (instinctive) acts of the understanding process and in the process of formation connected of creative mathematical problems during their solving. There have been pointed out the following guess functions: condition specification, condition supplement, determination of new functional capabilities of the formalized structural elements, treating assignment content.

Key words: *creative mathematical thinking, unconscious acts, understanding process, process of formation connected.*

КРЕАТИВНИЙ ПРОДУКТ У СТРУКТУРІ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті піднімається проблема креативності. Розкривається одна з таких її основних складових як креативний продукт. Даються психологічні характеристики творчого продукту як кінцевого результату творчого процесу, а також виокремлюються основні критерії його оцінки.

***Ключові слова:** креативність, креативний акт, креативний продукт, критерії оцінки, творче досягнення, рівні творчості.*

Актуальність проблеми. Побудова демократичного суспільства з високорозвиненою економікою об'єктивно зумовлює потребу розвитку творчого потенціалу особистості, здатної до інноваційної активності, що є гарантом її успішної соціальної адаптації в сучасному світі.

Мова йде про формування креативності, як інтегративної риси особистості, яка проявляється, головним чином, у тому, що людина вкладає творче начало у всі види діяльності. У структурі творчої діяльності виокремлюють такі компоненти: креативну особистість, креативне середовище, креативний процес, креативний продукт. Креативний продукт – це завершальна на даному етапі творчої діяльності складова, до якої особистість своїм індивідуальним стилем (етапність, часові параметри, інсайти) рухається у творчому процесі. У кінцевому результаті “здійснення” маємо продукт творчої діяльності, який не тільки сприяє розвитку самої особистості, але й набуває соціального характеру (не рідко сприяє розвитку і самого суспільства).

Мета повідомлення: теоретично обґрунтувати феноменологію поняття “креативний продукт”, вивести основні характеристики та критерії його оцінки.

Аналіз наукової літератури. Проблема креативності досліджувалася багатьма зарубіжними та вітчизняними вченими, зокрема, такими як: В.Клименко, В.Моляко, Л.Мойсеєнко, В.Рибалка, В.Роменець, О.Музика, О.Кульчицька, А.Лук, С.Меднік, М.Ярошевський, Я.Пономарьов, Л.Єрмолаєва-Томіна та ін. Серед праць із психології творчості можна знайти розробки різноманітних її аспектів. Це, зокрема, спроби пояснити сутність творчості та творчого процесу (В.Моляко, Я.Пономарьов, В.Роменець, М.Меєрович, Л.Шрагіна та ін.), визначити специфіку творчості в тій чи іншій галузі знань (Т.Кудрявцев,

М.Ярошевський та ін.), пошук шляхів оптимізації та активізації творчого мислення (В.Моляко, А.Осборн, Г.Гордон, Г.Альтшуллер та ін.)

Творчість, на думку К.Роджерса, завжди залишає слід індивіда на своєму продукті, але цей продукт – не сам індивід чи його матеріали, а результат відносин між ними.

Результати творчої діяльності людини можуть знаходитись у дуже широкому діапазоні: від відкриття в науці, техніці, створення шедеврів до вміння прикрасити кімнату, змоделювати щось, оформити букет квітів і т. д.

Разом з тим не всі продукти творчості є “рівноцінними” для самого автора. В одних випадках – це потреба у самовираженні, в спілкуванні зі своїм другим “Я”(Каган), а в інших – актуалізація таких захисних механізмів психіки як катарсис, сублимація, ідентифікація, перенесення і т.д., коли сам продукт, як і процес, є психотерапевтичним засобом для автора. Це і бажання “польоту”, радості, внутрішньої окриленості, коли набирає сили прагнення розкритись, максимально повно виразитись. Саме тут приходять на допомогу метафора, яка долає “вужькі” комунікативні обмеження у пориві сплеску емоцій, коли почуттєвий стан автора в стократ сильніший за мовні можливості. Так народжується поетична, музична і ін. творчість та її продукти.

Продукт творчості може бути суспільно визнаний, схвалений та прийнятий відповідним соціумом і “особистісний”, який має значення виключно для автора[1].

Найголовніший критерій оцінки продукту творчості, за К.Роджерсом, це його новизна[2]. Разом з тим вчений зазначає, що “в реальності історія свідчить про те, що чим оригінальніший продукт творчості і чим ширші можливості його застосування, тим більш вірогідно, що він буде оцінений сучасниками як зло. По – справжньому значне творіння – чи то ідея, твір мистецтва, чи наукове відкриття, – найімовірніше, буде вважатись помилковими. Пізніше воно може здаватись оточуючим як само собою зрозумілим. Тільки через певний проміжок часу, а часто досить великий, воно отримує кінцеву оцінку як творчий внесок. Жоден із сучасників не може правильно оцінити продукт творчості в той час, коли він створювався, і це твердження тим справедливіше, чим більша новизна цього творіння”.

Кожен із видів творчості характеризується своєрідними результатами. Розглянемо серед них ті, що отримали визнання (Дуткевич Т.В.).

Винахід – нове з притаманними йому суттєвими відмінностями технічне рішення задачі у будь-якій сфері господарської, соціально-культурної, оборонної, суспільної практики, що дає позитивний ефект. Є результатом технічної творчості.

Раціоналізаторська пропозиція – технічне рішення, що передбачає зміни конструкції виробів, технології виробництва чи використовуваної техніки або складу матеріалу. Для його визнання потрібно підтвердження новизни і корисності в межах окремого виробництва.

Конструкторська розробка – процес випуску комплекту технічної документації до пристроїв, за яким відповідне підприємство спроможне виготовити сконструйований прилад, а споживач може правильно його використовувати, знаходити і ліквідувати помилки.

Умовно всі види продуктів можна поділити, у відповідності з основною спрямованістю мисленнєвого творчого пошуку, на пізнання прихованих закономірностей, знаходження способів кращої адаптації до середовища, створення нових матеріальних і духовних об'єктів.

Звідси основними продуктами творчості є:

- відкриття на всіх рівнях, від всезагальних закономірностей існування матерії до відкриття прояву всезагального в конкретному;
- винаходи, спрямовані на вдосконалення способів адаптації до середовища як через знаряддя праці, так і шляхом знаходження оптимальних способів організації діяльності, взаємодії між людьми, впливу на них;
- створення нової форми матерії, починаючи з матеріалів (тип металів) і закінчуючи творами мистецтва[3].

По суті, без відкриттів нового і репродукції старого суспільство не могло би рухатись вперед. Стагнація без розвитку, динаміки є приреченою для людства як на рівні макро-, так і мікропроцесів. Кожна епоха, кожний життєвий цикл, який проживає людина, ставить перед нею нові завдання, нові вимоги і потребу змін. Саме на цьому етапі відкриття, інновації сприяють розвитку особистості на всіх рівнях її буття, допомагають в адаптації до умов життя, полегшують та оптимізують фізичну, розумову діяльність, максимально сприяють потребі у комунікації, переміщенні в просторі і часі, виступають вагомим чинником самозбереження (житло, одяг) [4].

Другим продуктом винаходів є самі способи дій: організація навчальної і трудової діяльності, знаходження способів розв'язання проблемних задач та ін.

Створення конкретного продукту – це завжди певна матеріалізована ідея, наприклад, створення літака є матеріалізованою ідеєю “залізного птаха” – машини, яка б могла літати, засобу переміщення людей. Основним показником реалізації певної ідеї є робота певного винаходу. І доки літак не підніметься в небо, не пройде відповідні випробовування на готовність до роботи, він не є “продуктом творчості”, як і будь-який пристрій. Показником продукту мистецької творчості слугує реакція глядачів у театрі (сценічна творчість), зацікавленість у читанні художніх

творів, художніх полотен (художня творчість) і т.д. Головне, що очікує людина, яка “торкається” творів мистецтва – неповторний індивідуальний стиль, власне бачення, новий штрих. Навіть виконання однієї і тієї ж ролі з боку різних акторів вимагає від них свого стилю і власної гри.

Продукт творчого мислення можна оцінювати за такими критеріями: оригінальність, значущість, новизна, затребуваність і т.д.

Р.Лірі розглядає креативні продукти як “комбінацію елементів, які не комбінувались раніше”.

С.Медник вважає, що чим більше результат відповідає вимогам, тим більш він креативний. Звідси, продукти (ідеї, гіпотези, поведінкові акти) можна розділити на стереотипні, креативні і девіантні.

Творчі люди досягають свого безсмертя тільки через відкриття, винаходи, ідеї, створення творів мистецтва, які неочікувано і точно відображають всезагальне через конкретне, завойовуючи простір і час своїх впливів на людей тільки у прагненні проникнути в суть фундаментальних закономірностей світу.

Проте це зовсім не означає, що творча людина завжди повинна бути задоволена плодами власної творчості. Вона щаслива відчуттям внутрішньої сили, а результати її діяльності, навпаки, нерідко викликають розчарування. Воно буває настільки сильним, що виникає прагнення перекреслити все те, що було створено, і тільки захоплення іншими продуктами творчості, є слабким дотиком до того, щоб пом'якшити це розчарування.

Яким би не був прекрасним продукт творчості (наукова ідея, втілена у статтю, музична композиція, картина чи поетичний шедевр), це завжди тільки бліда копія того живого образу ідеального втілення, який сформувався у просторі образного, правопівкулевого мислення. Перевести його без втрат на нотну лінійку, папір, полотно не вдається нікому і ніколи, уже тому хоча б, що цей образ зітканий із надто великої кількості зв'язків, що перетинаються, надто багатозначний, щоб бути зафіксованим до свого “матеріального носія”. Чимось завжди доводиться жертвувати, і це завжди жертва якості. Від цієї жертви у виграші виявляється культура і людство (інакше ні один образ так і не перетворився би із “речі в собі” у “річ для нас”), але нерідко у програші залишається сам творець. Адже доки образ не втілений, є ілюзія, що він ще більше наблизиться до ідеального взірця, більш повного і гармонійного, що має тільки один недолік, який існує для його автора.

А коли уже відбулось відторгнення образу від духовного життя творця, він може переконатись, наскільки є недосконалим цей зліпок.

В.Ротенберг запропонував критерій, згідно з яким можна кваліфікувати творче досягнення як істинне (у науці і мистецтві) чи як майстерну його імітацію[5].

Цей критерій – почуття здивованого впізнавання. Коли людина зіштовхується з чимось новим і незвичним, особливо у тій сфері, у якій має власний досвід (у всіх є досвід спілкування з мистецтвом, в учених – з відповідною галуззю знань), то першою реакцією повинно бути заперечення, протест. Нове або не збігається з тими уявленнями, що мають місце, ставить їх під сумнів (що і викликає захисну реакцію), або взагалі не сприймається як нове. І якщо раптом, неочікувано для самої людини, виникає третій варіант – сприйняте сприймається як нове, але спротиву не викликає, то це означає тільки що в глибині підсвідомості (на рівні образу) ці знання уже сформувались, хоча і не дійшли до свідомості. Найкраще це рефлексується фразою: “Як це правильно, як точно, як я раніше цього не помічав?” Цей ефект і є, за В.Ротенбергом, ефектом здивованого впізнавання.

Саме це почуття, на думку вченого, мають на увазі представники точних наук, коли мову ведуть про красу нової ідеї. Її сприйняття як гармонійної, тісно пов’язане з почуттям здивованого впізнавання – саме гармонія і пізнається. Ніяка наймайстерніша імітація творчості ні в науці, ні у мистецтві, цього почуття не викликає – буде враження нового, незвичного, дивовижного, але чужого.

Для почуття здивованого впізнавання необхідний збіг образу твору з приховано сформованим образом у мозку сприймаючого, і величезною заслугою творця є здібність вивести цей образ на світ із темряви несвідомого.

Виходячи із визначення креативного продукту як такого, що задовольняє такі критерії творчого мислення як новизна і корисність, можна побачити дискусійність цього твердження. Так, на практиці новизна зустрічається частіше, причому межі цієї якості досить широкі – аж до повної безмістовної фантазії. Але щодо самої новизни, то тут слід допустити, що про яке б “нове” не йшла мова, більшою чи меншою мірою воно вторинне або в прямому розумінні (кимсь раніше висловлені ідеї, пізніше використані іншою особою), або опосередковано будь-який творець створює нове в атмосфері, наповненій “системними” впливами).

Продукти творчості, як зауважує В.Моляко, – це не тільки матеріальні вироби(будинки, машини, картини), але й окремі ідеї, рішення, просто думки, плоди фантазії, які можуть і не віднаходити матеріального втілення. Відповідно, учений виокремлює у творчості як об’єктивну, так і суб’єктивну сторони. В об’єктивному плані, творчість спрямована на створення нових об’єктів, предметів, ідей у загальносвітовому масштабі, або, принаймі, в масштабах якоїсь галузі науки, техніки, промисловості, медицини тощо. У психологічному плані це є завжди суб’єктивне переживання творчого розв’язання, виникнення ідеї, незалежно від того, що створюється – чи новий проект заводу, чи

розв'язується якась складна задача (яку вперше розв'язують) [6].

За обсягом принципової новизни результату (продукту) розрізняють чотири рівні творчості.

Перший, найвищий рівень, характеризує процес творчості, який приводить до принципово нового результату (для всього людства) з масштабом виходу за межі певної країни. Це твори геніальних письменників, художників, композиторів (Дюма, Драйзер, Шопенгауер, Шевченко, Пушкін, Бах, Репін, Айвазовський, Рафаель та ін.), винаходи та відкриття, які перетворюють життя людини й людства в цілому в найрізноманітніших напрямках (відкриття пеніциліну, магнітофона, телебачення, і т.д.). Зрозуміло, що творчість такого рівня (абсолютна, об'єктивна новизна продукту творчості) властива досить вузькому колу творців – геніїв, є прерогативою еліти людства.

Другий рівень творчості стосується продукту, який є новим для великого кола людей, скажімо, для певних країн світу. Деякі винаходи з'являються одночасно або з певним інтервалом у різних країнах, однак відповідний рівень творчості, безумовно, досить високий.

Третій рівень характеризує новизну творчого продукту для значно меншого обмеженого кола людей. Найочевиднішим прикладом творчості цього рівня є раціоналізаторська пропозиція, що реалізується, як правило, в межах якогось підрозділу підприємства, в найкращому випадку – галузі.

Четвертий рівень стосується творчості, новизна продукту якої є суб'єктивною, відносною, значущою тільки для самої людини, яка творить. Однак такий обмежений обсяг цього рівня не заважає йому бути чи не найважливішим для людини, початковим етапом в оволодінні вищими рівнями творчості, формуванні вмінь і навичок загальної креативності.

Щодо критерію корисності, то під нею розуміється цінність, значущість. Питання стоїть: “Для кого?” Адже є ще своя шкала цінностей, власні критерії оцінки, які далеко можуть не співпадати з оцінкою загалу. Звідси, креативний продукт – це не обов'язково геніальний труд, відкриття, твір мистецтва.

Креативний продукт для кожної особи – це те, чого вона хоче, до чого прагне, її життєва програма на коротко-, середньо – і довготривалу перспективу. Ця програма передбачає реалізацію цілей, що знаходяться у трьох вимірах: мати, що хочеться, робити, що хочеться і, нарешті, найважливіше – бути таким, яким хочеться.

Оцінка креативності продуктів художньої, літературної, наукової творчості може бути дана тільки у контексті існуючих у певній культурі, у певний час критеріїв, оскільки винахід велосипеда може бути креативним актом, але продукт навряд чи буде оцінений сучасниками гідно.

1. Меерович М.И., Шрагина Л.И. Технология творческого мышления: Практическое пособие. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000.
2. Роджерс К.К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Прогресс, 1997.
3. Ермолаева -Томина Л.Б. Психология художественного творчества. – М.: Академический Проект, 2003.
4. Міщина Л.П. Психологія творчості. Навчальний посібник. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2007.
5. Ротенберг В.С. Психофизиологические аспекты изучения творчества //Психология художественного творчества: Хрестоматия/Сост.К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 1999. – 569-593.
6. Творча діяльність в ускладнених умовах. За загальною редакцією В.О.Моляко. – К., 2007.

The article deals with the problem of creativeness. The creative product as the main component of creativeness is revealed. The psychological characteristics of a creative product as the final result of a creative process are given and the basic criteria of its estimation are described.

Key words: *creativeness, creative act, creative product, criteria of estimation, creative achievement, levels of creativeness.*

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІЛІСНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

В статті аналізується поняття соціального характеру з точки зору соціально-психологічної цілісності, проведено теоретичне узагальнення першоджерел з вивчення характеру та соціального характеру, розглядаються чинники, що визначають соціально-психологічну природу характеру.

Ключові слова: *характер, соціальний характер, екстравертованість, інтровертованість, соціальний вплив, цілісність, замість, типологія характеру.*

Актуальність проблеми. Поняття „характер” асоціюється в багатьох випадках з певним соціальним обмеженням в діях та вчинках людини і часто-густо її поведінка в багатьох випадках є тотожною характеру, його індивідуально-типологічним властивостям. В певній мірі характер в соціальній психології обмежується виявленням індивідуальних особливостей соціальної активності людини та її форм. Спостерігається певна завершеність вивчення даної категорії, на кшталт „все давно вивчено”, адже характер не може формуватися поза соціумом. В даному випадку можна простежити певну категоріальну невизначеність в соціальній психології, оскільки саме тут характер еволюціонує в найбільш яскраву психологічну цілісність особистості, її завершеність, досконалість і навпаки незрілість та недосконалість. Констатуючи реалізацію людини в соціумі ми говоримо: „Який в цієї людини сильний характер!” і навпаки: „Вона є слабохарактерною людиною”. Як возвеличенні та і обділені суспільством люди бажають визначити, які чинники стали домінантними у формуванні соціального характеру. Тематика наукового дослідження є актуальною з огляду на сучасне соціально-економічне становище та виявлення нових соціально-психологічних чинників щодо формування мотивації та ціннісних орієнтацій людини.

Мета повідомлення: Визначити психологічні умови формування соціального характеру в контексті дослідження цілісності особистості, з'ясувати чинники, що визначають соціальний характер особистості.

Аналіз наукової літератури: З основних теоретичних джерел з даної наукової проблематики безперечно є теоретична наукова спадщина відомого психолога, психіатра К. Г. Юнга, який у свій час усвідомив, що кожен з нас має схильність або до одного, або до іншого підходу до життя. Один тип людей інстинктивно “ховається в собі”, коли на них умовно

наступає зовнішній світ, люди іншого типу інстинктивно тягнуться до зовнішнього світу. Юнг назвав рух назовні екстравертованістю – зосередженістю на зовнішніх предметах, черпання енергії в зовнішньому світі (від лат. “extra” – за межами й “exterus” – у напрямку назовні), а рух (“втягування”) всередину себе, до власної душі – інтровертованістю (від лат. “intro” – у напрямку всередину). Екстраверт – це людина, вихідне відношення до життя в якій ґрунтується й зосереджується на зовнішніх подіях і предметах/ Інтроверт – той, хто зосереджений на самому собі, його відношення до життя йде від внутрішніх відчуттів. Екстраверти ігнорують проміжний процес і поводяться так, немов спілкуються із зовнішнім світом напряму. Інтроверти концентруються на внутрішньому процесі. Таким чином, за теорією К. Юнга, більшість із нас чітко відповідає тій або іншій із двох категорій, незалежно від радикальних проявів у поведінці [2, 8].

Юнг вказав на наявність чотирьох функцій, якими ми користуємося у своїх відносинах з реальним світом: мислення, почуття, відчуття й інтуїція. Відчуття та інтуїція є перцептивними функціями. Ми використовуємо їх для отримання даних, які потім “обробляємо” при допомозі “мислення” й “почуття”. Функція мислення ідентифікує й класифікує інформацію, отриману нами за допомогою відчуттів або інтуїції. Почуття дає такій інформації оцінку з емоційним підтекстом.

Кардінер першим застосував психоаналітичні принципи до соціології й антропології й запропонував почасти інший підхід до вивчення характеру. На думку Кардінера, характер є варіантом засвоєння кожною людиною культурних норм, що формуються в основній особистісній структурі суспільства, яка приймається більшістю членів суспільства в результаті подібного досвіду в раннім дитинстві. Кардінером стверджується, що особистісна структура суспільства слугує матрицею, на підставі якої розвиваються риси характеру. Однакова підпорядкована структура може відобразитися в багатьох різних формах поведінки. Наприклад, якщо недовіра є стійкою особливістю базисної особистості, то вона виражається в певних рисах характеру. Неофрейдистські теоретики, як наприклад Хорні й Фром, не беруть до уваги будь-який причинний зв’язок між проявами лібідо в дитинстві й наступних особистісних рисах. Натомість вони підкреслюють сумарну взаємодію батьків і дітей у раннім дитинстві[1].

Розмежування, проведене Хорні між нормальною людиною й невротиком, є дуже поверхневим. Відмінності спостерігаються у факті, що нормальна людина здатна уступати іншим, боротися й залишатися собою, тоді як невротикові не властива гнучкість у поєднанні цих установок. Кожна установка, на думку Хорні, має цінність: прагнення до людей сприяє встановленню дружніх відносин з навколишніми; спрямованість

проти людей забезпечує виживання в конкурентному суспільстві; ізоляція від суспільства допомагає досягненню певної цілісності й безтурботності. Однак у невротика дія установок набуває “нав’язливого, ригідного і взаємовиключного характеру”. Ілюструючи плутанину в причинно-наслідкових зв’язках, Малахі дійде висновку, що Хорні не внесла достатньої ясності у своїй фундаментальній концепції [1, 7].

Однак варто зазначити на одну наукову проблему, про яку вказував Фенхель, який власне засуджує відмову від вчення Фрейда про інстинкти в наступному пасажі: наші коментарі роблять зрозумілим, що знання про значущість формуючого впливу соціальних факторів на психіку індивіда не вимагає яких-небудь змін у концепціях Фрейда про інстинкти, як зауважують деякі автори (Фром, Хорні, Кардінер). Інстинктивні потреби є неопрацьованим матеріалом, що формується соціальними впливами.

З огляду на основні теоретичні концепції соціального характеру варто виокремити в даному ракурсі теорію Е. Фрома, хоча з огляду на сучасність до неї можна віднестися в певним скепсисом, враховуючи політичні погляди автора. Але заслугою Фрома є його спроба визначити особливості соціального характеру індустріального суспільства, які визначили основні гуманістичні тенденції.

Як відомо, вирішальний вплив на формування характеру робить зовнішнє оточення. Прийнято вважати, що характер соціально детермінований. Оскільки функції мислення й почуття використовують розум в його здатності до визначення відмінностей, певних особливостей, в тому числі і соціального характеру, Юнг визначав їх як раціональні функції. Він визнавав, що ми схильні ототожнювати розум з мисленням і плутаємо почуття з його фізичним “контрапунктом” – емоцією.

Відчуття й інтуїція, з іншого боку, є ірраціональними функціями. Це наші “вікна в світ”, оскільки вони є необхідними для функцій мислення й почуттів. У наше надраціональне століття визначити щось як “ірраціональне” однаково, що затаврувати це як непотрібне.

Будь-яке духовне почуття, будь-яке містичне осяяння, будь-який творчий досвід приходять до нас із колективного несвідомого. Чи перебуває в основі цього досвіду Бог – завдання метафізики, що кожен з нас рано або пізно вирішить для себе. Але це не заперечує “божественної” (numinous) сутності досвіду, отриманого від колективного несвідомого за допомогою нашої “підпорядкованої функції” [8]. Отже Юнг порушив проблему вплив несвідомого на формування соціального характеру як основу психологічний компонент цілісності особистості.

З огляду на несвідоме цікавою є точка зору відносно соціального характеру Фенхеля, який підкреслює, оточення підсилює специфічні фрустрації, блокує певні способи реакцій на ці фрустрації й полегшує інші; реальність пропонує певні шляхи компромісу в конфліктах між

інстинктивними потребами та страхом наступної фрустрації; оточення навіть формує бажання за допомогою встановлення й формування специфічних ідеалів. Різні суспільства підкреслюють різні цінності й пропонують неоднакові виховні заходи, що сприяють також виникненню різних аномалій. Наше сучасне нестабільне суспільство характеризується конфліктом між ідеалом індивідуальної незалежності та регресивним бажанням пасивної залежності (породжуваною безпорадністю в забезпеченні безпеки й задоволенні потреб, а також активним вихованням, що представляє соціальну необхідність підпорядкування авторитетам [1,3]). Отже в певній мірі спостерігається точка зору на своєрідне приборкання інстинктів у процесі навчання та виховання з метою формування „розумних потреб” і відповідних стереотипів поведінки з огляду на реальність.

А. Адлер вважав, що людство страждає від відчуття неповноцінності того або іншого типу. З метою компенсувати це почуття власної неповноцінності ми намагаємося досягти влади. Відчуття власної влади дозволяє заглушити в собі почуття неповноцінності. Є очевидним той факт, що світогляд Адлера фокусується на внутрішньому світі, наших суб'єктивних реакціях на зовнішніх подіях[1,3]. Адлер визначав, що з метою подолання почуття неповноцінності людина прагне бути сильною і могутньою. Спроба набуття переваги в якості “досконалої людини” здійснюється з опорою на “керівну мету”, яка слугує формою організації досвіду, що сприяє власне досягненню цієї мети. Самі цілі, у широкому сенсі, персоніфікують безпеку й адаптацію. Результат прагнення до переваги буває успішним за умови, що людина керується засадами, які відповідають реальності. Дуже часто, однак, компенсаторні спроби приводять до непрактичних цілей і у кінцевому рахунку до неврозів. Пошук сильної позиції детермінує всі дії людини, її розвиток і має як наслідок засвоєння уніфікованого способу реагування на оточення. Характер тоді можна визначити як індивідуальний однаковий спосіб поведінки в ситуаціях на шляху до наміченої мети. Людина може домагатися панування й змушувати інших пристосовуватися до своїх вимог шляхом демонстрації безпорадності. Адлер особливо підкреслює, що навіть геніальність можна інтерпретувати як вираження жагучого бажання компенсувати індивідуальний дефект[1].

У теорії характеру Ранка стрижневе місце займає концепція “волі”. Воля розглядається як “основний позитивний початок, що здійснює організацію й інтеграцію “я” (самості), що дозволяє творчо використовувати, гальмувати й контролювати інстинктивні потяги. Спочатку вольовий процес формується в якості “внутрішньої опозиційної сили, спрямованої проти примусу”. Ранк підкреслює в розвитку людини важливість “відділення”. Первинна травма фізичного відділення від

матерії при народженні супроводжується різними формами психологічної залежності й втратою почуття “цілісності”. З метою досягнення незалежності, щоб зробити своє еґо “реальним”, індивід повинен ініціювати відділення як вираження його власної волі всупереч пасивному й травматичному досвіду, що відповідає волі інших. У становленні звільнення є три стадії: на першій стадії людина сама бажає того, до чого колись була примушена зовнішніми або внутрішніми вимогами; на другій – проявляється внутрішній конфлікт між волею й контр-волею, у процесі якого в людини формуються ідеали й стандарти, що відрізняються від соціально санкціонованих; третя стадія характеризується цілісним гармонійним рішенням, що втілюється у вищій творчості. Трьом стадіям відповідають три типи характеру, *Середня*, або нормальна, людина, *невротик*, *творча людина* [1, 5].

На думку Фрома, типи характеру є продуктом взаємодії дитини й батьків, що починається з моменту народження. Він дискутує з ортодоксальним вченням про типи як результат чергувань стадій розвитку лібідо. Основою для цих міркувань слугує твердження про взаємозалежність між структурою характеру середнього індивіда й соціально-економічною структурою суспільства, у якому існує цей індивід. Взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери й соціально-економічної структури Фром називає *соціальним характером*. Соціально-економічна структура суспільства формує соціальний характер своїх членів таким чином, що їм хочеться робити те, що вони повинні робити. Разом з тим соціальний характер впливає на соціально-економічну структуру суспільства, діючи при цьому або як цемент, що надає їй ще більшу стабільність, або, при певних обставинах, як динаміт, готовий підірвати її. Взаємовідносини між соціальним характером і соціальною структурою суспільства ніколи не носять статичний характер, оскільки обидва елементи є нескінченим процесом. Будь-яка зміна одного з факторів веде до зміни обох.

Фром визначає особливості ринкового характеру, оскільки в цьому випадку людина відчуває себе як товар, свою вартість не як “споживчу вартість”, а як “розмінну вартість”. Мета ринкового характеру – цілковита адаптація, аби бути потрібним, зберегти попит на себе при всіх умовах, що складаються на ринку особистостей. Особистості з ринковим характером у порівнянні, скажемо, з людьми XIX століття не мають навіть свого власного “я”, на яке вони могли б опертися, оскільки їх “я” постійно змінюється відповідно до принципу: “Я такий, який я вам потрібний”.

У людей з ринковим характером немає інших цілей, окрім постійного руху, виконання всіх справ з максимальною ефективністю, і якщо запитати їх, чому вони повинні рухатися з такою швидкістю, чому

вони прагнуть до найбільшої ефективності, то на це запитання в них немає реальної відповіді, вони пропонують одні лише раціоналізації типу “щоб було більше робочих місць” або “з метою постійного розширення компанії”. Вони не цікавляться (принаймні свідомо) такими філософськими або релігійними питаннями, як “для чого живе людина?” й “чому вона дотримується того, а не іншого напрямку?”. У них своє гіпертрофоване, постійно мінливе “я”, у них відсутні “самість”, почуття ідентичності. “Криза ідентичності” – це криза сучасного суспільства – викликана тим фактом, що члени цього суспільства стали безликими інструментами, почуття ідентичності яких ґрунтується на участі в діяльності корпорацій або інших гігантських бюрократичних організацій. Там, де немає автентичної особистості, не може бути й почуття ідентичності.

Люди з ринковим характером не вміють ні любити, ні ненавидіти. Ці “старомодні” емоції не відповідають структурі характеру, що функціонує майже цілком на інтелектуальному рівні і уникає будь-яких почуттів, як позитивних, так і негативних, оскільки вони є перешкодою для досягнення основної мети ринкового характеру – продажу й обміну, – а точніше, для функціонування відповідно до логіки “мегамашини”, частиною якої вони є. Люди ринкового характеру володіють маніпулятивним інтелектом, в якому відсутній розум і який небезпечний тим, що змушує людей діяти проти себе [5].

Висновки. За Юнгом формування соціального характеру відбувається відповідно до екстравертованості та інтровертованості. Згодом Юнг почав міркувати про інші категорії, він незабаром зрозумів, що в багатьох людей підхід до життя ґрунтується не на мисленні або почуттях, а безпосередньо на відчутті [8,9].

На думку Кардінера характер процесом засвоєння кожною людиною культурних норм, що формуються в особистісній структурі суспільства і приймається більшістю членів суспільства в результаті подібного досвіду в ранньому дитинстві. Академічна психологія вносить ще більшу неясність за допомогою двох альтернативних визначень характеру, сформульованих Маккіноном: 1) як етичного й морального аспекту особистості; 2) як мотиваційний аспект особистості поза будь-якими етичними й моральними оцінками [4]:

Завдання психоаналітичної психології, відповідно і соціальної психології полягає у вивченні соціально-культурних чинників. Культурні умови, що забезпечують реалізацію можливостей людини, направляють її інстинктивні потреби в певні русла: сприяють одним, гальмують інші й навіть повертають деякі потреби проти інших. Зазвичай, така інтеракціоністська точка зору, що розглядає характер як функцію основних потягів і навколишніх умов, повинна бути більше прийнятною,

аніж пояснення розвитку одним з факторів. Однак залишається без відповіді вирішальне питання про відносну значимість кожного процесу у формуванні характеру.

У теорії характеру Ранка стрижневе місце займає концепція “волі”, що розглядається як “основний позитивний початок, який забезпечує організацію й інтеграцію “я” (самості-цілісності), що дозволяє творчо використовувати, гальмувати й контролювати інстинктивні потяги.

Фром зробив своєрідний підсумок “гуманітарно-гуманістичного” пошуку і обґрунтував наступні ідеї[5,6]:

- виробництво має забезпечувати реальні потреби людей, а не вимоги економічної системи;
- між людьми й природою повинні бути встановлені нові взаємовідносини, засновані на кооперації, а не на експлуатації;
- взаємний антагонізм має поступитися місцем солідарності;
- метою всіх соціальних перетворень має бути людське благо й попередження неблагополуччя;
- варто прагнути не до максимального, а до розумного споживання, що сприяє благу людей;
- індивід повинен бути активним, а не пасивним учасником життя суспільства[5].

Таким чином підтримуючи Фрома недоліком всіх теорій соціального характеру є те, що основні теоретики психології не розглядають політичні, соціальні й психологічні фактори, що стоять на шляху будь-яких соціальних змін.

1. Браун Дж. Фрейд и постфрейдисты. Brown, J. Freud and the Postfreudians. London: Penguin, 1961. Дерябин А.А., пер. с англ, М.: 1993.(8)
2. Орбан-Лембрик Л.Є. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. – Кн.. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. – К.: Либідь, 2004. -576 с.
3. Робертсон Р. Введение в психологию Юнга. Ростов-на-Дону, 1999. Доступно на сайті (24) <http://psiland.narod.ru/psiche/Robertson/index.htm>
4. Самуэлс Э. Юнг и постъюнгианцы/ Э. Самуэлс. – М.: Добросвет, КДУ, 2006, 408 с.18. Фромм Э. Миссия Зигмунда Фрейда: Анализ его личности и влияния. – М.: Весь Мир, 1996. – 141 с.
5. Фромм. Анатомия человеческой деструктивности / Пер. с англ. – Мн.: 000 “Попурри”, 1999. – 624 с.
6. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. М.: “Прогресс-Универс”, 1993. Терминологическая правка В. Данченко. К.: PSYLIB, 2006

7. Хорни К. Самоанализ. Перевод А.Боковикова и В.Старовойтова М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. Терминологическая правка В.Данченко К.: PSYLIB, 2006
8. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного Доступно на сайті <http://www.humans.ru/humans/79072>

In the article analysis the conception of the social character. The article denotes the sources of the social-psychological native of character.

Key words: *character, social character, extroversion, social influencing, integrity.*

УДК 159.923.2

ББК 88.411

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

У статті здійснено аналіз підходів вітчизняних і зарубіжних науковців до проблеми професійної ідентичності. Розглянуто стадії розвитку професійної ідентичності майбутнього фахівця.

Ключові слова: професійне становлення, професіоналізм, професійна ідентичність.

Постановка проблеми. Одним із значущих завдань вищої школи, окрім передачі знань, формування умінь і навичок, є формування особистості фахівця, сприяння його самоідентифікації з професією. Набуття професійної ідентичності – важлива складова професійного становлення майбутнього спеціаліста. Сформована професійна ідентичність слугує надійною системою координат для усвідомлення і професійного, і особистісного досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідентичність як складова самосвідомості та ідентифікація як механізм соціалізації індивіда розглядалися в працях А. Алексеевої, Н. Антонової, Г. Брейкуела, А. Ватермана, П. Гнатенка, К. Коростеліної, С. Максименка, Дж. Марста, Дж. Міда, В. Москаленко, Е. Еріксона, Л. Орбан-Лембрик, В. Павленка, М. Пірен, В. Романової, С. Серіно, В. Століна, С. Страйкера, Т. Титаренко, З. Фрейда, Ю. Хабермаса, В. Хосстінець, М. Шульги та ін. У межах вивчення проблематики соціальних груп і процесів ідентифікації розглядалися особливості етнічної, національної, гендерної, політичної ідентичності, а також ідентичності професійної (О. Бохонюк, М. Варбан, М. Кривоконь, Л. Шнейдер, Є. Чорний та ін.).

Формулювання цілей та виклад основного матеріалу. Проблема соціальної ідентичності є однією із основних у психології. Аналіз вітчизняної і зарубіжної літератури вказує, що системний підхід до проблеми формування професійної ідентичності розроблений недостатньо.

Розглядаючи проблему професіоналізму особистості, Ю.П.Поваренков наголошує на трьох узагальнених критеріях: 1) професійна продуктивність, 2) професійна ідентичність, 3) професійна зрілість [11].

У процесі набуття професійної ідентичності майбутній фахівець послідовно проходить низку стадій, хоча не можна констатувати, що на

цьому розвиток професійної ідентичності зупиняється. Він може супроводжуватися певними кризами. Зокрема, опитування та інтерв'ю зі студентами й випускниками Московського державного університету (1996–1998 рр.) дозволили дослідникам виявити наступні кризи: а) 1-й курс – криза очікувань (зіткнення очікувань недавніх абітурієнтів стосовно обраної професії з навчальними буднями); б) 3-й курс – криза самовизначення (“Більша частина навчання позаду... На що я здатен як професіонал?”); в) 4-й і 5-й курси – криза професійної адаптації (працевлаштування за спеціальністю або перекваліфікація, відмова від отриманої професії) [8].

Розширений аналіз проблем і криз, що виникають у студентів, свідчать про те, що багато з них дійсно пов'язані з несформованістю професійної ідентичності, що ще раз підкреслює актуальність дослідження даної проблеми.

Деякими науковцями професійна ідентичність фахівця досліджується у зв'язку з професійними кризами, які можуть розглядатися як кризи професійного розвитку [5], процеси, пов'язані з віком [2], деформації професійного розвитку [6] тощо. Криза ідентичності, або рольове зміщення, згідно з поглядами Е.Еріксона, полягає у нездатності продовжити освіту, обрати кар'єру. Будь-яка професійна криза – це криза ідентичності особистості, у якої об'єктивна необхідність у професійній переорієнтації вступає в конфлікт із суб'єктивною потребою в збереженні попередньої ідентичності [3; 4].

Згідно з концепцією Е. Еріксона, протягом життя людина переживає вісім психосоціальних криз, які є специфічними для кожного вікового періоду, а їх сприятливий або несприятливий перебіг визначає характер подальшого розвитку особистості в соціумі (нормальну чи аномальну лінію): криза довіри-недовіри (перший рік життя); автономія – сором і сумніви (2-3 роки); ініціативність – почуття провини (3-6 років); працьовитість, старанність – комплекс неповноцінності (від 7 до 12 років); особистісне самовизначення, ідентифікація – індивідуальна сірість, конформізм (12-18 років); інтимність, комунікабельність – ізолюваність, замкненість на собі (близько двадцяти років); турбота про виховання нового покоління – “занурення в себе” (30-60 років); задоволення від пройденого життя – відчай (понад шістдесят). Тож у концепції Е.Еріксона становлення особистості розуміється як зміна етапів, у процесі кожного з яких відбувається якісне перетворення внутрішнього світу індивіда і зміна його стосунків із навколишнім середовищем, а криза вікового розвитку є деяким узгодженням індивідуальних, біологічних чинників із соціальними. Власне у кризові моменти боротьба між позитивною і негативною ідентичністю загострюється і гору може взяти аномальна лінія розвитку. Для позитивного й поступального розвитку людини

необхідна перевага позитивної ідентичності над негативною [9]. Л.Е.Орбан-Лембрик зазначає, що підхід Е.Еріксона до питання ідентичності, як основного моменту в розвитку особистості та її становленні в суспільстві виводить на проблему загальнолюдського (розуміється як усвідомлення себе представником біологічного виду, людства, осмислення його глобальних проблем), групового (усвідомлення своєї належності до певних груп) та індивідуального (усвідомлення власної неповторності, намагання розвивати свої здібності) рівня ідентичності. Вчені по різному ставляться до думки про те, розвиток якого рівня ідентичності є найважливішим для успішної соціалізації особистості. Відоме твердження, що актуалізація особистості, домінування певного рівня її ідентичності, успішне становлення індивіда в соціумі визначаються часом, який розуміється двояко: як суспільний (історичний розвиток даного суспільства та його специфіка) та індивідуальний (життєвий цикл особистості) [9].

Щодо структурної моделі ідентичності, то згідно з підходом Е. Еріксона, виділено наступні компоненти:

- а) природно обумовлені задатки (час реакції на подразник, тип темпераменту тощо);
- б) базові потреби, що визначають рівень і форму забезпечення життєдіяльності людського організму;
- в) ефективно діючі „психологічні захисти”, які убезпечують людину від усвідомлення емоційно дискомфортних оцінок власного існування та взаємодії з соціумом і тим самим дозволяють їй зберегти самоповагу;
- г) успішні сублимації, або психологічні механізми переключення психосексуальної енергії на процес професійної діяльності;
- д) постійні професійні ролі;
- ж) значущі ідентифікації [1; 10; 12].

У своїй теорії, що базується на концепції Е. Еріксона, Дж. Марсія виокремлює чотири основні стани ідентичності: передвизначеність, дифузія, мораторій, досягнення ідентичності. Специфіка їх прояву визначається з урахуванням двох факторів: 1) чи пройшов суб'єкт спілкування період прийняття власних рішень; 2) чи зв'язаний суб'єкт спілкування твердими зобов'язаннями щодо вибору ним системи цінностей.

Беручи за основу даний підхід, В.Злишков розробив систему оцінки ідентичності педагога [7]. Передвизначеність – статус ідентичності тих, хто взяв на себе певні соціальні обов'язки, не проходячи через кризу ідентичності. Такий статус визначається, швидше, батьками чи викладачами, а не самостійно. Ця категорія студентів чи молодих вчителів переходить до професійного стану практично без конфліктів.

Дифузія – статус ідентичності для тієї частини молоді, яка пройшла через кризу ідентичності, але не взяла на себе жодних соціальних зобов'язань. Статус дифузії виникає при недостатній спрямованості і слабкій мотивації. Він характерний для тієї частини студентської молоді і молодих вчителів, що потрапили в кризу ідентичності, не маючи обраних професійних взірців для наслідування у власній педагогічній діяльності. Для них характерна стратегія ухилення від відповідальності.

Мораторій – статус ідентичності тих, хто перебуває в самому центрі кризи ідентичності. На цьому етапі домінує проблема пошуку взірцевих стратегій, комунікативно-професійних ролей, етичних цінностей тощо.

Досягнення ідентичності – статус тієї частини студентів і молодих вчителів, котрі пройшли через кризу ідентичності і взяли на себе певні зобов'язання перед суспільством внаслідок самостійних висновків.

Розроблена модель формування значущих ідентифікацій дозволяє провести інтерпретацію виокремлених типів ідентичності педагога.

Відкрита нестабільна ідентичність педагога-початківця характеризується посиленням функціонування такого компонента самоідентифікації, як актуалізація залучення нових особистісно-рольових цінностей; слабким зворотним зв'язком учителя з учнями; відсторонено-репресивним стилем спілкування, домінуванням в педагогічному арсеналі дидактичної комунікативної ролі. В структурі рольової ідентичності домінує етап передвизначеності, що проявляється в орієнтації на сильні позитивні зв'язки із значущими для суб'єкта ідентифікації особистостями, з якими він прагне ототожнити свої професійні патерни, характерна потреба в емоційно-насиченому зворотному зв'язку із „значущими іншими”.

Стабільна ідентичність вчителя-професіонала характеризується такими комунікативними ролями, як дидакт, фасилітатор, асоційований член дитячого колективу. Притаманна гнучкість у спілкуванні і тенденція до постійної трансляції учням зворотного зв'язку. Домінує етап передвизначеності з певним домішком елементів етапу мораторію. Суб'єкт самоідентифікації ставить під сумнів певні психолого-педагогічні технології, що використовувались ним же на попередньому етапі становлення рольової ідентичності.

Закрита нестабільна ідентичність педагогів-ветеранів характеризується зниженням здатності до залучення в структуру власної ідентичності нових особистісних і рольових цінностей. Притаманний відсторонено-уникаючий стиль спілкування, домінування дидактичної та фасилітарної (авторитарно-спрямованої) комунікативних ролей. Домінує стадія дифузії, оскільки техніки педагогічного впливу, що використовувались педагогом раніше, перестали бути ефективними, але їх заміна не відбувається, що обумовлено високим рівнем неконструктивної

авторитарності. Неконструктивна авторитарність має тенденцію до посилення, але на усвідомленому рівні суб'єктом педагогічної комунікації сприймається як вимушена дія педагога у відповідь на погіршення соціально-психологічного клімату в суспільстві, що негативно впливає на поведінку учнів.

Відкрита стабільна ідентичність педагога-майстра характеризується підвищеною здатністю до асиміляції нових значущих ідентифікацій згідно зі специфікою нових структурних елементів, засвоєних особистістю, відкритим ставленням до особистісно-рольових криз ідентичності як до джерела подальшого самовдосконалення. Індикативною ознакою є більш рання, у порівнянні з більшістю ровесників, потреба в розробці та використанні власних психолого-педагогічних технологій. З точки зору формування моделі значущої ідентифікації, характерним є етап досягнення ідентичності, якому притаманні емоційно-комфортні стани як у внутрішньоособистісному, так і в міжособистісному спілкуванні.

Відкрита нестабільна ідентичність характеризується несформованістю ієрархії пріоритетних елементів структури ідентичності і, відповідно, невизначеністю процедури порівняння нових ідентифікацій з тими, що вже існують у структурі ідентичності. Можна сказати, що для структури їх рольової ідентичності є характерним етап дифузії. Індикативною ознакою відкритої нестабільної рольової ідентичності педагога є наявність у нього уподобань і захоплень, яким він присвячує весь свій вільний час.

І.Ю.Хамітова, досліджуючи особливості розвитку професійної ідентичності психотерапевта-консультанта, наводить узагальнені результати низки досліджень, що подані у таблиці 1.

Таблиця 1.

Стадії розвитку професійної ідентичності

	A	B	C	D
Hess (1980)	1.Початок	2.Розвиток навичок	3.Консолідація	4.Взаємність
Hogan (1964)	1. Невпевненість-залежність	2. Залежність-автономія	3. Впевненість у собі	4. Творчість
Gaoni & Neumann	1. Учень	2. Підмайстер	3.Терапевтична особистість	4. Взаємне консультування

(1974)				
Yogev (1982)	1. Визначення ролей	2. Набуття навичок	3. Зміцнення і розвиток практики	
Loganbill, Hardy and Delworth (1982)	1. Стагнація	2.Невизначеність	3. Інтеграція	
Blount & Glenwick (1982)	1. Адекватність-неадекватність	2. Залежність проти автономності	3.Умовна залежність проти індивідуалізації	4.Незалежна практика і консультування колег
Kaslow (1986)	1.Збудження і тривога від передчуття 2.Залежність і ідентифікація	3.Активність і триваюча залежність 4.Насичення і вступ до самостійності	5.Ідентичність і незалежність	6.Спокій і колегіальність

Стадія 1. Збудження і тривога передчуття

Перша стадія триває від початку навчання до першої зустрічі з клієнтом. Тривалість її строго індивідуальна і може продовжуватися як декілька годин, так і достатньо тривалий період часу. Багато чого залежить від того, наскільки велике бажання студента швидше отримати першого клієнта.

Стадія 2. Залежність та ідентифікація

Друга стадія починається тоді, коли студент отримує першого клієнта, а закінчується, коли студент починає усвідомлювати, що має на нього вплив.

Основний стан студента, що перебуває на цій стадії – недостатня упевненість у собі, в своїх силах, дефіцит знань про результати терапевтичної роботи. На даній стадії розвитку професійного становлення спостерігається сильний “голод підтвердження”. Крім того, студент ставить неадекватні вимоги до себе.

Стадія 3. Діяльність і триваюча залежність

Третя стадія зазвичай починається після декількох місяців або років практичної діяльності. Як правило, ця стадія ініціюється першим усвідомленням того, що терапевтичний процес сприймається клієнтом

серйозно. Виходить, що довіра клієнта до терапевтичного впливу психотерапевта-початківця виникає задовго до того, як сам консультант повірить у свої можливості. Власне реакція пацієнта переконує практикуючого студента, що він не шахрай (Kaslow, 1986).

На даній стадії відбувається заміна пасивності і залежності на часткову автономію і активність. Психотерапевт-початківець тепер може діяти самостійно, а не просто пасивно виконувати всі інструкції супервізора.

Стадія 4. Насичення і ухвалення самостійності

Ця стадія починається, коли студент усвідомлює себе психотерапевтом. До цього він спостерігав результативність терапії і навіть відчував свою причетність, але не сприймав себе як психотерапевта.

Істотним аспектом розвитку професійного Я є усвідомлення студентом свого внеску в терапевтичний процес. Психотерапевт відчуває себе професіоналом, оскільки з безпосереднього досвіду багато чого знає про процес психотерапії. Ефективність психотерапевтичних впливів залежатиме від низки чинників, перш за все від досвіду, тобто, кількості пацієнтів, проходження особистої психотерапії, тобто “вбирання в себе феноменології того, що означає бути пацієнтом” (Kaslow, 1974), а також читання і обговорення професійної літератури. В результаті інтеграції всіх цих дослідів виникає зв'язок між теорією і практикою психотерапії. Психотерапевт більш осмислено підходить до знайомства з тим або іншим напрямом психотерапії. До цього не було впорядкованої теоретичної бази і стабільного відчуття терапевтичного стилю. На попередніх стадіях існувало уявлення про різні підходи, але цьому хаотичному нагромадженню інформації не вистачало організації.

Стадія 5. Ідентичність і незалежність

П'ята стадія розвитку професійної ідентичності може тривати як декілька років, так і все професійне життя. Психотерапевт, який досягнув цієї стадії, набув професійних навичок і успішно їх застосовує (Hess, 1980). Про становлення професійної ідентичності і зміцнення терапевтичної особистості зазначають Делані (Delaney, 1972), Гаоні і Ньюман (Gaoni & Neumann, 1974). Йогев (Yogev, 1982) зауважує, що до моменту досягнення цієї стадії більшість студентів закінчує професійне навчання, тож роль практики зростає.

Стадія 6. Спокій і колегіальність

Основні відчуття психотерапевта, що досяг цієї стадії, – спокій, стабільність і колегіальність із старшими, рівними і молодшими колегами. Відчуття професійної ідентичності тепер стає частиною терапевтичного стилю. (Hess, 1980). Тепер психотерапевт – повністю автономний професіонал [13].

Висновки. Тож формування професійної ідентичності майбутнього фахівця залежить від низки суб'єктивних (внутрішньої роботи стосовно деталізації Я-концепції, що включає в себе образ майбутньої професійної діяльності; уточнення життєвих цілей та усвідомлення сенсожиттєвих цінностей) та об'єктивних (традицій навчального закладу; існування соціальних стереотипів та норм стосовно тієї чи іншої професії; характеру вимог сучасного суспільства) факторів, які необхідно враховувати у процесі професійного навчання.

1. Антонова Н. В. Личностная идентичность современного педагога // Вопросы психологии. – 1997. – № 6.
2. Вайзер Г.А. Смысл жизни и “двойной кризис” в жизни человека // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19 – N 5.
3. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – N 4.
4. Ермолаева Е. П. Психология профессионального маргинала в социально значимых видах труда // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – N 5.
5. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Ф. Кризисы профессионального становления личности // Психологический журнал. – 1997. – N 6.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессий. – М., 2003.
7. Зливков В. До проблеми дослідження структури ідентичності педагога // Соціальна психологія. – 2006. – № 5.
8. Любимова Г. От первокурсника до выпускника: проблемы профессионального и личностного самоопределения студентов-психологов // Вестник Московского ун-та: Сер. 14: Психология. – 2000. – № 1.
9. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. – К., 2004.
10. Павленко В. М. Представление о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии // Вопросы психологии. – 2000. – № 1.
11. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека. – М., 2002.
12. Тернер Дж., Оукс П., Дж. Хэслэм, Дэвид В. В. Социальная идентичность, самокатегоризация и группа // Иностранная психология. – 1994. – № 2.
13. Хамитова И.Ю. Развитие профессиональной идентичности консультанта // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2000. – № 1.

The article deals with the problem of home and foreign scientists professional identification. Development levels of a future specialist professional identification are analyzed.

Key words: *professional becoming, professionalism, professional identity.*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

Стаття присвячена проблемі психологічної готовності студентів-юристів до майбутньої професійної діяльності. Виокремлюються шляхи оптимізації процесу професійної підготовки майбутніх юристів.

Ключові слова: професійна підготовка, юридична діяльність, психологічна готовність, мотивація, професійна придатність.

Актуальність проблеми. В будь-якому суспільстві, на будь-якому етапі його розвитку проблема професіоналізму трудової діяльності завжди залишається актуальною і першочерговою у вирішенні, якщо, звичайно, суспільство розвивається прогресивним шляхом. Поступальний, прогресивний розвиток України виводить дану проблему на перший план і в нашій державі. Йдеться про те, що трансформація соціально-економічної, політичної, культурно-освітньої та інших сфер життєдіяльності українського суспільства ставить якісно нові і високі вимоги до професіоналізму трудової діяльності. В зв'язку з цим актуалізується проблема професійної придатності та психологічної готовності до обраної професії.

Як зазначає Г.Балл, ті чи інші прогалини у знаннях або навичках можуть порівняно легко надолужуватися чи компенсуватися, а брак професійно значущої спрямованості особистості, що виражається в нелюбові до праці, якою довелось займатися, обумовлює низьку ефективність діяльності, внутрішні та міжособові конфлікти [1, с. 99 – 100].

Незнання психологічних особливостей обраної професії, невідповідність психофізіологічного потенціалу людини тим вимогам, що висуваються нею, відсутність адекватної професійної мотивації тощо ускладнюють, а то й унеможливають професійну придатність і психологічну готовність до діяльності.

Стосовно юридичної діяльності поняття “професійна придатність і психологічна готовність” включає в себе (за визначенням В.Романова) наявність таких базових блоків особистісних властивостей, як високий рівень соціальної адаптації, нервово-психічна стійкість, високий рівень інтелектуального розвитку та пізнавальної активності, комунікативна компетентність та організаторські здібності [2, с.317-318].

В цілому ж, психологічна готовність до професійної діяльності є важливою складовою фахового становлення особистості, що суттєво впливає на ефективність самої діяльності та її результатів, і одночасно є показником професіоналізму. Тому дослідження цього феномену є надзвичайно актуальним і важливим.

Мета дослідження: розкрити сутність психологічного супроводу професійної підготовки майбутніх юристів та дослідити взаємозв'язок між ефективністю цієї підготовки та впливом вищого навчального закладу й особистісних якостей студентів.

Вивченню досліджуваної проблеми сприяли праці вітчизняних та зарубіжних вчених, в яких розкриті загальні теоретико-методологічні аспекти психологічної готовності до професійної діяльності (О.Асмолов, Г.Балл, М.Дяченко, Л.Захарова, Л.Кандибович, І.Кокурина, Я.Кондратьєв, С.Максименко, В.Моляко, Л.Орбан-Лембрик, Р.Никифоров, К.Платонов, Д.Узнадзе, Е.Фарапонова та ін.); наукові положення про професійну придатність до юридичної діяльності (В.Васильєв, С.Гусарєв, М.Єнікєєв, А.Жалінський, Г.Коротєєв, В.Розін, В.Ролочек, В.Романов, А.Столяренко, О.Тихомиров та ін.); про психологічні особливості юридичної діяльності (В.Бедь, П.Біленчук, А.Бохонюк, Л.Казміренко, М.Костицький, М.Кроз, І.Михайличенко, Л.Нестеренко, Л.Орбан-Лембрик, Н.Самікіна, С.Сливка та ін.).

Для успішного виконання будь-якого виду професійної діяльності необхідними є не лише відповідні знання, уміння і навички. Значущими стають також і особистісні якості. Дане твердження набуває особливого звучання в тих ситуаціях, коли ми говоримо про професії, що стосуються найважливіших цінностей – людини, її життя і здоров'я, честі та гідності. Серед них можна виокремити і професію лікаря, і професію педагога, і професію військового тощо. Не останнє місце в цьому списку займає і професія юриста. Якими б глибокими знаннями, унікальними навичками та здібностями не володіла людина, особливо юрист, вони не принесуть користі ні іншим людям, ні суспільству, якщо за своїми особистісними якостями і спрямованістю юрист буде використовувати їх лише на власну користь. Саме це відбувається з деякими адвокатами, які, досконало знаючи закон і керуючись власною вигодою, можуть підозрюваного перетворити на жертву злочину. Це ж стосується і недобросовісних слідчих, які для підвищення кількісних показників розкриття справ фабрикують їх, притягуючи до відповідальності невинних людей. За схожим алгоритмом можуть діяти і судді, і прокурори тощо.

Отже, наявність у людини відповідних професійних знань, умінь і навичок – це важлива, але не головна складова її професійної придатності. Важливо те, в яке русло спрямовує людина ці навички і чим вона керується при їх використанні. Тобто особистісні якості, морально-

духовні цінності та спрямованість особистості в цілому відіграють надзвичайно важливу роль в такій професійній діяльності, як юрист.

Аналізуючи психологічну природу юридичної діяльності, Л.Орбан-Лембрик зазначає, що працювати з людьми у форматі правового поля набагато складніше, ніж із фізичними об'єктами, адже реакції людини на зауваження, її бажання, мотиви, емоції надзвичайно різноманітні. Саме тому важливим аспектом юридичної діяльності є вміння працівника правоохоронних органів оцінювати свої дії та дії інших за їх поведінкою, а не за емоційним ставленням до них. При цьому, на думку науковця, особистість фахівця-юриста має відповідати таким вимогам: висока внутрішня мотивація, велика міра юридичної та етико-психологічної відповідальності, вміння спілкуватися..., здатність працювати в екстремальних умовах, вміння витримувати високе емоційне напруження, прогностичний характер мислення тощо [3, с.4-5].

Таким чином, професійна придатність людини до юридичної діяльності визначається не лише наявністю у неї відповідних знань, але й специфічними особливостями інтелектуальної, емоційно-вольової та комунікативної сфер, які дозволятимуть їй успішно реалізовувати свої обов'язки навіть в екстремальних ситуаціях.

В цілому, придатність людини до певної діяльності (в тому числі й юридичної) в психології інтерпретується з двох протилежних позицій:

- 1) як прихована в людині особливість, котру можна розкрити, застосовуючи адекватні методики, в будь-який момент і за будь-яких умов;
- 2) як властивість людини, що формується в процесі виконання діяльності, під її безпосереднім впливом [4, с.437].

Оскільки ми говоримо про майбутніх юристів, то для нас значущою є перша складова з описаних вище позицій. Її реалізація відбувається під час професійної підготовки в умовах вищого навчального закладу. Іншими словами, вищий навчальний заклад – це установа, яка виконує не тільки освітню функцію, збагачуючи студентів відповідними знаннями, але й установа, яка розкриває в них приховані особливості, чи той потенціал, що дозволяє зробити висновок про їх придатність до обраних професій. А це одна з головних сторін майбутнього професіоналізму (іншою такою стороною є постійний професійний ріст та самовдосконалення на основі розкритого у ВНЗ потенціалу). Проте, вищий навчальний заклад сам по собі це лише, образно кажучи, інструмент, який допомагає професійній підготовці майбутніх фахівців. А вже його використання (ефективне чи неефективне) залежить від самих майбутніх фахівців, тобто студентів. У цьому зв'язку постає важлива проблема (яку одночасно можна розглядати і як критерій результативності професійної підготовки) – це проблема мотивації вибору студентами професії юриста.

Як зазначає Х.Дмитерко-Карабин, мотиваційна готовність до професійної діяльності є важливим елементом фахового становлення особистості, одним з параметрів професійної готовності, що суттєво впливає на ефективність процесу та результатів діяльності фахівця, показником професіоналізму. Тому дослідження цього феномену є важливим в контексті психологічного забезпечення ефективності професійної діяльності, вивчення специфіки професіоналізації особистості в рамках конкретних професій, і, особливо, підготовки майбутніх фахівців в умовах навчальних закладів [5, с.23].

В аспекті нашого дослідження важливою є така мотиваційна готовність до майбутньої юридичної діяльності, в основі якої лежить:

- а) особистісний смисл реалізації даної діяльності на користь іншим людям (а не собі) і на користь суспільства в цілому;
- б) професійно значуща спрямованість особистості (яка виражається, за словами Г.Балла, у любові до своєї професії).

За наявності якісно іншої мотивації майбутній юрист наражає себе (навіть при відмінних професійних знаннях і вміннях) на професійне вигорання або ж на банальний кар'єризм. Специфікою останнього якраз і є досягнення в роботі без любові до неї самої. А оскільки ми говоримо про юридичну діяльність, яка, як відомо, наділена владними повноваженнями, то такий кар'єризм дуже швидко вироджується у тиранію ("Влада без любові – тиранія" [6, с.209]).

Висновки. Таким чином, здійснюючи психологічний супровід професійної підготовки майбутніх юристів, слід пам'ятати, що в цьому процесі велике значення мають два таких взаємопов'язаних і взаємообумовлюючих чинника:

- 1) вищий навчальний заклад як інструмент професійної підготовки;
- 2) особистість майбутнього фахівця.

Виходячи з цього, вважаємо за доцільне зазначити, що оптимізація процесу професійної підготовки майбутніх юристів повинна охоплювати не лише перший чи другий з виокремлених вище чинників, а їх два в єдності. Отже, йдеться про:

- 1) оптимізацію на рівні навчально-виховного процесу у вищій школі;
- 2) оптимізацію на особистісному рівні кожного студента.

Щодо першого напрямку, можна виокремити наступні шляхи:

- 1) удосконалити відбір абітурієнтів, які хочуть навчатися за спеціальністю "Правознавство". З цією метою доцільно проводити не лише оцінювання наявних у абітурієнтів знань, а й діагностувати їх психологічні особливості, щоб обмежити можливість отримання даної спеціальності тими претендентами, які психологічно не готові до юридичної діяльності. До них вчені відносять осіб із низьким

коефіцієнтом інтелекту, низькою пізнавальною активністю та розумовою працездатністю; із низьким рівнем стресостійкості, підвищеним емоційним напруженням, надмірною агресивністю та імпульсивністю; із недостатньо розвинутими комунікативними здібностями (наприклад, замкнутість, сором'язливість, підвищена образливість, конфліктність і т.д.); із низьким розвитком організаторських здібностей (наприклад, несамостійність, безвідповідальність, неорганізованість, нерішучість і т.д.);

2) переглянути навчальні плани з метою виділення більшої кількості аудиторних годин для вивчення психології. Оскільки юристам доводиться працювати з людьми різного віку та статусу, доцільно було б ввести в навчальні плани такі дисципліни, як “Загальна психологія” (тобто розмежувати предмет “Основи педагогіки і психології”, який на даний час вивчається студентами), “Соціальна психологія” (потребує збільшення кількості занять), “Вікова психологія”, “Юридична психологія”. Остання є найбільш значущою, оскільки майбутні юристи повинні знати і психологічні основи та особливості обраної професії, і те, як вона впливає на психіку своїх суб’єктів та як їх психіка позначається на її результатах;

3) дати можливість студентам за їх бажанням поглиблено вивчати психологію. З цією метою доцільно було б організувати проведення спецпрактикумів чи спецсемінірів;

4) організувати постійні психологічні консультації для тих студентів, хто розуміє необхідність психологічної готовності до майбутньої професії і працює над цим тощо.

Зрозуміло, що окреслені шляхи розраховані на перспективу і не можуть реалізовуватись без погодження з адміністрацією вищого навчального закладу. Але ми вважаємо, що вони здатні суттєво підвищити рівень психологічної готовності студентів до майбутньої юридичної діяльності.

Щодо другого напрямку – оптимізація на особистісному рівні кожного студента – велика відповідальність покладається саме на студентів, адже, як зазначається в гуманістичній психології, кожна людина сама вирішує ким вона є і ким може стати. Тобто цей напрямок зорієнтований на процес розкриття внутрішнього потенціалу студентів, на їх самоактуалізацію.

В цьому напрямку доцільно виокремити наступні шляхи:

1) здійснювати систематичну і цілеспрямовану роботу по вдосконаленню інтелектуальної сфери та розвитку пізнавальної активності. Тобто студенти повинні бути зацікавлені в тому, щоб мати розвинутий інтелект, широкий кругозір та ерудицію, володіти інтуїцією та рефлексивністю тощо. Сучасна психологія доводить можливість розвитку цих якостей, а філософія стверджує, що розвивається тільки те, що тренується. І

відповідальні за це самі студенти, адже цю роботу треба виконувати регулярно і жоден вищий навчальний заклад не спроможний в силу об'єктивних причин (наприклад, брак часу) здійснювати її за них;

2) розвивати комунікативні здібності. Цей аспект є особливо важливим, оскільки юридична діяльність передбачає постійність спілкування та взаємодії з іншими людьми.

Як зазначає Л.Орбан-Лембрик, ефективність розвитку комунікативних властивостей людини залежить від її взаємодії з групою та в групі, від індивідуальних психологічних особливостей учасників комунікативного процесу, вибірковості відносин, якості вибору, рівня групової сумісності тощо. Спілкування при цьому є умовою доцільної взаємодії людини із соціальним оточенням і внутрішньою характеристикою психічної активності особистості [7, с.77].

Виходячи з цього, головним шляхом підвищення ефективності розвитку комунікативних здібностей студентів є керівництво соціально-психологічним розвитком студентської групи як суб'єкта спілкування. Мова йде про необхідність забезпечення мотиваційної єдності групи, сприятливого соціально-психологічного клімату в ній; формування оптимального стилю міжособистісного спілкування; підвищення коефіцієнту групової згуртованості; інтенсифікації колективного досвіду взаємодії; створення сприятливих умов для актуалізації комунікативних здібностей кожного студента в групі тощо. Забезпечення дієвості описаного шляху залежить і від викладачів, і від самих студентів, особливо від старост груп. Якщо староста уособлює в собі і формальне керівництво, і неформальне лідерство та володіє такими якостями, як вміння обирати стратегію ефективної взаємодії, конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, вміння регуляції і саморегуляції у спілкуванні, рефлексії різних комунікативних ситуацій і позицій партнерів по спілкуванню і т.д., то за таких умов забезпечується безконфліктне спілкування в групі, причому як в системі “студент – студент”, так і в системі “студент – викладач”. Більше того, так створюються оптимальні умови для розвитку всіх здібностей членів групи, зокрема і комунікативних;

3) вдосконалювати емоційно-вольову сферу. Тут особливого значення набувають такі риси, як високий рівень самоконтролю над емоціями та поведінкою, працездатність в критичних ситуаціях, вміння долати труднощі і т.д. Розвивати їх можна кожної миті повсякденного життя (чи у навчанні, чи у спілкуванні з друзями та іншими людьми тощо) або ж за допомогою спеціалізованих заходів, наприклад, через соціально-психологічні тренінги.

На завершення хочемо звернути увагу на ще один важливий шлях – забезпечення можливості формування індивідуальних прийомів і засобів

успішного виконання майбутньої професійної діяльності. Мова йде про формування індивідуального стилю діяльності, який в майбутньому буде відшліфовуватись та поглиблюватись.

Професійна придатність та індивідуальний стиль діяльності тісно пов'язані між собою [4, с.437]. Так, наприклад, формування індивідуального стилю діяльності сприяє задоволеності людини своєю працею, що вважається важливою характеристикою її професійної придатності. Отже, індивідуальний стиль діяльності – це система прийомів роботи, які характеризують різні сторони діяльності і ґрунтуються на використанні позитивних індивідуальних можливостей людини.

Необхідними умовами формування індивідуального стилю діяльності є позитивне ставлення до діяльності, адекватна самооцінка та постійне особистісно-професійне вдосконалення. Їх забезпечення повинно здійснюватись на основі спеціальної організації навчально-виховного процесу у вищих закладах освіти. Йдеться про такий характер навчання і такий контроль за здобутими знаннями, уміннями і навичками, які сприяють вияву індивідуальних особливостей кожного студента, тобто формують його індивідуальний стиль діяльності [там таки, с.438].

Таким чином, запропоновані шляхи оптимізації процесу формування психологічної готовності студентів-юристів до майбутньої професійної діяльності хоч і не претендують на вичерпність, але є цілком обґрунтовані результатами нашої наукової та навчально-виховної роботи.

1. Балл Г.О. Про психологічні засади формування готовності до професійної праці // Психолого-педагогічні проблеми професійної освіти: Науково-методичний збірник / Ред.кол.: І.А.Зязюн та ін.-К.,1994.-384с.
2. Романов В.В. Юридическая психология: Учебник.-М.: Юристь,2000.-488с.
3. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціально-психологічна специфіка юридичної діяльності // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія.- Івано-Франківськ: Плай, 2005.-Вип.10.-Ч.2.-С.3-8.
4. Психологія: Підручник / За ред. Ю.Л.Трофімова.-К.: Либідь, 2001.-560с.
5. Дмитерко-Карабин Х.М. Мотиваційна готовність до професійної діяльності як психологічна проблема // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія.- Івано-Франківськ: Плай, 2004.-Вип.9.-Ч.2.-С.23-32.
6. Полякова И.Ю. Искусство быть вместе.-М.: Амрита-Русь, 2006.-240с.
7. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник.- К.: Академвидав, 2003.-448с.

The article is devoted to the problem of psychological readiness of students-lawyers to their future professional activity. The ways of optimization of professional preparation of future lawyers are selected.

Key words: *professional preparation, legal activity, psychological readiness, motivation, professional ability.*

УДК 159.9
ББК 88.411.9

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ “ОБРАЗ ПРОФЕСІЇ”

У статті розкривається сутність поняття “образ професії”, розглядається проблема взаємовідношення поняття “образ професії” з поняттями “професійне самовизначення”, “професійний вибір”, “професійний план” та “професійна ідентичність”. Даються психологічні характеристики образу професії як вихідного уявлення про професію та з якого починається формування професійної ідентичності.

***Ключові слова:** образ професії, професійна ідентичність, професійне самовизначення, вибір професії, професійний життєвий план.*

Актуальність проблеми. Проблема професійного самовизначення є однією з тих, які ніколи не втрачають своєї актуальності. Змінюються умови життя, пріоритети у цінностях та життєвих виборах, але проблема пошуку свого місця в суспільстві, прагнення віднайти свою нішу у системі суспільних і виробничих взаємовідносин залишається актуальною не лише для молоді, але й для людей більш зрілого віку. Протягом усього життя людина самовизначається у процесі побудови своєї професійної кар’єри, коли ставить перед собою певні професійні завдання і намагається їх розв’язати.

У сучасних умовах проблема професійного самовизначення обумовлюється цілою низкою специфічних психологічних особливостей, що пов’язані з нестабільною ситуацією у державі, загостренням суперечностей у суспільній та індивідуальній самосвідомості.

Відсутність стабільних соціальних норм щодо професії вимагає від людини з одного боку індивідуалізації, самостійності та творчої ініціативи у професійному самовизначенні, а з іншого – відсутність загальноприйнятих критеріїв не створює умов для формування такої системи ціннісних орієнтацій у відношенні до професії, яка могла б забезпечити реальність і обґрунтованість творчого самовияву у професійному виборі.

Процес професійного самовизначення людини є не легким, суперечливим і розтягнутим у часі. Він супроводжується появою цілої низки особистісних проблем, що пов’язані з психологічними труднощами професійної самореалізації, особливо в сучасних нестабільних соціально-економічних умовах. У зв’язку з цим, особливого значення набуває проблема відповідності і готовності людини до роботи за обраною спеціальністю, до виконання функціональних обов’язків на конкретному

робочому місці, а, отже, проблема формування образу професії як первинного уявлення не лише про майбутню діяльність, але й про стиль і спосіб життя в цілому.

Важливу роль у професійному самовизначенні майбутнього фахівця відіграє розвиток й збагачення його уявлень про обрану професію.

Професійне самовизначення передбачає свідоме моделювання людиною свого майбутнього, створення еталонів у вигляді ідеального образу професії та свого власного професійного “образу-Я” у майбутній діяльності. Створивши певний образ професії, людина намагається “приміряти” цей образ до себе. Таким чином, уже на початкових етапах професійного самовизначення постає питання, який образ професії склався (або складається) у людини і як він змінюється в подальшому. Професійне самовизначення складається з кількох етапів, в процесі яких людина поступово визначає своє місце в системі конкретної професії. Можна вважати, що людина визначила своє місце (можливо тимчасово) у світі професій, якщо вона має уявлення де і ким вона буде працювати, що від неї вимагається. Коли людина знає, чим вона буде займатися, які функції вона буде виконувати у своєму професійному житті, можна стверджувати, що у неї сформувався певний образ професії [8].

Створений в уяві образ професії може змінюватися, в процесі безпосередньої практичної діяльності, коректуватися, особливо, коли виникає внутрішня напруга або незадоволення від того, чим доводиться займатись. Саме тому важливо знати умови, що сприяють формуванню образу професії, як і на яких етапах професійного самовизначення його необхідно формувати.

Мета повідомлення: теоретично обґрунтувати сутність поняття “образ професії” та розкрити його особливості у взаємовідношенні з поняттями “професійний життєвий план”, “професійне самовизначення”, “професійний план”, “професійна ідентичність”.

Аналіз наукової літератури. Поняття “образ професії” в зарубіжній та вітчизняній психології самостійно не досліджувалось. Воно розглядалось лише у контексті знань, що стосуються світу професій (В.А.Бодров, Е.Ф.Зеєр, Є.О.Клімов, М.С.Пряжніков, Н.В.Самоукіна та ін.), в межах проблеми професійного самовизначення (Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, Л.Е.Орбан-Лембрик, А.В.Петровський, М.С.Пряжніков, С.Л.Рубінштейн, Н.О.Рибніков та ін.) та у контексті досліджень професійної ідентичності (К.А.Абульханова-Славська, Є.Г. Єфремов, Н.Л.Иванова, Є.В.Конєва, В.Я.Ляудіс, А. Пальмонарі, В.В. Столін, Д.Сьюпер, Л.Б. Шнейдер, І. Ю. Хамитова, Pascarella, Terentini, Ritzer та ін). Проте актуальність і значущість піднятої проблеми важко переоцінити, оскільки саме завдяки наявності адекватного уявлення про світ професій в цілому і про певну професію у кожному конкретному

випадку, людина може повноцінно і грамотно планувати своє трудове життя і реалізувати його в процесі професійного самовизначення. Розглянемо дану проблему у взаємозв'язку з тими сферами наукового знання, в руслі яких вона розроблялась, тобто з професійним самовизначенням та професійною ідентичністю.

Традиційно професійне самовизначення у психології розглядається як процес, що охоплює весь період професійної діяльності особистості: від появи професійних намірів до завершення активної трудової діяльності.

Вивчаючи проблему професійного самовизначення, Н.В. Самоукіна розмежовує поняття “професійне самовизначення” і “професійний вибір”. Професійне самовизначення розглядається як тривалий внутрішній, суб'єктивний процес пошуку людиною “своєї” професії і “себе у професії”, власної професійної ролі, визначення для себе професійних позицій та перспектив, пошук шляхів їх досягнення. Поняття “вибір професії” трактується як зовнішня поведінкова активність людини [7].

Досить часто “вибір професії” може співпадати з “професійним самовизначенням”, але трапляються випадки, коли людина у поведінковому плані здійснює вибір певної професії і навіть починає працювати або навчатися за здійсненим вибором, але при цьому психологічно вона може знаходитись на початковому етапі зародження інтересу до іншої професії, іноді досить далекої від обраної професійної сфери.

У сучасних наукових розробках професійне самовизначення розглядається як внутрішньо детермінований процес професійного вибору, як усвідомлення людиною своїх потреб, мотивів, інтересів (свого “хочу”) у співвідношенні зі своїми можливостями, схильностями, професійно значущими якостями і здібностями (свого “можу”) та стійкими психофізіологічними і характерологічними якостями (свого “маю”) та їх відповідності тим вимогам, які висуваються до людини професією. У даному контексті професійне самовизначення – це такий етап соціалізації, коли людина стає готовою до самостійної професійної діяльності на основі усвідомлення і співвіднесення своїх “хочу – можу – маю” з “вимагають”, тобто коли вона стає суб'єктом діяльності. Набувши якостей “суб'єкта діяльності”, людина, з одного боку, досягає етапу, коли процес загального професійного самовизначення завершується, але процес професійного розвитку продовжується. Крім того, розвиваються інші види самовизначення [8].

В теорії самоорганізації встановлено, що суспільний розвиток не є прямолінійним, що суспільні норми не нав'язують і не диктують людині той чи інший життєвий шлях, а лише пропонують для його реалізації власний вибір, у якому суб'єктність і суб'єктивність розглядаються як головний методологічний принцип діяльності.

Професія людини це – її життєвий шлях, її доля. Але своє трудове життя необхідно “творити”. Є.О Климов з цього приводу зауважує, що “метод зразків”, “еталонів” під час побудови життєвого шляху може розглядатися лише як допоміжний, а основним повинен стати “метод творчого проектування”, але для цього потрібна велика і ґрунтовна підготовка [3].

Рушійною силою творчої активності є потреби. Спонукає людину до активної дії конкретна мета, що має перспективну привабливість, яка у професійному самовизначенні виникає на основі певного образу професії. Результатом активності є формування самосвідомості майбутнього фахівця, його власного рефлексивного “Я”, усвідомлення своїх цілей, інтересів, намірів, здібностей [4].

М.С.Пряжніков трактує самовизначення як вибір і реалізацію людиною способу взаємодії з оточуючим світом і знаходження сенсу у даному виді діяльності. Вчений вважає, що знаходження особистісних сенсів у професії і є сутністю професійного самовизначення [6]. Саме у даному контексті поняття професійне самовизначення є дуже близьким до поняття “професійна ідентичність”, оскільки механізмом самовизначення виступає ідентифікація. Виділивши такі типи самовизначення як: 1) самовизначення в конкретних трудових функціях, 2) самовизначення в межах певного трудового процесу, 3) самовизначення в межах спеціальності, 4) самовизначення в межах професії, 5) самовизначення в межах життя, 6) самовизначення в межах особистісного буття, 7) самовизначення в межах самості, 8) самовизначення в межах культури, М.С. Пряжніков ніби вказує на спорідненість понять “професійне самовизначення” і “професійна ідентичність”, визнає самовизначення елементом або рушійною силою механізму ідентифікації [5]. У даному контексті образ професії слугує тим зразком, з яким ідентифікує себе майбутній фахівець. В процесі творчого перетворення цього образу як еталону, що сформувався у свідомості людини та активного пошуку шляхів його реалізації, майбутній фахівець не лише цілеспрямовано зближується з обраною професією, але зливається з нею екзистенційно. Саме такий професійний розвиток суб’єкта самовизначення і діяльності Л.Б.Шнейдер розглядає як процес, що веде до досягнення професійної ідентичності, а типи самовизначення, які виділив М.С.Пряжніков, вона трактує не лише як об’єктивні або ситуативні складові профідентичності, але й як рівні реалізації можливостей самовизначення, як суб’єктивні складові профідентичності [8].

Вивченням професійної ідентичності дослідники почали займатись порівняно недавно. Л.Б.Шнейдер, вивчаючи дану проблему, вказує, що професійна ідентичність це – усвідомлення людиною своєї належності до певної професії та певного професійного середовища. Вона

детермінується професійним спілкуванням і професійним досвідом і репрезентується за допомогою мовних засобів через образ Я.

Ідентифікація “образу Я” з “образом професії” виступає як результат дії мотивації й слугує індикатором мотиваційної сфери особистості, що обумовлює певне ставлення до професійної діяльності. Адекватність професійного самовизначення залежить головним чином від сформованого у самосвідомості “образу” майбутньої професії, який певним чином співвідноситься з “образом Я” людини [8].

Питання, що стосуються образу професії та його динаміки під час навчання у вузі, впливу образу професії на становлення майбутнього спеціаліста в психології майже не досліджувались. Однак опис самого поняття “образ професії” знаходимо у працях В.Д.Брагіної, Д.В.Дьоміної, В.В.Єрмолової, Є.О.Клімова, А.М.Кухарчук, В.В.Овсяннікової, Л.Б.Шнейдер та ін.

Так, Л.Б. Шнейдер трактує образ професії як уявлення людини про обрану професію та її ставлення до неї, як попередню орієнтацію людини у величезному розмаїтті і різноманітності професій [8].

В.Д. Брагіна вказує, що образ професії – це сукупність знань суб’єкта, які відображають соціально-економічну і суспільну значущість професії (статус, перспективи професійного і соціального росту, спеціалізація, зарплата), виробничо-технічну (тривалість робочого дня та відпустки, умов праці та характер нервово-психологічної напруги під час роботи), виробничо-педагогічну (тип навчального закладу, термін навчання, службові обов’язки) і соціально-психологічну (система вимог до спеціальних, моральних та організаційних якостей особистості) сторони професії [1].

Деякі дослідники для розкриття поняття “образ професії” звертаються до опису життєвого плану, оскільки за допомогою останнього робиться спроба простежити за процесом розвитку поняття “образ професії”, простежити за його динамікою та виявити умови його становлення. Розглядаючи образ професії у контексті поняття професійного життєвого плану, Є.О.Климов трактує план як складний образ, структуру, “конструкція” якого повинна складатися з більш менш чітких знань про:

1. Головну ціль (чим буду займатись, яким стану, з ким буду, де буду, чого досягну; ідеал життя і діяльності).
2. Перелік ближніх і більш віддалених конкретних цілей (перша сфера діяльності, спеціальність і робота, де і чому навчатися, перспективи підвищення майстерності).
3. Шляхи і засоби досягнення ближніх життєвих цілей (вивчення довідкової літератури, бесіди із обізнаними людьми, спроба сил, самоосвіта, вступ у відповідний навчальний заклад – профтехучилище, технікум, вуз, курси).

4. Зовнішні умови досягнення цілей (труднощі, можливі перешкоди).
5. Внутрішні умови (свої можливості: стан здоров'я, здібності до навчання, наполегливість, терпеливість, особистісні якості, необхідні для роботи за даною спеціальністю).
6. Запасні варіанти цілей і шляхів їх досягнення на випадок виникнення нездоланих труднощів у реалізації основних варіантів [3].

Таким чином, виходячи з перелічених параметрів, уявлення людини про свою майбутню професію, тобто її образ може бути різним як за змістом, так і за якісними показниками. Образ майбутньої професії може бути чітким і нечітким, повним і неповним, цілісним і у вигляді окремих уривчастих уявлень, стійким і нестійким, мінливим і стабільним, реалістичним і фантастичним, нереальним, суперечливим тощо.

Образ і план тісно взаємодіють між собою. З одного боку план можна вивчити і, у даному випадку, він може стати частиною образу, але одночасно створення плану не відбувається без певного уявлення про те, що людина створює, тобто без його образу. На основі образу професії людина планує свою професійну діяльність, тобто образ професії виконує регулятивну функцію в плануванні професійного майбутнього.

Динаміку зміни образу професії від початківця до професіонала описала В.В.Овсяннікова [5]. Вона виявила, що уявлення про професію залежать від ступеня реального входження фахівця в професію. Вона виділила такі тенденції в динаміці уявлень: 1) від усвідомлення загальнолюдського сенсу діяльності до виділення її основних операційно-технічних сторін, 2) від романтично налаштованого осмислення професії до концентрації на чисто технічних характеристиках професійної діяльності, 3) від неточних несуттєвих уявлень до більш точних та узагальнених уявлень.

Вивчаючи уявлення молоді про вимоги, які висуває професія до фахівця вчені (Д.В.Дьоміна, В.В.Єрмолова, А.М.Кухарчук, Л.М. Рожина, Г.П.Рябоконт), виявили, що значна частина випускників, обираючи професію, не уявляє, які вимоги висуває та чи інша професія до майбутнього фахівця, а такий важливий фактор, як відповідність професії індивідуально-психологічним особливостям особистості враховують далеко не усі і, навіть, якщо враховують, то не завжди правильно. Дослідження студентів педагогічних вузів виявили, що без спеціальної цілеспрямованої роботи цілісне уявлення про професію, тобто її образ, не складається навіть у випускників.

Уявлення про професію є тим важливим аспектом, завдяки якому у професійному самовизначенні поєднуються професійна, соціальна та особистісна сторони розвитку особистості.

Вивчаючи роль образу професії у професійному самовизначенні, В.Д. Брагіна звертає увагу на його регулятивну функцію, яка проявляється на

трьох рівнях: когнітивному (знаю і відповідно оцінюю), емоційному (подобається – не подобається) і поведінковому (маю намір обрати, обрала і в подальшому буду працювати за обраною професією), які мають вплив не лише на характер професійних намірів, але й на емоційну привабливість та стійкість професійних намірів в процесі самовизначення.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз досліджень дає підстави зробити наступні висновки: по-перше, образ професії не є статичним, він змінюється протягом усього процесу професійного самовизначення, у зв'язку з цим перспективним видається вивчення факторів та умов, що впливають на його розвиток. По-друге, оскільки розвиток образу професії залежить від входження людини у професійне середовище, тому залежно від рівня залучення особистості у професійне середовище, можна виділити не лише етапи його розвитку але й виявити рівні сформованості образу професії на кожному з виділених етапів. Доцільність вивчення образу професії пояснюється тим, що його сформованість впливає на успішність діяльності фахівця у майбутньому. Чим глибше і точніше людина уявлятиме суть і сенс обраної діяльності, тим вищою буде ефективність її діяльності, а факт кореляції адекватності уявлень про майбутню професійну діяльність з успішністю діяльності може слугувати способом експрес-профвідбору та експрес-профорієнтації осіб, що обирають професію: оптант будує образ професії, який пізніше порівнюється з ідеальними профілями професії, особи, чиї описи виявляться найбільш близькі до ідеального профілю професії, будуть вважатися найбільш придатними до певної сфери професійної діяльності [2].

Таким чином, дослідження піднятої проблеми є перспективним, оскільки має як теоретичне так і практичне значення, а результати можуть бути використані як під час надання консультативної допомоги, так і в процесі діагностики з метою виявлення профпридатності людини до обраної нею професійної діяльності.

1. Брагина В.Д. Влияние представлений о выбранной профессии на профессиональное самоопределение учащейся молодежи: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1976.
2. Зинченко Т.П., А.А.Фрумкин Автоматизированная система профессиональной психодиагностики. – Психологические исследования. Вып.1. СПб 1997.
3. Климов Е.А. психология профессионального самоопределения. – Ростов н/Д. 1996.
4. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2-х книгах, Кн.1, К.: Либідь, 20004р. – 576с.
5. Овсянникова В.В. Динамика “образа своей профессии” в зависимости от степени приобщения к ней //Вопросы психологи. – 1981. – №5.

6. Пряжников М.С. Психологический смысл труда – М.; Воронеж, 1997.
7. Самоукина Н.В. Психология и педагогика профессиональной деятельности. – М., 1999.
8. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг: Учебное пособие. – М.: Изд. Московского психолого-социального института, 2004. – 600 с.

The article is devoted to the research of the concept “the image of profession”. The author opens the essence of “the image of profession”, which is investigated in correlation with such concepts as “professional identification”, “professional choice”, “professional plan” and “professional identity”.

Key words: *the image of profession, professional identity, professional identification, professional choice, professional plan.*

ТИПОЛОГІЯ СТАВЛЕНЬ БАТЬКІВ ДО ДІТЕЙ

Стаття присвячена аналізу типів ставлень батьків до дітей. Показано, як впливають стосунки з батьками на розвиток і становлення підростаючої особистості. Обґрунтовано зв'язок між неконгруентним батьківським ставленням і девіантними формами поведінки дитини.

Ключові слова: сім'я, особистість, сімейне виховання, тип батьківського ставлення, стиль виховання.

Постановка проблеми. Незважаючи на широку презентацію матеріалів з питань міжпоколінневої взаємодії у сім'ї, досі залишаються значні розбіжності у визначенні та інтерпретації окремих параметрів сімейних стосунків. Відмінності у поглядах зумовлені насамперед науковими уподобаннями, традиціями, предметом та методологічним апаратом того чи іншого напрямку психологічної науки. Визначальним для розвитку сімейної системи в цілому і для розвитку й становлення особистості у сім'ї зокрема, є феномен ставлення батьків до дитини. У науковій літературі термін “ставлення до дитини” вживають як синонім поняттям “батьківська позиція”, “батьківська установка”, “стиль виховання” та ін., що певною мірою знижує цінність використання їх у практиці психологічної допомоги сім'ї. Відтак **метою повідомлення є:** визначити поняття “батьківське ставлення”, проаналізувати типи ставлень батьків до дітей, з'ясувати механізми формування того чи іншого батьківського ставлення й зумовленого ним стилю виховання.

До питання дитячо-батьківських стосунків й зумовленості розвитку особистості зверненням до неї батьків зверталось чимало вчених: психоаналітична традиція (Е.Берн, К.Бютнер, Ф.Дольто, Е.Еріксон, З.Фройд, Е.Фромм та ін.), біхе- та необіхевіористичний підхід (А.Бандура, Б.Скіннер, Р.Сірс, Дж.Уотсон, Е.Толмен та ін.), гештальтпсихологія (М.Вертгеймер, В.Келер, К.Левін, К.Коффка та ін.), гуманістична парадигма (А.Адлер, Ю.Гіппенрейтер, Т.Гордон, Р. і Дж.Байярд, Х.Джайнотт, Р.Дрейкурс, А.Маслоу, Р.Мей, К.Роджерс, В.Сатір, А.Фромм та ін.). Останні роки ця тематика викликала особливу зацікавленість у колі вітчизняних науковців, зокрема М.Алексєвої, Г.Бевз, В.Васютинського, І.Гояна, Т.Карабин, З.Кісарчук, С.Литвин-Кіндратюк, О.Лютак, Л.Міщихи, Л.Орбан-Лембрик, Н.Максимової, В.Семиченко, Т.Титаренко, Г.Федоришин, Т.Яценко та ін.

Теоретичний аналіз проблеми. Понятійний апарат дитячо-батьківських стосунків досить різноманітний і неоднозначний: батьківські установки і відповідні їм типи поведінки; батьківські позиції; типи батьківського ставлення; типи позитивного й хибного батьківського авторитету; сімейні ролі дитини; стилі виховання; стилі спілкування, батьківські стереотипи та ін.

Поняття „батьківське ставлення” найбільш широке за значенням і вказує на взаємний зв'язок і взаємозалежність батьків і дитини. Батьківське ставлення включає особливості батьківського сприйняття, способи спілкування, особливості впливу на дитину. Поняття „тип батьківського ставлення до дитини” представляє певну модель, зразок, втілення особливостей сприйняття дитини, її оцінки й особливостей поводження. Тип батьківського ставлення визначає стиль виховання дитини. Батьківський стиль – це узагальнені, характерні, ситуаційно неспецифічні способи спілкування окремого батька з дитиною, це спосіб діяти по відношенню до дитини [1, с.89].

Грунтовне дослідження типів ставлення батьків до дітей здійснено Д.Бомрінд [2, с. 437]. Для аналізу батьківського ставлення вченою використано два критерії: ступінь емоційної близькості, теплоти батьків до дитини (любов, прийняття, тепло або емоційне відторгнення, холодність) і ступінь контролю за її поведінкою (високий – із найбільшою кількістю обмежень, заборон; низький – із мінімальними заборонами). Різні співвідношення ступеня контролю і теплоти утворюють авторитетний, авторитарний і ліберальний типи ставлення батьків до дитини.

Авторитетний тип батьківського ставлення і відповідний йому стиль виховання поєднує високий рівень контролю із теплотою, прийняттям і підтримкою зростаючої автономії дітей. І якщо певні обмеження щодо поведінки дітей накладаються, їм пояснюються зміст і причини цих обмежень. Авторитетні батьки готові вислухати заперечення своїх дітей і поступитись, якщо це буде доречно. Діти авторитетних батьків адаптовані найкраще. Вони більш упевнені у собі, повністю себе контролюють й соціально компетентні.

Авторитарні батьки контролюють поведінку дітей і спонукають їх суворо дотримуватися встановлених правил. Вони зазвичай стримані у відносинах з дітьми, хоча бувають і виключення. Авторитарні батьки віддають розпорядження й очікують їх чіткого й беззаперечного виконання. Усі спроби дитини здобути незалежність можуть залишитися фруструючими. Діти авторитарних батьків відрізняються замкнутістю і несміливістю, майже зовсім не прагнуть до незалежності, зазвичай похмурі, невибагливі і дратівливі. В.Каган зазначає, що у підлітковому віці ці діти, особливо хлопчики, можуть бурхливо реагувати на заборони

або покарання, стають неслухняними й агресивними. Дівчатка залишаються пасивними і залежними [3].

Ліберальні батьки – повна протилежність авторитарним: вони майже або зовсім не обмежують поведінки дітей. Навіть якщо вчинки дітей сердять і виводять із рівноваги, ліберальні батьки намагаються стримати свої почуття. Більшість з них настільки захоплюються демонстрацією безумовної любові, що припиняють виконувати безпосередні батьківські функції, зокрема встановлювати межі для своїх дітей. Д. Бомрінд вважає, що ліберальні батьки ставляться до дітей із сердечністю і душевною теплотою, приймають їх такими, якими вони є. Як не дивно, але діти ліберальних батьків теж можуть бути агресивними й неслухняними. До того ж вони схильні потурати своїм слабостям, імпульсивні і часто не вміють себе поводити. У деяких випадках вони стають активними, рішучими й творчими людьми.

Е.Маккобі і С.Мартін виокремили четвертий, індіферентний тип батьківського ставлення, який відрізняється низьким контролем за поведінкою дітей, відсутністю теплоти й сердечності до них. Батьки не встановлюють обмежень для своїх дітей або через недостатність інтересу й уваги, або у результаті того, що турботи повсякденного життя залишають їм мало сил на виховання. У випадку, коли потурання поєднується із відкритою неприязню, дитина дає волю своїм руйнівним імпульсам. Більшість неповнолітніх правопорушників виховувалися саме у таких сім'ях [2, с.438].

Е. Маккобі вивчила не лише вплив батьків на дитину, а й вплив дитини на батьків. У батьків у порівнянні з дітьми, безумовно, більше можливостей контролювати домашню ситуацію. Проте саме особливості взаємодії між ними впливають на клімат сімейного життя. В одних сім'ях батьки тримають усе під контролем, в інших – діти. Істина, як правило, завжди посередині. В ідеалі ні батьки, ні діти не повинні увесь час верховодити у сім'ї. Авторка підкреслює, що із дорослішанням дітей батькам неминуче доводиться вступати у переговори для того, щоб задовольнити обидві сторони. Авторитарний і ліберальний типи ставлень не завжди цьому сприяють. Зростаючи, діти набувають навичок самоконтролю й відповідальності за свої вчинки. Теплота й емоційна підтримка з боку батьків вкрай важлива для розвитку відносин з дітьми.

Найбільш активно проблема кореляції типу батьківського ставлення й відповідних їм стилів виховання з відхиленнями у психічному розвитку і навіть здоров'ї дітей вивчається з клініко-психологічної позиції. В.Гарбузов, А.Захаров, Д.Ісаєв визначили наступні критерії типології батьківського ставлення [8, 10]: інтенсивність емоційного контакту з дітьми, рівень контролю, послідовність – непослідовність, афективна стійкість – нестійкість, тривожність – нетривожність. Поєднання цих

критеріїв співвідносяться з різними видами неврозів у дітей. Наприклад, заборони, обмеження, афективна нестійкість з боку батьків призводять до розвитку у дитини неврозу страху. Надмірне прийняття, всездозволеність, непослідовність – до розвитку істеричного неврозу.

На основі вказаних критеріїв вченими розроблена типологія деструктивних батьківських ставлень.

1. Неприйняття, емоційне відторгнення – неприйняття індивідуальних особливостей дитини, спроба “покрашення”, „корекції” вродженого типу реагування у поєднанні з жорстким контролем, регламентацією всього життя дитини, з імперативним нав’язуванням їй єдино „правильного” типу поведінки. В окремих випадках неприйняття може проявитися у байдужості або реальній відмові від дитини. На практиці таке ставлення спостерігається у самотніх мам, у сім’ях, де дитина народилась „випадково” чи „невчасно”, в період побутової невлаштованості і сімейних конфліктів.

2. Бездоглядність – дитина поза полем зору батьків. При цьому потреби в одязі й харчуванні дитини задовольняються, проте її духовні інтереси, захоплення, навчання й поведінка залишаються поза увагою батьків. До цього ж типу відноситься формальне ставлення. В цьому випадку дитина постійно відчуває свою непотрібність, обділеність ласкою і любов’ю. Вона тяжко переживає байдуже ставлення, знехтування нею з боку батька та матері, і всі ці переживання сприяють формуванню комплексу неповноцінності. Діти, позбавлені любові і уваги батьків, виростають озлобленими, агресивними. Вони звикають розраховувати тільки на самих себе, у всіх бачать ворогів, а своєї мети досягають силою або обманом.

3. Гіперсоціалізуюче ставлення проявляється у тривожно-недовірливій концентрації батьків на стані здоров’я дитини, її соціальному статусі серед друзів, особливо у школі, очікуванні успіхів у навчанні й майбутній професійній діяльності. Такі батьки прагнуть до багатопрофільного навчання й розвитку дитини, але при цьому не враховують або недооцінюють реальні психофізичні особливості й можливості дитини. Емоційні стосунки більш теплі, і дитина щиро докладає зусиль, щоб виправдати сподівання батьків. Невдачі нею переживаються дуже гостро, аж до нервових зривів або формування комплексу неповноцінності. В результаті такого батьківського ставлення виникає острах перед ситуацією напруженості, випробування, що надалі часто стає поштовхом до вживання психотропних речовин, щоб зняти напругу в стресових ситуаціях.

4. Надмірна вимогливість – батьки намагаються дати дитині ґрунтовну освіту, розвинути її здібності, від неї вимагають високих результатів, не враховуючи її інтелектуальних можливостей. Вона не має

змоги спілкувати з однолітками, набути досвіду ділової й емоційної взаємодії. З часом вона починає виконувати усе формально.

5. Егоцентричне ставлення й, відповідно, стиль виховання на зразок „кумир сім'ї”, „маленький”, „єдиний”, „сенс життя” призводить до надмірної уваги всіх членів сім'ї до дитини. В цьому випадку батьки прагнуть виконати будь-яку примху дитини, відгородити від труднощів, неприємностей. “Сліпе” кохання спонукає батьків перебільшувати здібності дитини і не помічати негативні якості, створювати навколо дитини атмосферу захоплення і схвалення. В результаті цього у дітей формується егоцентризм, підвищена самооцінка, незносимість труднощів і перешкод на шляху до задоволення бажань. Такі підлітки вважають себе поза критикою, а свої невдачі пояснюють несправедливістю оточуючих або випадковими обставинами. Цю позицію формує і підкріплює поведінка батьків, які завжди активно відстоюють інтереси свого сина або доньки.

6. Жорстоке звернення до дитини, яке супроводжується фізичними покараннями навіть за найменші прорахунки або просто так, щоб “зірвати зло”. У дитини у такому разі формується страх перед батьками, жорстокість, установки на зразок “у кого сила, той і правий”. Такий тип ставлення зустрічається як у зовні благополучних, так і в асоціальних сім'ях, напр., де батьки зловживають алкоголем. Важкі домашні обставини спонукають дитину, особливо у підлітковому віці, шукати втіхи у компанії таких самих знедолених однолітків. Засвоєні від батьків уявлення про життя, його цінності, вони переносять у вуличну групу, утворюючи своє криміногенне середовище.

Найбільш патогенним виявляється вплив неправильного виховання у підлітковому віці, коли фруструються базові потреби цього періоду розвитку – потреба в автономії, увазі, самовизначенні, досягненні, у підтримці і приєднанні (сімейне „ми”). Е.Лічко, Е.Ейдемільером запропонована класифікація стилів сімейного виховання підлітків з акцентуаціями характеру і психопатіями [4], а також вказується, який тип батьківського ставлення сприяє виникненню тієї чи іншої аномалії розвитку. Визначити тип виховного процесу допомагають наступні критерії: рівень протекції, тобто міра зайнятості батьків, оцінка того, скільки сил, часу, уваги батьки приділяють дитині; рівень задоволення потреб (матеріально-побутових і духовних); ступінь вимог – кількість і якість обов'язків дитини; ступінь заборон – міра самостійності дитини, можливість самій обирати спосіб поведінки; суворість санкцій; стійкість стилю виховання. До негармонійних типів сімейного виховання відносять:

1. Гіпопротекція: недостатність опіки й контролю за поведінкою дитини, яка доходить інколи до повної байдужості, частіше проявляється як нестача уваги й турботи про фізичний і духовний розвиток підлітка.

Прихована гіпопротекція спостерігається при формально присутньому контролі, реальному дефіциті тепла і піклування. Цей тип виховання особливо несприятливий для підлітків з акцентуаціями за нестійким і конформним типами, провокуючи асоціальну поведінку – втечі з дому, бродяжництво. В основі цього типу психопатичного розвитку може лежати фрустрація потреби в любові, приналежності, емоційне відсторонення підлітків, відстороненість від сімейних стосунків.

2. Домінуюча гіперпротекція: увага і турбота про підлітка поєднується з дрібним контролем, заборонами, що посилює несамостійність, безініціативність, нерішучість, невміння постояти за себе. Особливо яскраво проявляється у підлітків з психостенічною сензитивною й астено-невротичною акцентуацією. У гіпертимних підлітків таке ставлення батьків викликає почуття протесту, різко посилює реакції емансипації.

3. Спотворююча гіперпротекція: виховання за типом „кумир сім'ї”, потакання усім бажанням дитини, надмірне обожнення, і як результат надмірно високий рівень прив'язаності дитини, нестримне прагнення до лідерства, які співзвучні з недостатньою наполегливістю й опорою на власні ресурси. Сприяє формуванню психопатій істеричного кола.

4. Емоційне відсторонення: ігнорування потреб підлітка, нерідко жорстоке ставлення до нього. Приховане емоційне відсторонення проявляється у глобальному незадоволенні дитиною, постійним відчуттям батьків, що вона не „та”, не „ така”. Інколи воно маскується надмірною турботою, але виявляє себе роздратованістю, недостатньою відвертістю у спілкуванні. Емоційне відсторонення однаково є негативним для всіх дітей, але воно по-різному впливає на їх розвиток: при гіпертимній та епілептоїдній акцентуаціях яскраво виступають реакції протесту й емансипації.

5. Підвищена моральна відповідальність: невідповідні вікові й реальним можливостям дитини вимоги почуття обов'язку, порядності, чесності, покладання на підлітка відповідальності за життя й благополуччя близьких, очікування значних успіхів у житті – все це поєднується з ігноруванням реальних потреб дитини, її власних інтересів, недостатньою увагою до її психофізичних особливостей. Підлітку насильно приписується статус „голови сім'ї” зі всіма вимогами піклування й опіки „мами-дитини”. Підлітки з психостенічною й сензитивною акцентуаціями, як правило, не витримують непосильної відповідальності, що призводить до появи затяжних обцесивно-фобічних невротичних реакцій чи декомпенсації за психостенічним типом. У підлітків з істероїдною акцентуацією об'єкт опіки швидко починає викликати ненависть і агресію.

6. Найбільшу небезпеку для здоров'я дитини становить непослідовний або альтернуючий (змінний, такий, що чергується) стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес виховання, оскільки непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності оточуючого світу, породжуючи в неї підвищену тривожність. Найпоширенішими формами порушень поведінки унаслідок непослідовного типу ставлення батьків до дитини є:

- рухова розгальмованість – виявляється у непосидючості, надмірній рухливості, що пов'язано з нездатністю зосередитись. Результат – низька успішність;
- втечі з дому, що характерно для хлопчиків віком від 7 до 13-16 років. Мотиви: страх перед покаранням, раптова зміна настрою тощо;
- страхи – можуть бути короткочасними (10-20 хв). У такому випадку у пригоді стане заспокійлива бесіда. Бувають тривалі страхи (напади) (1-1,5 місяці). У результаті діти стають дратівливими, плаксивими;
- страх перед власною фізичною неповноцінністю, пов'язаний з необґрунтованою впевненістю у наявності в себе певної фізичної вади. Найчастіше виявляється у підлітковому віці у дівчат. Вони знаходять дефекти на обличчі, вади фігури;
- заїкання – виявляється у період емоційного напруження і спричиняє страх вимови. Діти дратуються, ображаються, в них пригнічений настрій, вони усамітнюються. Їм необхідне відчуття підтримки й любові;
- мотивами розладу апетиту є бажання схуднути, звернути на себе увагу, реакція на розлуку з рідними;
- фантазування – притаманне всім віковим групам, але якщо воно триває довго, це призводить до зниження інтелектуальної діяльності;
- патологічні захоплення – характеризуються одержимістю або надмірною інтенсивністю, незвичністю, супроводжуються великими витратами часу і сил. Все інше відходить на задній план;
- тютюнопаління – одна з найрозповсюдженіших шкідливих звичок. Підлітки інколи не приховують від батьків свою паталогічну звичку і палять у їхній присутності, незважаючи на заборону. У цьому виявляється бажання звільнитися від опіки й контролю з боку старших (реакція емансипації). Поступово шкідлива звичка перетворюється на залежність;
- зловживання алкоголем, ранній (дитячий та підлітковий) алкоголізм. Учень вживає алкоголь переважно у святкові дні. Під час першого вживання алкоголю більшість підлітків відчувають огиду або байдужість і тільки близько 24% – задоволення. Подальше вживання алкоголю залежить від ставлення до нього інших, зокрема батьків.

Актуальну для сьогоднішньої психологічної теорії та практики класифікацію типів ставлення батьків до дітей розробив наприкінці ХІХ ст. російський психолог П.Лесгафт. Він аналізує позитивні й негативні системи виховання дітей у сім'ї та простежує, як результати того чи іншого батьківського ставлення позначаються на долях людей у дитячому й дорослому віці і формують тип особистості, зокрема лицемірний, честолюбивий, доброзичливий, руйнівний, соціально незрілий та ін.

Однак основну увагу психологи приділяють не ставленню батьків як цілого до дитини, а відношенню матері до дитини. Можна виокремити три незалежні напрямки у цих дослідженнях: з'ясування ролі материнської депривації; вивчення типів стосунків матері і дитини у повних сім'ях; дослідження типів ставлення матері до дитини у неповній сім'ї. Існує надзвичайно багато типологій материнського ставлення. Зокрема с.Броді виокремлює такі варіанти: підтримуюча і дозволяюча поведінка, пристосування до потреб дитини, почуття обов'язку і відсутність зацікавленості до дитини, непослідована поведінка. Л.Ковар [5] вказує на специфіку ставлень матері до дитини і пропонує таку типологію: відсутність турботи про дитину, дитина – тягар для матері, „відносини для двох”, мати із “розбитою долею”, гіперопіка і симбіоз, виховуючий контроль через викликання у дитини почуття провини та ін.

Е.Соколова виділяє два варіанти відносин матері й дитини, у кожному одна із сторін отримує психологічні вигоди. Перший варіант – це домінуюча мати, котра не приймає думок дитини, а та, у свою чергу, або підтримує позицію матері, або, демонструючи покору, діє за її спиною і все ж залишається під її захистом і опікою. Другий варіант – домінуюча дитина. При цьому мати погоджується з дитиною для того, щоб обґрунтувати свою слабкість і водночас тривогу за неї або щоб прийняти роль жертви [6].

А. Баркан звертає увагу на особливості ставлень матері й батька [7]: спокійна, врівноважена мати, турботлива мати, тужлива мати, упевнена, владна мати; “тато-мама”, “мама-тато”, “батько-страховисько”, легковажний батько, товариський батько і батько “Під каблуком”.

Специфіка й глибина батьківського впливу зумовлюється цілою низкою чинників і серед них найдієвішим є особистість кожного з батьків як суб'єктів взаємодії: стать, вік, темперамент і особливості характеру, релігійність, національно-культурна приналежність, соціальний статус, професійна приналежність, рівень загальної та психолого-педагогічної культури. Узагальнюючи детермінанти батьківського ставлення Б.Шапіро виділяє: особливості особистості батьків; особистісні й клініко-психологічні особливості; етологічні чинники; соціокультурні детермінанти; особливості внутрішньосімейних стосунків [8, с.331].

Аналіз результатів сучасних психолого-педагогічних досліджень дозволяє умовно виокремити три групи чинників неконгруентного батьківського ставлення [1, 2, 4, 8, 9, 10]. До першої групи відносять:

1. Прагнення батьків компенсувати свої невідреаговані переживання у взаємодії з дітьми, тобто їх ставлення має реактивний характер. Наприклад, незліченні зауваження, педантичне визначення способу життя дітей виходитимуть з недовірливості, надмірної принциповості.

2. Неусвідомлена проекція особистісних проблем батьків на дітей, коли батьки звинувачують їх у тому, що практично властиво їм самим. Можна сказати і так: батьки не помічають недоліків у себе, але бачать їх у дитини або вимагають того, в чому самі не є прикладом. Чим глибші характерологічні зміни у батьків, тим частіше вони схильні приписувати дітям “поганий” характер, який є своєрідним способом їх захисного реагування у відповідь на вимоги дорослих. Чим вищий ступінь невротичних порушень у батьків, тим частіше вони згодом переживають почуття провини, сумніву у правильності своїх дій.

3. Невідповідність слів і дій, коли батьківська мораль має абстрактний, відсторонений характер і не підкріплюється безпосереднім прикладом; або батьки говорять одне, а роблять інше, відображаючи цим подвійність своєї особистості і непослідовність думок.

4. Неспроможність батьків стабілізувати кризові ситуації у психічному розвитку дитини, подолати її страхи і тривоги. Вони докладають дуже багато зусиль, турбуючись і хвилюючись більше, ніж сама дитина, і цим сприяють фіксації її невротичних реакцій, що мають спочатку епізодичний характер.

5. Труднощі у встановленні довірливих й емоційно теплих, безпосередніх відносин з дітьми.

6. Дефіцит доброзичливого ставлення до дитини, не обтяженого егоцентризмом, кон'юнктурними міркуваннями, раціоналізмом, надмірною заклопотаністю і песимізмом.

Чинниками другої групи або основними параметрами, неправильного виховання є:

1. Нерозуміння особливостей особистісного розвитку дітей. Наприклад, батьки вважають їх упертими, тоді як йдеться про збереження елементарного відчуття власної гідності.

2. Неприйняття дітей, зокрема індивідуальності дитини, її своєрідності, особливостей характеру.

3. Невідповідність вимог і очікувань батьків можливостям і потребам дітей.

4. Негнучкість батьків у відносинах з дітьми, тобто неадекватність або несвоєчасність реакцій батьків відповідно ситуації; фіксація проблем, застрягання на них; трафаретність, заданість; відсутність альтернатив у

рішеннях; упередженість і нав'язування думок.

5. Нерівномірність ставлення батьків у різні роки життя дітей, відсутність турботи змінювалася її надлишком або навпаки.

6. Непослідовність у ставленні до дітей – виявляється у нескінченних обіцянках або погрозах, незаврешенні справи до кінця, непередбачуваних змінах ставлення, невідповідності між вимогами і контролем, переходах з однієї крайності в іншу, що приводить спочатку до нестійкості нервових процесів дитини, потім до їх збудження і стомлення.

7. Неузгодженість відносин між батьками, обумовлена наявністю конфлікту.

Чинниками третьої групи є:

1. Афективність – надлишок батьківського роздратування, незадоволеності або неспокою, тривоги і страху. Афективність часто створює ефект хаосу в будинку, загального збудження. Пізніше батьки переживатимуть почуття провини від нездатності контролювати своїми емоціями.

2. Тривожність у відносинах з дітьми виражається: неспокоєм і панікою з будь-якого, навіть дріб'язкового приводу; прагненням надмірно опікати дитину; не відпускати її від себе; оберіганням від всіх, переважно уявних небезпек, що обумовлене наявністю тривожних передчуттів, побоювань, страхів самої матері; “прив'язкою” дітей до себе, зокрема до свого настрою, відчуттів, переживань; нетерплячістю, прагненням все робити для дитини наперед; сумнівом у правильності своїх дій і одночасно нав'язливою потребою постійно застерігати, давати незліченні поради і рекомендації.

3. Домінантність у відносинах з дітьми означає: беззастережне визнання дорослими своєї позиції; категоричність думки, наказовий тон; прагнення підпорядкувати дитину, створити залежність від себе; нав'язування думок і готових рішень; прагнення до суворої дисципліни і обмеження самостійності; використання примушення і репресивних заходів, включаючи фізичні покарання; постійний контроль над діями дитини, особливо над її спробами робити все по своєму.

4. Гіперсоціальність – особливість виховання, коли воно має дуже правильний, без урахування індивідуальності дитини, характер. Тут присутні елементи деякої формальності у відносинах з дітьми, дефіцит емоційного контакту, щирості і безпосередності у вираженні відчуттів. Батьки як би виховують дитину за певною, заданою програмою, не враховуючи своєрідність її особистості, вікових потреб й інтересів.

5. Недовіра до можливостей дітей, їх життєвого досвіду – виражається: настороженістю і підозрілістю відносно змін; недовірливістю до власної думки дитини; невірою в її самостійність; надмірною регламентацією

способу життя; повторною перевіркою дій дитини; надмірною і часто дріб'язковою опікою; численними застереженнями і погрозами.

6. Недостатня чуйність або нечуйність батьків означає невчасний або недостатній відгук на прохання дітей, їх потреби, настрої й афекти. Зумовлюється підвищеною принциповістю або незрілістю батьківських почуттів, неприйняттям дитини, владністю, егоцентризмом, невротичним станом, конфліктними відносинами і т.д. Часто у батьків виявляється чуйність “навпаки”, коли вони виявляють надмірно швидкі й афектно-загострені негативні реакції на щонайменші відхилення у поведінці дітей і залишаються емоційно глухими відносно висловлення позитивних емоцій.

6. Суперечність у відносинах з дітьми представлена різними, часто взаємовиключаючими сторонами: афективність і гіперопіка уживаються з недостатньою емоційною чуйністю, тривожність з домінантністю, завищені вимоги з батьківською безпорадністю. Суперечність відображає невротичні особливості особистості батьків і помітно зменшується у міру стабілізації внутрішнього психічного стану і зростання упевненості в собі.

А.Захаров, А.Співаковська [1, с.88] піднімають питання про те, яким критеріям чи вимогам мало б відповідати оптимальне батьківське ставлення. Основними є адекватність, гнучкість і прогностичність. Адекватність у ставленні батьків базується на реальній точній оцінці особливостей своєї дитини, на умінні бачити, розуміти й поважати її індивідуальність. Батьки не повинні концентруватися тільки на тому, чого вони хочуть досягти від своєї дитини. Знання і врахування її можливостей і схильностей – важлива умова успішного розвитку. Гнучкість у ставленні розглядається як готовність і здатність до змін у стилі спілкування, способах впливу на дитину у міру її дорослішання та ін. Закостеніла інфантильна позиція призводить до бар'єрів у спілкуванні, спалахів протесту у відповідь на будь-які вимоги. Прогностичність у ставленні батьків виявляється у зорієнтованості на “зону найближчого розвитку” дитини і на завдання завтрашнього дня.

Висновки. У підсумку зауважимо, що у реальному житті все набагато складніше, ніж у будь-якій класифікації. У сім'ях батьки зазвичай притримуються різних типів поведінки. Окрім цього, батько, мати, бабуся, дідусь можуть конфліктувати один з одним, відстоюючи свій, “єдино правильний” тип ставлення до дитини. Кожний конкретний випадок завжди індивідуальний, як і кожна людина з її суб'єктивністю та неповторністю. В цілому, в українському суспільстві батьківська поведінка більшою мірою визначається давніми традиціями. Батько може бути авторитарним, а мати – більш турботливою й терплячою, або навпаки. Вплив одного із батьків урівноважується впливом іншого. У будь-якому разі батькам необхідно тонко відчувати індивідуальні, вікові

особливості своєї дитини й бути готовими до свідомого пошуку найбільш ефективного стилю її виховання.

1. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / Под ред. Е.Г.Силаевой. – М.: “Академия”Ю 2002. – 192 с.
2. Крайг Г. Психология развития. – СПб: „Питер”, 2002. – 992 с.
3. Каган В.Е. Семейные и полоролевые установки у подростков // Вопросы психологии. – 1987. – № 2. – С.54-61.
4. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учеб. пособие для врачей и психологов. – СПб.: „Речь”, 2003. – 336с.
5. Дружинин В.Н. Психология семьи. – Екатеринбург: „Деловая книга”, 2000. – 208 с.
6. Соколова Е.Т. Самосознание: самооценка при аномалиях личности. – М.: Изд-во МГУ, 1989.
7. Баркан А.И. Практическая психология для родителей, или Как научиться понимать своего ребенка. – М.: АСТ-Пресс, 2001.
8. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений: Курс лекций. – М.:Апрель-Пресс, 2000. – 512 с.
9. Федоришин Г.М. Становлення особистості у батьківській сім’ї в умовах трансформації сучасного суспільства // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка, 2007. – Т.IX. – Ч.2. – С. 351-357.
10. Захаров А.И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. – Л.: Медицина, 1982. – 216 с.

The article is devoted to the analysis of types of relations of parents to the children. It is rotined, as the relationships influence with parents on development and becoming of growing personality up.

Key words: *personality, education, type of paternal relation.*

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ УЧАСНИКІВ КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ

В статті досліджуються особливості поведінки чоловіків і жінок у конфліктних ситуаціях. Визначаються відмінності в стилях конфліктної взаємодії представників різних гендерних груп в онтогенетичному аспекті.

Ключові слова: *конфлікт, стрес, конфліктна ситуація, конфліктні відносини, міжстатева взаємодія, гендер, гендерна група, гендерний стереотип.*

Постановка проблеми. В окремих складних ситуаціях міжстатевої взаємодії нерідко виникає проблема взаємного нерозуміння між її учасниками, що призводить до ускладнення відносин між ними. Основними причинами цього є: брак знань співрозмовників щодо особливостей чоловічої і жіночої психології, сприймання іншої статі згідно сформованих стереотипів і очікування відповідних дій, взаємодія на фоні негативних емоційних переживань, пов'язаних із усвідомленням труднощів в інтерпретації та прогнозуванні поведінки співрозмовника іншої статі, існування у чоловіків і жінок особистісних рис, які можуть призводити до конфлікту, відмінності у способах розв'язання конфлікту та ін.

Загалом, проблема психологічних відмінностей у поведінці представників різних гендерних груп не є новою в психології. Разом з тим в даний час спостерігається значне зростання кількості досліджень, присвячених означеній проблемі, зумовлене недостатньою її вивченістю, а також практичною значущістю врахування особливостей взаємодії чоловіків і жінок у різних сферах їх життєдіяльності. Крім того, слід звернути увагу на те, що нерідко й самі спеціалісти, які надають допомогу у вирішенні міжстатевих конфліктів, перебувають під впливом гендерних стереотипів та упереджень. Тому конфліктологи та практичні психологи, які виступають посередниками в конфліктах, повинні насамперед скоригувати свій "гендерний світогляд"(Т.Бендас), щоб бути об'єктивними і будувати свою роботу на основі досягнень сучасної психології.

Мета дослідження: проаналізувати особливості поведінки в конфліктних ситуаціях представників різних гендерних груп, а також

відносини опонентів, які складаються при наявності двох субкультур – чоловічої і жіночої.

Теоретичний аналіз проблеми. Відомий дослідник у галузі гендерної психології Дж.Грей зауважує, що жінки і чоловіки не ладнають одні з одними, зовсім не усвідомлюючи, що відмінності між ними є закономірними. Мужчини помиляються, вважаючи, що жінки повинні думати, спілкуватися і реагувати так само, як і вони; жінки помилково вважають, що чоловіки повинні відчувати, спілкуватися і реагувати так само, як це роблять жінки. І в результаті їхні відносини наповнюються непотрібними тертями і конфліктами. Водночас усвідомлення і повага цих відмінностей значно полегшує спілкування з представниками протилежної статі [3].

Вітчизняні та зарубіжні дослідники зауважують, що гендерні відмінності у взаємодії між дітьми проявляються, починаючи із молодшого дошкільного віку (Т.Бендас, С.Біддалф, Н.Дорошенко, К.Жаклін, Д.Ісаєв, В.Каган, І.Кльоцина, Е.Маккобі, Б.Фегот, Е.Шелдон та ін.). Чоловічий стиль спілкування із самого раннього дитинства виглядає більш активним і предметним, але водночас більш змагальним і конфліктним, ніж жіночий. Про це свідчить навіть той факт, що основними атрибутами ігор дівчаток є ляльки, плаття, посуд, а у хлопчиків – пістолети, луки зі стрілами, машинки, рушніці, мечі, шаблі тощо. Хлопці сміливіше, ніж дівчата, випробовують нові, в тому числі й конфліктні, способи поведінки, більше схильні до ризику і непослуху, які, як їм здається, сприяють їх самоствердженню. Хлопчачі угруповання значно складніше контролювати, ніж дівчачі.

Дівчатка шкільного віку в конфліктній ситуації використовують такі прийоми стратегії зменшення інтенсивності конфлікту, як: прихований прояв гніву, пропозиція компромісу, спроби враховувати почуття і бажання партнера, ввічливі мовленнєві форми, уникнення владних криків і вигуків. Дівчатка рідше, ніж хлопчики, використовують ненормативну лексику. Хлопчики в конфліктній ситуації поведуться настійливо, не пояснюють свою позицію раціонально, а просто наполягають на ній. Їх мовлення більш егоїстичне, хвастливе, містить прямі команди, а також в ньому повідомляється інформація. Хлопчики частіше, ніж дівчата, використовують “брудну” лексику і ображають один одного (“дурень”, “мамин синочок”, “боягуз” і ін.), кидаючи іншому виклик. В конфлікті вони нерідко принижують опонента, ігнорують його вимоги і пропозиції. Але в той же час у звичайних, неконфліктних ситуаціях, і коли немає боротьби за домінування, мовлення хлопчиків може бути таким же ввічливим, як у дівчаток [1; 10].

Аналізуючи особливості статево-рольової соціалізації дитячої особистості, Т.Бендас зауважує, що хлопчики і дівчатка, по суті,

зростають у різних середовищах, де формуються відмінні одна від одної субкультури [1]. Кожен індивід розвивається як представник конкретної статі. Появившись на світ хлопчиком чи дівчинкою, дитина в процесі соціалізації засвоює комплекс норм, правил, моделей поведінки, які наближують її до прийнятих в даному суспільстві зразків фемінності чи маскулінності, сприяють формуванню відповідних якостей особистості [5]. Я-концепція дитини стає типізованою за статтю, і дві статі сприймаються як різні не стільки за вираженістю властивостей, скільки за особистісними якостями. Діти вчаться оцінювати свою особистість на відповідність гендерній схемі, протиставляючи іншій статі власні переваги, відносини, поведінку, властивості. Гендерна схема стає такою, що диктує стандарт поведінки (С.Бем) [11]. При цьому іншій статі приписуються якості, не властиві своїй. Так, наприклад, дівчатка дошкільного віку вважають, що хлопчики нечесні, грубіяни, поведуться надто шумно, а хлопчики – що дівчатка плакси. Поведінка іншої статі викликає осуд. Дівчатам не подобається грубий хлопчачий стиль в іграх, і вони тримаються подалі від хлопчиків. Останні ж за допомогою такого стилю захоплюють собі більше ігрового простору та іграшок. Хлопчики більш орієнтовані на своїх ровесників, а дівчатка – на світ дорослих, у яких вони прагнуть знайти захист від грубості чи несправедливості хлопців [12].

Сучасні вчені стверджують, що протягом всього життя і в різних ситуаціях у взаємовідносинах статей проявляються дві протилежні тенденції: статевої сегрегації (роздільного спілкування статей) або конвергенції (взаємодії статей), які призводять або до конфронтації статей, або до їх успішних взаємин. І вже з дитинства представники різних гендерних груп, з одного боку, намагаються зберегти сегрегацію і конфронтацію, ворожість між статями, а з іншого боку – руйнувати цю сегрегацію, переходячи до більш тісних контактів із протилежною статтю і встановлюючи дружні відносини з нею [1; 12]. Виходячи з цього, чоловічу агресивність Е.Маккобі і К.Жаклін пояснюють тим, що граючись у групові ігри з іншими хлопчиками, хлопці змушені дотримуватися “хлопчачих” законів (у тому числі брати участь у бійках), оскільки у них обмежений вибір партнерів для ігор, адже внаслідок статевої сегрегації серед них не прийнято гратися з дівчатками. Важливу роль відіграє також і соціальне підкріплення. За прояви агресії хлопчики швидше заохочуються своїми ровесниками, а дівчатка очікують негативних санкцій. Крім того, має значення стать об'єкту агресії: шестирічні хлопчики, наприклад, демонструють відкриту фізичну агресію, в тому числі й жартівливу, частіше стосовно нових хлопчиків, а не дівчаток, а дівчатка цього віку приблизно однаково реагують на нових членів групи

різних статей [12]. Специфіка жіночої і чоловічої субкультур зберігається і в дорослості.

До основних соціально-психологічних тенденцій, що проявляються в конфліктних ситуаціях, психологи відносять наступні показники “чоловічих” і “жіночих” образів: чоловіки надають більшого значення перемогам, домінуванню над іншими людьми, ніж жінки, що виявляється в їх авторитарній поведінці і в прагненні до постійного самоствердження; жінки менш схильні до ризику; чоловіки в конфлікті поводяться більш стримано, а жінки повніше виявляють свої почуття та емоції, в них раніше виникає потреба поділитися своїми переживаннями, вони більш емпатійні (Л.Орбан-Лембрик) [9]; жінки в ділових переговорах та інтимних розмовах ставлять більше питань, частіше використовують повтори, висловлюють сумнів або заперечення щодо своїх висловлювань; щоб пом’якшити нав’язування своєї думки і виразити хоча б мінімальну підтримку партнеру, вони також частіше, ніж чоловіки, використовують дотики, посмішки і сміх; впливаючи на інших, жінки частіше використовують привабливість, намагаються краще зрозуміти співрозмовника (Т.Бендас) [1]. Жінки більш тонко відчують стан іншої людини, точніше визначають ефект свого особистісного впливу на іншу людину (О.Бодальов) [2]; чоловіки більш терпимі до проявів агресії (Д.Майерс) [8].

Дещо по-різному відбувається й реагування представників різних гендерних груп на виникнення складних ситуацій, а також їх переживання. Взагалі, більша емоційність жінок пов’язана з одним із найбільш стійких і поширених гендерних стереотипів, і доведена багатьма дослідниками. Чоловіки дійсно характеризуються більшою емоційною стриманістю, тоді як жінки вільніше, яскравіше й повніше виявляють емоції у спілкуванні. Жінки є більш імпульсивними, сильніше переживають стрес, вони вдвічі частіше страждають від тривожності і депресій, ніж чоловіки. Жінки хворобливіше переживають свої помилки, критичні зауваження, гостріше реагують на неповагу до себе, проте, за статистикою, вони в три рази рідше здійснюють самогубства, ніж чоловіки [8; 9]. Разом з тим, існує думка, що чоловіки виявляються більш операціональними, вони з кожним новим переживанням збагачують свій арсенал засобів вирішення проблемних ситуацій. Жінки ж кожного разу по-новому радіють і засмучуються, страждають і захоплюються (Є.Донченко, Т.Титаренко)[4]. Тоді як чоловік в стресовій ситуації зосереджується на одній проблемі і забуває про все інше, жінка схильна перевантажувати себе всіма проблемами разом. Крім того, щоб забути про власні переживання, жінка емоційно переключається на чужі проблеми. Про що б не говорили члени подружжя (на будь-які теми), дружини частіше виявляють більшу емоційну включеність і особистісні

переживання (Мортон). Вони пропускають через себе всі світові події, що є незрозумілим для їхніх чоловіків [1; 3; 4].

Водночас невміння керувати емоціями, дозувати їх, неадекватний прояв емоцій дещо частіше стає певною проблемою в повсякденному спілкуванні для жінок, ніж для чоловіків [9], і може асоціюватися із конфліктогенністю. Однак питання про емоційність представників різних статей не можна вважати однозначно вирішеним. Інколи чоловіки навіть переважають жінок за рівнем емоційності. Т.Бендас, аналізуючи результати емпіричних досліджень, робить висновок про те, що за одними проявами більш емоційними є жінки, а за іншими – чоловіки. “Чоловічі” гнів, агресія і зневага, так само як і “жіночі” печаль, страх і тривога, можуть однаково ускладнювати взаєморозуміння між статями [1]. Прояв різних емоційних реакцій жінками і чоловіками в одній і тій же конфліктній ситуації може призводити до взаємного нерозуміння і стрімкої ескалації конфлікту.

Коли чоловік засмучений, він намагається не обтяжувати інших людей своїми проблемами, окрім тих випадків, коли дружня допомога стає необхідною. Він замикається в собі, щоб обдумати й вирішити проблему самотійно. Жінки ж, навпаки, зустрічаються і говорять про свої труднощі. Просто розмовляючи про все і не намагаючись щось вирішити, жінка вже почуватися краще. Досліджуючи свої почуття в процесі розмови, вона поступово усвідомлює, що її турбує найбільше – і раптом їй стає легше. Чим довше й емоційніше говорять жінки, тим легше їм стає. Але якщо жінка відчуває, що її не розуміють, вона засмучується ще більше – адже до її проблем додалася ще одна [3].

Мужчинам здебільшого не подобається, коли їм дають поради чи співчують без їх прохання. А для жінок поради і конструктивна критика є проявами любові, їм важливо поділитися своїми переживаннями, отримати допомогу і виявити підтримку. Тому для жінок пропозиція допомоги в складній ситуації зовсім не вважається принизливою, а потреба в ній не розглядається як ознака слабкості. Проте чоловік може образитися у відповідь на цю пропозицію – якщо жінка пропонує йому допомогу, значить, вона не вірить у його здатність справитися з проблемою самотійно.

Крім того, у жінок більш значущим є зв'язок емоцій з міжособистісними відносинами, їм властива більша чутливість до негативних життєвих подій близьких і друзів. Вони більш схильні плакати і говорити про свій смуток у відповідь на засмучення інших. І це пояснює, чому, маючи потребу в емпатії і розумінні, в комусь, з ким можна поділитися і радістю, і горем, і жінки, і чоловіки, зазвичай звертаються до жінок [8].

Жінки сильніше переживають дистрес, пов'язаний із конфліктами у взаєминах із близькими людьми. У них спостерігаються переживання, які зумовлюють навіть зниження самооцінки (Б.Цукерман). У чоловіків такі події на самооцінку не впливають, і взагалі вони вибудовують більш сильний її захист. Мужчини часто не реагують на негативний зворотний зв'язок – тобто на все те, що може знизити їх самооцінку, використовуючи захисні механізми, зокрема у якості компенсаторної поведінки – стратегії самопрезентації і самопосилення (І.Кльоцина) [6]. У жінок найбільший удар по самооцінці наноситься, коли зачіпають їхні здібності встановлювати хороші взаємозв'язки з іншими людьми, а в чоловіків – коли торкаються їхньої незалежності. Разом з тим, дослідження Дж.Марточіо і Є.О'Лірі продемонстрували гендерну рівність в переживанні професійного стресу в організаціях [7].

Роздратування і нерозуміння в обох статей можуть викликати також відміни у використанні мовленнєвих паттернів. Дж.Грей зауважує, що в процесі спілкування, обмінюючись інформацією, чоловіки і жінки вживають однакові слова й вирази, але їх контекст і емоційний зміст можуть бути зовсім різні. Щоб виразити свої почуття найбільш повно, жінки використовують різні перебільшення, метафори й узагальнення. Мужчини ж помилково сприймають все буквально. І оскільки невірно розуміють справжнє значення слів, сказаних жінкою, то відповідають на них нерозумінням. Так, наприклад, коли жінка говорить: “Ми ніколи нікуди не ходимо”, чоловік відповідає: “Неправда, минулого тижня ми кудись виходили”; вона каже: “В квартирі нічого не працює”, а він: “Ти хочеш сказати, що я в цьому винен?”. Зазвичай, коли жінка виявляє своє невдоволення, чоловікові здається, що на нього нападають і звинувачують – особливо, коли співрозмовниця засмучена чи говорить про якісь проблеми. Вона скаржиться – а він чує звинувачення [3]. Таким чином, непорозуміння й суперечки виникають дуже легко і переростають в конфліктні ситуації.

Нерідко під час конфлікту жінки плачуть, сердяться і критикують чоловіків за недостатність уваги і нечуйність. Чоловіки ж у цей час гніваються, не зважають на сльози або ж губляться і нервують, закликають до логічного і неемоційного підходу до проблеми і самі шукають логічні причини пояснення конфлікту. Очевидно, що кожна із сторін вважає свою поведінку більш прийнятною, і таке поєднання позицій не сприяє розв'язанню конфлікту.

Що ж до стратегій поведінки учасників конфліктних ситуацій, то в ряді вітчизняних і зарубіжних досліджень виявлено, що в цьому плані також існують гендерні відмінності. Зазвичай чоловікам приписується більша агресивність, асертивність, конкурентність, домінантність, а жінкам – більша емоційність і менша агресія, кооперативна поведінка, підлеглість.

Якщо проаналізувати цей “гендерний набір” (О.Іванова), то може скластися уявлення, що за цілим рядом якостей мужчини володіють якостями, які провокують конфлікт. Проте строгі наукові дослідження далеко не завжди підтверджують існуючі стереотипи. І на питання про те, яка стать є більш конкурентною а яка – кооперативною, мабуть, немає однозначної відповіді.

До найбільш стійких статевоїх відмінностей відносять агресію. Однак сучасні психологічні дослідження дозволяють говорити про те, що якщо мужчини переважають жінок за проявами прямої фізичної агресії, то жінки їх – за прихованою вербальною ворожістю (у вигляді наклепу, злослів'я, розкриття чужих секретів, остракізму, прагнення викликати в іншій людині почуття провини), оскільки прямий її прояв може загрожувати збереженню хороших взаємин із оточуючими, що, як зазначалося, традиційно вважається більш важливим для жінок. Так, уже в 6 років дівчатка сильніше, ніж хлопчики, використовують приховану агресію (ігнорування, уникнення, відмова від взаємодії, виключення з групи). Представники чоловічої статі починають використовувати приховану агресію тільки в дорослому віці, але продовжують поступатися жінкам за частотою її використання. У підлітковому віці дівчата також частіше використовують стратегії соціального остракізму і маніпулювання іншими в конфліктах із представниками своєї статі [1; 9; 12]. Причому такі конфлікти можуть бути досить гострими і складними. Однак ці дані не варто інтерпретувати як більшу агресивність у якоїсь однієї статі, що провокує конфлікти: прихована агресія може бути такою ж конфліктогенною, як і відкрита.

Разом з тим, при аналізі конфліктних ситуацій, в яких опонентами є хлопці й дівчата або чоловіки і жінки, слід пам'ятати й про те, що нерідко “жертва” агресії значною мірою відповідальна за її прояв у партнера по взаємодії. Жертвою агресії, як і злочину, може бути не тільки жінка чи дівчинка (як це прийнято вважати), а й хлопчик чи чоловік, однак значно частіше при цьому звинувачують представника чоловічої статі. В суспільстві існує стереотип про те, що жінкам загрожує насильство з боку чоловіків, і нерідко він знаходить своє підтвердження (в сім'ї, наприклад, жінки частіше, ніж мужчини, стають об'єктом серйозних принижень і образ з боку партнерів по шлюбу). Але жінки також можуть вчиняти насильство, і їхня девіантна поведінка не менш небезпечна, ніж чоловіча. А дівчатка можуть провокувати хлопців на прояви відкритої агресії, щоб потім маніпулювати почуттями дорослих. Тому посередникам, які втручаються у конфліктні ситуації, необхідно намагатися бути безпристрасними й об'єктивними.

В конфліктах жінки здебільшого обирають ті стратегії, які сприяють насамперед збереженню вже існуючих взаємин (наприклад, компроміс,

зменшення ворожості), а чоловіки – досягненню особистих цілей. Зарубіжні психологи пояснюють ці дані наявністю різних я-концепцій у чоловіків і жінок: у перших вона “взаємозалежна, тобто побудована на взаємодії з іншими людьми, а в других – “незалежна”, коли взаємовідносини з іншими людьми є засобом для утвердження своєї індивідуальності і досягнення власних цілей (К.Джилліган, С.Кросс, Л.Медсон, Дж.Міллер та ін.). Загалом, можна сказати, що чоловіки і більш конкурентні, і більш кооперативні. Це виявляється уже в дитячому віці і можна простежити на прикладі дитячих ігор. Так, згідно даних Е.Маккобі, ігри хлопчиків характеризуються більшою конкурентністю як на індивідуальному, так і на груповому рівнях (дана стратегія займає біля 50 % ігрового часу – у той час, як конкурентність в дівчачих іграх займає 1% ігрового часу). Водночас іграм хлопчиків властива і більша кооперативність всередині своєї групи, ніж іграм дівчаток [12]. Уже в дитячому віці хлопчики і дівчатка використовують також різні стратегії міжособистісного впливу, причому перші застосовують прямий примус стосовно інших дітей, а другі переважно діють більш тонко. Дорослі чоловіки – більші маккіавели, ніж жінки. Щоб досягти свого, вони використовують директивний стиль спілкування: дають вказівки, наполягають, переконують співрозмовника, рідше посміхаються, твердіше дивляться у вічі. Жінки ж використовують більш делікатні стратегії: використовують натяки, поради, уникнення, відмову від спілкування [7; 10].

Отже, результати психологічних досліджень демонструють відповідність чоловіків і жінок окремим гендерним стереотипам за окремими якостями, що можна вважати свідченням існування деяких гендерно-типових рис. Водночас не слід забувати і про те, що діапазон індивідуальних відмінностей індивідів за такими параметрами, як почуття незалежності, домінантність, тривожність, агресивність, асертивність та ін., значно перевищує діапазон гендерних відмінностей. Д.Майєрс зауважує, що навряд чи можна сказати, що чоловіки і жінки належать до абсолютно протилежних (у всьому відмінних) статей. Швидше вони нагадують дві руки, з’єднані потиском, – подібні, але не ідентичні, – при всіх своїх відмінностях підходять одна одній [8, с.235]. Ми підтримуємо дану точку зору і, визначаючи гендерні особливості конфліктної взаємодії, вважаємо за необхідне говорити не про протиставлення статей одна одній, а про їх взаємодоповнюваність, не тільки про відмінне, але й про спільне.

Якщо говорити про подружні відносини, то більш сильним фактором, ніж гендер, є тривалість шлюбу: більш досвідчені члени подружжя відрізняються від недосвідчених за частотою використання конструктивних способів розв’язання конфлікту. Так, наукові розвідки Л.Волосевич та Т.Бендас показали, що в молодих парах провідну роль у

розв'язанні конфліктів відіграють чоловіки, а в досвідчених – жінки. Крім того, якщо не було можливості уникнути конфлікту, то жінки використовували поведінкову реакцію, яку можна охарактеризувати як пристосування, а чоловіки – конкуренцію. Водночас чоловіки із більшим подружнім стажем демонстрували тенденцію до використання стратегії пристосування, що суперечить існуючому гендерному стереотипу [1].

В організаціях ознаками несприятливих гендерних відносин є конкуренція за робочі місця і керівні посади, перешкоджання кар'єрному росту за гендерною ознакою (в тому числі й обмеження доступу до інформації), сприйняття представників іншої статі як чужаків, прагнення жінок довести свою надкомпетентність і надкорисність організації, осуд жінки-менеджера з боку близьких і друзів, психологічна ізоляція найбільш успішних жінок-менеджерів, наявність гендерних конфліктів в організаціях, статева сегрегація (з боку чоловіків і жінок) у неформальному спілкуванні на роботі, фаворитизм за критерієм статі і сексуальні домагання на роботі. Але примітно, що психологами були отримані дані про мовленнєві відмінності у лідерів та підлеглих різної статі. Менеджери обох статей говорять як чоловіки, а підлеглі – як жінки. Лідери частіше перебивають партнерів по спілкуванню, ніж підлеглі, а останні частіше використовують підтримуючі мовленнєві паттерни [1; 10].

Виникає питання: чому одні люди активно реалізують стереотипні гендерні уявлення, а інші підтверджують їх якнайменше? Результати досліджень, присвячених вивченню психологічних передумов виникнення даних стереотипів, показали, що найбільш гендерно стереотипізованими є індивіди, в яких гендерна ідентичність в структурі їх Я-концепції займає провідне положення [6]. Чим більше людина ідентифікує себе зі своєю гендерною групою, тим більш властиві для неї особливості поведінки, характерні для цієї групи. Однак, чим більше значення в структурі Я-концепції має особистісна ідентичність, тим меншою мірою людина буде схильна піддаватися впливу гендерних стереотипів і більшою мірою здатна конструктивно вирішувати конфлікти як із представниками власної, так і іншої гендерної групи.

При цьому слід зазначити, що чоловіки у своїй поведінці більше турбуються про гендерну типовість. Жінка може частіше відступати від правил своєї статі (наприклад, бути то м'якою, то строгою, то слабкою, то сильною). Чоловіки ж повинні бути обов'язково маскулініними. Дівчата і жінки не соромляться демонструвати свої емоційні реакції, але хлопчики і чоловіки намагаються приховувати свої емоції, особливо негативні, вони емоційно стримані навіть із друзями своєї статі і зазнають більш жорсткої, ніж жінки, регламентації з боку суспільства з приводу демонстрації емоційних переживань.

Разом з тим, чоловічий і жіночий стилі поведінки і спілкування, які формуються насамперед під впливом історично складених статево-рольових стереотипів, інтенсивно трансформуються в останні десятиріччя, на чому й наголошують вчені (Т.Бендас, Т.Говорун, Є.Льїн, О.Кікінеджи, І.Кльоцина, І.Малкіна-Пих, Л.Орбан-Лембрик, С.Харченко та ін). Так, жінки, крім таких рис, як розуміння, мотивація допомоги, емпатія, комунікабельність, демонструють агресивність, впевненість, мотив досягнення, підприємливість, контрдомінантність. Репертуар поведінки сучасних мужчин включає не тільки маскулітні риси (мотив досягнення, ризик, впевненість у собі), але й розуміння, мотивацію допомоги, маніпулятивний стиль спілкування, імпульсивність, активну позицію у взаємодії.

Висновки. Гендерний підхід до аналізу й розв'язання конфліктів полягає у врахуванні гендерних особливостей поведінки учасників конфліктних ситуацій, а також в корекції їхніх уявлень і очікувань щодо поведінки представників своєї та іншої статевої груп згідно з даними наукових досліджень і практикою спілкування з конкретною особою.

Як показують дані психологічних досліджень, гендерна специфіка поведінки учасників конфліктних ситуацій проявляється в наступному: в існуванні у чоловіків і жінок особистісних рис, які можуть призводити до конфлікту; в наявності гендерних стереотипів, що впливають на сприймання учасника конфлікту – представника своєї чи іншої статі; у використанні та інтерпретації різних мовленнєвих паттернів та невербальних засобів комунікації, що може призводити до взаємного нерозуміння під час спілкування представників обох статей; в особливостях переживання чоловіками й жінками одних і тих же проблем; в сприйманні й аналізі ними конкретних конфліктних ситуацій; у домінуючих способах розв'язання конфлікту. Водночас слід враховувати, що, окрім гендерних, важливими чинниками поведінки представників обох статей у конфлікті є: рівень самооцінки, структура Я-концепції особистості, соціальний досвід, особливості характеру і темпераменту, статус у суспільстві, соціальні ролі, вік, характер відносин із опонентом та ін.

Розуміючи джерела і психологічний смисл цих особливостей, практичні психологи зможуть надавати своєчасну і адекватну психологічну допомогу учасникам конфлікту, в якому беруть участь представники різних гендерних груп. Звичайно, вибір конкретних методик і тактик діяльності здійснюється залежно від кожної конкретної ситуації, але загальний стратегічний напрям роботи, на якому наполягають сучасні психологи, – це психологічна допомога в усвідомленні тих гендерних стереотипів, які виступають у ролі бар'єра на шляху до повноцінної самореалізації особистості. Використання досягнень гендерної психології,

психології спілкування, психології конфлікту може допомогти справжньому розумінню чоловіками і жінками один одного і встановленню гармонійних стосунків між ними.

1. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2005. – 431 с.
2. Бодалев А.А. Личность и общение: Избранные труды. – М.: Педагогика, 1983. – 272 с.
3. Дж. Грэй. Мужчины – с Марса, женщины – с Венеры // Межличностное общение / Сост. и общ. ред. Н.В.Казариновой и В.М.Погольши. – СПб., 2001. – С.477-512.
4. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 157 с.
5. Клецина И. С. Гендерные знания и их роль в работе будущих практических психологов // <http://giacgender.narod.ru/n5ml.htm>.
6. Клецина И. С. Психологические характеристики внутриличностных конфликтов: гендерный аспект // http://envila.iatp.by/g_centre/another2/article28.html.
7. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение: Учеб. для вузов. – СПб.: Питер, 2003.
8. Майерс Д. Социальная психология. СПб.: Питер, 1999. – 688 с.
9. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
10. Харченко С.В. Особенности общения мужчин и женщин // Практична психологія і соціальна робота. – 2007. – № 4. – С.12-16.
11. Bem S. Gender Schema Theory and Its Implications for Child Development // *Sings: Journal of Women in Culture and Society*. 1983/ vol.8/No.4.P.598-615.
12. Maccoby E.E., Gacklin C.N. *The Psychology of Sex Differences*. Stanford, 1974.

The article is devoted to peculiarities of men and women in conflicts situations. The author highlights the differences in the styles of members of different gender groups in the ontogenetic aspect.

Keywords: *conflict, conflict situation, conflict relationships, gender, gender group, inter-gender interaction, gender stereotype.*

УДК 316.663.2+316.444.5
ББК 88.4

ДІЛОВА ГРА ЯК ЗАСІБ ОПТИМІЗАЦІЇ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКА.

Стаття присвячена теоретичному обґрунтуванню використання ділових ігор для оптимізації управлінської діяльності керівника. Проаналізовано психологічну специфіку ділових ігор та напрями їх використання при підготовці та навчанні керівників.

Ключові слова: керівник, управлінська діяльність, ділова гра, ефективність управлінської діяльності.

Актуальність проблеми. Великий потік інформації у сучасному житті, швидка її зміна веде до того, що люди не встигають повністю переосмислити і пристосуватись до одних даних, як на зміну їм уже прийшли інші. У такій ситуації може виникнути небезпека як у професійній сфері, так і для благополуччя людей в цілому. Дана проблема актуалізується у сфері управління. В нових економічних умовах керівник повинен орієнтуватись в інформаційних потоках, оцінювати управлінську проблему не тільки через призму готових фактів із реально життя, а й аналізувати її на основі діагностики ситуації, прогнозу тенденцій, що з'являються, генерування ідей для рішення проблем, розробки індивідуальних і колективних проектів реалізації новацій. Керівник часто змушений приймати рішення у ситуації ризику, за умов дефіциту часу та інформації. Від їх ефективності часто залежать ріст, масштаби й успіх управлінської діяльності. Все це вимагає від керівника вияву високого рівня розвитку його професійних знань, умінь, навичок, майстерності. Мовиться про необхідність інноваційного підходу до підготовки та навчання керівників, до оптимізації їх управлінської компетентності.

З цією метою і слід використовувати активні методи навчання і розвитку. Як відмічають дослідники, у сфері управління та професійного становлення загалом найбільш ефективними є ділові ігри.

Використання ділових ігор в управлінні спрямоване в основному на роботу з персоналом, на формування та розвиток в нього професійно значущих вмінь та навичок. Проте, досить важливим є залучення ділових ігор до підготовки та навчання власне керівників різних рівнів для досягнення ними професіоналізму управлінської діяльності.

Мета статті: статті полягає у теоретичному обґрунтуванні значення ділових ігор для оптимізації управлінської діяльності керівника.

Завдання: проаналізувати психологічну специфіку ділових ігор у сфері управління; виявити напрями використання та функції ділових ігор в управлінському процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуалізація використання ділових ігор для оптимізації управлінської діяльності зумовлена значною кількістю наукових пошуків в контексті даної проблеми. В основі нашого теоретичного аналізу лежить низка досліджень психологічних особливостей ділової гри (Г.С. Абрамова, Л.М. Матросова, В.А. Степанович, Е.А. Хруцький, В.А. Трайнев, В.П. Пугачев та ін.); використання ділових ігор в управлінні персоналом (В.П. Пугачев, В.С. Лозниця, Ж. Зав'ялова, Л.М. Карамушка та ін.), в навчальному процесі (В.А. Трайнев, Щербан та ін.); психологічних параметрів управління (Л.Е. Орбан-Лембрик, В.С. Лозниця, Палеха Ю.І., Кудін В.О., Л.М. Карамушка, А.П. Панфілова, М.І. Пірен, О.Ю. Коцинець та ін.). Водночас удосконалення потребує розробка ділових ігор саме для формування професіоналізму керівників. Важливими в даному контексті є наукові праці Л.М. Карамушки, в яких відмічено актуальність використання активних методів навчання для формування готовності керівника до ефективної управлінської діяльності.

Цікавим є аналіз психологічної природи ділової гри, психологічних особливостей її учасників.

Гра — це поведінкова комунікація, це звичайно взаємодія два або більш за суб'єктів, тобто колективна, групова взаємодія. Деякий виняток становлять неінтерактивні ігри, які не передбачають залежності окремого гравця від поведінки інших її учасників. Проте і в цьому випадку, наприклад, при ролевій, діловій грі, мається на увазі наявність опонента або компаньйона. У комп'ютерних іграх дії компаньйона представляє відповідна програма [6]. В загальному гра є різновидом непродуктивної діяльності, головним мотивом якої є не її результат, а сам процес.

Ділова гра – форма відображення предметного і соціального змісту професійної діяльності, моделювання систем відносин, характерних для даного виду практики. Суть ділової гри – це метод імітації (відтворення, наслідування, відображення) прийняття управлінських рішень та вирішення складних проблемних завдань у різних ситуаціях шляхом гри за даними чи виробленими самими учасниками правилами [10]. Учасники гри у процесі імітаційного моделювання займають, розв'язування проблемних і управлінських ситуацій удосконалюють знання про сутність своєї діяльності. Як результат освоюються ефективні методи і прийоми прийняття управлінських рішень [11]. Процес моделювання у грі професійної діяльності дозволяє навчатись, запобігаючи помилок в реальній практиці.

Важливою особливістю ділові гри є зображення проблеми в динаміці, можливість учасників пережити стиснену за часом і подіями професійну реальність [10; 11].

Гра відрізняється складністю і взаємозалежністю завдань, що вирішуються. Гра за своєю конструкцією охоплює комплекс взаємозв'язаних дій, в якому попередні рішення багато в чому детермінують наступні [9; 10].

Важливо відмітити, що ділові ігри не є інструментом одержання готових рішень. Скоріше, вони виступають засобом аналізу рішень. Аналіз результатів ділової гри практично завжди приводить до висновку про необхідність пошуку якої-небудь нової альтернативи, модифікації яких-небудь елементів вибраної стратегії, які порівнювались і оцінювались у діловій грі чи прогнозувались посередництвом її проведення. Тому ділові ігри не вичерпують відповідної ігрової ситуації, а тільки приводять до того, щоб знову модифікувати гру.

Учасники гри аналізують власні дії, зважують всі “за” і “проти” кожного вибору, уявляють можливі реакції партнерів. Тобто, відбувається оцінка ситуації з врахуванням перспектив її розвитку, головний акцент робиться на аналізі невизначеності, що обумовлено діями інших учасників, вибір яких не завжди наперед відомий. Тут ігрова модель постає як інструмент, що використовується в процесі прийняття рішення, а саме прийняття рішення не виступає результатом, який одержаний з моделі, а своєрідна стратегія, вироблена на основі аналізу гри [10].

У процесі гри в учасника виникає мотив, суть якого полягає в тому, щоб успішно виконати взятую на себе роль, а це передусім означає успішне відтворення діяльності, до якої ця роль його зобов'язує. Відповідно до мотиву формується й мета пізнати систему дій, потрібну для успішного виконання цієї ролі. Таким чином, система дій у грі є метою пізнання і, як будь-яка мета, стає безпосереднім змістом свідомості керівника. Проте, значення ділової гри цим не вичерпується. Все, що може допомогти успішному виконанню ролі (знання, вміння, навички), має для учасника особливе значення й усвідомлюється ним якісно інакше. Отже, головна мета гри — сприяти пізнанню й розвитку системи розумових дій, спрямованих на прийняття правильних рішень [11].

У процесі ділової гри на професійному рівні відбувається діалог, зіткнення різних думок та позицій, взаємна критика гіпотез і пропозицій, їх обґрунтування та зміцнення, що сприяє набуттю нових знань, уявлень, досвіду розв'язання виробничо-організаційних задач і управлінських ситуацій. Отже, ділові ігри є засобом не лише імітації професійної діяльності, а й формування професіоналізму керівника.

Слід відмітити, будь-яка ділова гра несе в собі елементи формальності, в ній не завжди вдається відтворити реальність. Тому

результати ділової гри не завжди можуть бути безпосередньо використані у практичній діяльності. Проте, така ситуація може носити і позитивний характер. В процесі ділової гри учасники не отримують готових варіантів рішення, а здобувають вмінь та навиків будувати стратегії вирішення реальних управлінських завдань.

Аналіз наукової літератури [7; 8; 11] дозволяє виокремити функції ділової гри, які характеризують ігрову діяльність загалом: комунікативну (засвоєння діалектики спілкування), терапевтичну (перемога труднощів, які виникають у різних видах життєдіяльності), діагностичну (сприяння самопізнанню), соціалізаційну (включення в систему суспільних відносин), навчальну (оволодіння та удосконалення різних способів діяльності), виховну, а також вирішення дослідницьких задач. Тобто, ділова гра є багатофункціональна.

Ділові ігри, які використовують для підготовки та навчання керівників виконують певною мірою педагогічні цілі як дидактичного так і виховного характеру. Зокрема, дидактичні педагогічні цілі гри полягають у: закріпленні системи знань в області конструювання ділової гри; удосконаленні навичок прийняття колективних рішень; розвитку комунікативних умінь. У свою чергу, виховні педагогічні цілі передбачають: спонукання учасників до творчого мислення; вироблення установки на практичне використання ділової гри; подолання психологічного бар'єру у спілкуванні [8]. Мовиться про те, що під час участі у діловій грі відбувається не тільки розвиток професійних здібностей керівника, а й формуються вміння використовувати ділові ігри у роботі із персоналом.

Новим підходом у практиці використання ділових ігор є застосування метафоричної ділової гри [3]. Її особливість полягає в тому, що для вирішення управлінських проблем в якості сюжету виступає метафора (наприклад, казка). Автори даного методу вважають, що використання метафори дозволяє учасникам ділової гри відійти від проблеми, подивитись на варіанти рішення з абсолютно нової позиції, уникати стереотипів, включити творчість, побачити якісно нові, можливо, раніше і нереальні, шляхи виходу із проблемної ситуації. Часто керівнику пропонується програти роль казкового героя, який втілює образ персоналу. Тобто, у грі може сам побути виконавцем, підлеглим.

Загалом, аналіз особливостей ділових ігор вказує на доцільність їх використання для оптимізації управлінської діяльності. Дослідники процес управління розглядають виробничий процес (виробничі відносини) та процес управління людьми [3]. Процес управління є інтегральним феноменом, який включає різноманітні аспекти діяльності керівника. Сюди входять планування людських ресурсів організації; формування кадрового складу; організація праці; розподіл

функціональних обов'язків і прав працівників, встановлення графіка роботи; оцінювання діяльності; охорона і здоров'я працівників; формування системи комунікацій всередині організації [5]; інформаційно-аналітична робота; прийняття управлінських рішень; аналіз результатів реалізації прийнятих рішень; прогнозування стратегій подальшого розвитку організації [1; 2; 3]. Для успішної реалізації кожного з перелічених напрямів керівник повинен володіти спеціальними управлінськими знаннями, вміннями та навиками. В данному контексті актуалізується використання ділових ігор. Адже дані аспекти діяльності керівника власне можна змодельовувати у процесі ділової гри. Тобто, напрями використання ділових ігор в управлінській діяльності керівника є досить різноманітними.

Використання ділових ігор у сфері управління людськими ресурсами включає наступні аспекти: планування людських ресурсів, підбір кадрів, їх навчання та оцінка результатів діяльності; ефективне спілкування та взаємодія з іншими керівниками та з персоналом; забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату; навик ведення переговорів; конструктивне вирішення конфліктних ситуацій та тощо. Саме в ігровому проектуванні і взаємодії керівники набувають навиків ділового спілкування (участь у дискусіях і переговорах, прийняття колективних рішень в різних ситуаціях, використання конструктивної критики і прогнозування наслідків, вирішення конфліктів, досягати угод та дотримання зобов'язань), розвивають впевненість у собі, здатність до гнучких взаємовідносин з діловими партнерами [9; 10]. В діловій грі виявляються відносини між людьми, здійснюється вільний вибір своїх дій в певних межах, при певних умовах.

Неодмінною складовою управлінської діяльності керівника є спілкування. Власне, управлінська діяльність є специфічною формою ділового спілкування. Спілкування виступає як одна із функцій управління і одночасно її інтегральною формою, яка забезпечує організацію, мотивацію, планування та контроль. В кожній управлінській ситуації успіх визначається якістю спілкування, вмінням керівника слухати і передавати інформацію, здатністю розуміти співрозмовника [3]. Навчитись досягати комунікативної компетентності, ефективно реалізовувати комунікативну активність керівнику можна у процесі ділової гри.

Також ділові ігри використовують для вирішення різного роду виробничих проблем, що дозволяє простежити особливості протікання виробничого процесу, спрогнозувати чинники, що сприяють чи перешкоджають досягненню поставлених цілей. Актуальним є використання ділових ігор для прийняття управлінських рішень та вирішення управлінських завдань, а також прогнозування управлінських

ситуацій у сфері виробництва, так і в сфері людських відносин. Мовиться не тільки про використання керівником ділових ігор для підготовки та навчання персоналу, але й про навчання у процесі ділової гри самого керівника ефективно реалізовувати різні аспекти управлінської діяльності.

Актуалізація використання ділових ігор зумовлена здобуттям керівником професійних знань, умінь, навичок для ефективної реалізації функцій управління: планування і прийняття рішень, організація діяльності, мотивація, соціально-психологічна функція, функція контролю.

Відповідно до сфер використання науковці виокремлюють різні види ділових ігор: виробничі, дослідницькі, навчальні, кваліфікаційні або атестаційні, інноваційні, організаційно-діяльнісні, рефлексивні, пошуково-апробаційні, дидактичні [6; 7].

Важливим чинником досягнення успіху в управлінні є професіоналізм керівника. Під професіоналізмом управлінської діяльності Л.Е.Орбан-Лембрик розуміє сукупність загально-теоретичних, спеціальних управлінських і психологічних знань, умінь та навичок, якими повинен володіти керівник для ефективного її здійснення та корекції [3,308]. Участь керівника у діловій грі дозволить йому досягнути професійної майстерності, проаналізувати власні успіхи та невдачі у змодельованих ситуаціях. Це дозволить уникати чи зменшувати можливість використання неефективних способів поведінки в реальній управлінській практиці.

В діяльності керівника та персоналу ділова гра використовується перш за все для кваліфікаційної оцінки і професійної підготовки потенційних і реальних працівників, а також для знаходження оптимальних управлінських рішень. Вона дозволяє успішно вирішувати наступні завдання [7]: визначати індивідуальні і колективні здібності учасників гри, ступінь їх підготовленості до професійних вимог; підвищувати інтерес учасників до навчального процесу, їх залученість до вирішення організаційних задач; наочно представити реальну ситуацію, відчувати її і визначити можливі стратегії власних дій; вивчити складові частини організаційної проблеми, виявити найважливіші з них і відпрацювати її комплексне поетапне рішення в імітаційному режимі; набути навичок вирішення проблем в умовах, максимально наближених до реальної ситуації; навчитися працювати з сучасною комп'ютерною технікою при вирішенні різноманітних управлінських задач в діалоговому режимі.

Ділові ігри доречно використовувати для здобуття професійних знань, вмінь, навичок на різних стадіях професійного становлення керівника:

- на етапі професійної підготовки до *мабутньої* управлінської діяльності;
- на етапі здобуття *першого* управлінського досвіду *молодого керівника*;
- після переходу в інший орган управління подібного або ж вищого рангу;
- для підвищення кваліфікації керівника на його постійному робочому місці.

Науковці актуалізують важливість залучення керівників до участі у ділових іграх. Дана умова виступає важливим принципом ефективності проведення ділової гри у роботі з персоналом та забезпечення активності її учасників. Як відмічають дослідники, якщо керівник бере участь у діловій грі разом із іншими працівниками, то цінність ділової гри з боку персоналу зростає, їх відношення до програвання власних ролей стає відповідальним та серйозним. Крім того, участь керівника у діловій грі дозволяє йому побути в ролі працівника, відчувати на собі особливості реалізації прийнятого керівником рішення, побачити організаційну чи виробничу ситуації з іншої позиції.

Отже, на сьогоднішній день ділові ігри набувають актуальності у зв'язку із завданнями удосконалення управління, підготовки та навчання керівників загалом.

Висновки. Ділова гра є методом імітації професійної діяльності, що дозволяє у динаміці та в умовах стисненого часу простежити особливості реалізації управлінських рішень. Даний метод не надає готових варіантів розв'язку, а навчає формувати стратегії вирішення управлінських проблем.

Ділова гра є багатофункціональна, охоплює різні сфери використання та має різні види. За її допомогою можна змоделювати практично будь-який аспект діяльності керівника. Така ситуація актуалізує використання ділової гри для оптимізації управлінської діяльності.

Використання ділових ігор є актуальним на різних етапах становлення керівника: як при підготовці до управлінської діяльності кадрів (зокрема, студентів), які не мають управлінського досвіду, так і при підвищенні майстерності керівників.

1. Карамушка Л.М. Психологія освітнього менеджменту: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2004. – 424с.
2. Лозниця В.С. Психологія менеджменту: Навч. посібник. К.: ТОВ “УВПК “Екс об”, 2000. – 512с.

3. Метафорическая деловая игра: Практическое пособие для бизнес-тренера/ Под ред. Ж. Завьяловой. -- СПб.: Речь, 2006. – 134с.
4. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 568с.
5. Палеха Ю.І., Кудін В.О. Культура управління та підприємництва: навчально-методичний посібник. – К.: МАУП, 1998. –98с
6. Панфилова А.П. Деловая коммуникация в профессиональной деятельности. – СПб.: Знание, 1999. – 496с.
7. Пугачев В.П. Тесты, деловые игры, тренинги в управлении персоналом: Учебник. – М: Аспект Пресс, 2001. – 285с.
8. Романишина Л.М., Калаур С.М. Роль ділових ігор у процесі підвищення комунікативної компетентності студентів-психологів.
9. Турнер Д. Ролевие игры. Практическое руководство. – СПб.: Питер, 2002. – 352с.
10. Хруцкий Е.А. Организация проведения деловых игр: Учеб. Пособие. – М.: Высш. Школа, 1991. – 320с.
11. Щербань П.М. Навчально-педагогічні ігри у вищих навчальних закладах: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2004. – 207с.

The article is devoted to theoretical grounding of using business games to optimize manager's administrative activity. Psychological peculiarity of business games has been analyzed, as well as trends of their application in managers' training and drilling.

Key words: *manager, administrative activity, business game, efficiency of administrative activity.*

ВПЛИВ ГРУПОВИХ НОРМ НА ПРОЯВ ІНІЦІАТИВИ ТА РІВЕНЬ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

В статті розкрито суть концепції самоактуалізації, соціально-психологічні особливості ініціативності. Представлені матеріали емпіричного дослідження нормативного впливу у студентських групах та їх впливу на самоактуалізацію і ініціативність особистості.

Ключові слова: *концепція самоактуалізації, соціально-психологічна концепція особистості, ініціативність особистості, акмеологічний підхід, групові норми,*

Актуальність проблеми. Сучасна соціально-психологічна наука розглядає людський фактор, як один із вирішальних при дослідженні багатьох соціальних явищ. На думку Г. Андреевої, активізацію людського фактору доцільно трактувати не просто, як загальний потенціал сукупності суб'єкта суспільного розвитку, а більш конкретно на двох основних рівнях аналізу. Перший включає вивчення можливостей, здібностей, навичок окремої особистості; другий – дослідження потенціалу кожної соціальної групи, колективу. В рамках соціально-психологічної парадигми наголос робиться на розгляді поведінки й діяльності соціально детермінованої особистості в конкретних реальних соціальних групах, індивідуальний внесок кожної особистості в діяльність групи, причини, від яких залежить величина цього внеску в загальну діяльність. Основним орієнтиром у дослідженні особистості є взаємовідносини особистості з групою, причому не лише факт перебування особистості в групі, а результат їхньої взаємодії, взаємовпливів, взаємодоповнень. На кожному із цих двох рівнів необхідне виявлення таких характеристик потенціалу, які відносяться, як до активності особистості, так і до активності групи.

Також у ряді соціально-психологічних досліджень учені наголошують на тому, що розвиток індивідуальної ініціативності у поєднанні з характеристиками самоактуалізації є фундаментальними чинниками для формування здорової психіки особистості та її успішної репрезентації у соціальній взаємодії.

Підкреслимо, що в багатьох видах діяльності та взаємодії, успіх окремого індивіда часто-густо пов'язаний із узгодженою діяльністю колективу, групи, що вимагає від усіх індивідів, які туди включені, свідомого самообмеження власної ініціативи і активності заради досягнення загальної мети, що вимагає часткової, а деколи і повного відказу людини

від свого “Я” на користь “Я колективного”. Однією із центральних проблем для науковців є визначення умов, за яких здійснюється перехід систем від розвитку, який здійснюється під впливом зовнішніх факторів, до саморозвитку.

Безумовно, основним видом діяльності студентів є навчальна діяльність. В контексті даної теми дослідження, нас цікавить не дидактичний компонент названої діяльності, а соціально-психологічний, що відтворює характер взаємин у студентській групі, соціально-психологічний клімат групи, згуртованість групи, психологічну сумісність членів групи, розгляд проблем адаптації студентів до умов навчання у вузі, умов, що дозволяють молодій людині розкрити свій потенціал, самоактуалізуватися; виявити наскільки норми, які існують у студентській групі, впливають на самоактуалізацію її членів та прояв їх ініціативності, спонтанності, креативності, автономності, реалізацію особистого потенціалу.

Мета повідомлення. Представити результати емпіричного дослідження нормативного впливу у групах та його дії на рівень самоактуалізації студентів.

Аналіз наукової літератури. Теоретичною передумовою нашого дослідження виступили теорія самоактуалізації особистості (К. Гольдштейн, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.); соціально-психологічна концепція особистості (Б. Ананьєв, Б. Паригін, Л. Сохань, Г. Андреева, Є. Руденський та ін.); акмеологічний підхід до вивчення особистості (Л.Орбан-Лембрик, Б.Ананьєв, О.Бодальов, А.Деркач, Ю.Панасюк, Н. Кузьміна, Ф. Василюк, Е.Доценко, Г.Марасанов та ін.); дослідження ініціативності (А. Деркач, Д. Богоявленська, Я. Пономарьов, Ю. Кулюткін, М. Говорова, І. Плотнієк, Є. Голубєва та ін.).

Нагадаємо, що теорія самоактуалізації активно розвивалася у середині ХХ століття групою американських учених. Зокрема, Г. Олпорт, Г. Мюррей, Г. Мерфі, Д. Келлі, А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Мей, К. Гольдштейн, Ш. Бюлер, О. Хакслі, Д. Бьюдженталь, ставили перед собою завдання вивести концепцію, яка б відповідала вимогам цивілізації, яка швидко розвивається, концепцію людини, яка готова до творчої діяльності заради позитивних особистих і суспільних цілей, концепцію, яка б описувала умови максимальної реалізації потенційних можливостей особистості та її саморозвитку. Назване вчення містить уявлення про людину як відкриту систему, яка володіє певним внутрішнім змістом і енергією, інформацією з оточуючим світом, потенціалом, котрі істотно можуть вплинути на результати її соціальної активності. В сучасній психологічній науці під самоактуалізацією розглядають свідому діяльність особистості, яка спрямована на максимально можливе розкриття і використання свого потенціалу, як на користь самої себе (максимальне задоволення матеріальних і духовних потреб людини, як

суб'єкта життєдіяльності), так і групи, до якої вона належить. При цьому, соціальна група розглядається як провідник впливу суспільства на особистість й арена, на якій здійснюється “віддача” особистості суспільству, де вона реалізовує засвоєні нею соціальні ідеали.

А. Маслоу наголошує на тому, що одна із основних потреб людини – це потреба у самоактуалізації, реалізації потенційних можливостей людини, її здібностей, ресурсів і талантів. Ученим було досліджено групу респондентів, яку склали успішні та авторитетні в історії люди, наприклад, Авраам Лінкольн – 16-тий президент США, Томас Джефферсон – 3-тій президент США, Альберт Ейнштейн – фізик, лауреат Нобелівської премії з фізики в 1921р., Елеонора Рузвельт – громадський і політ. діяч, дружина 32-го презид. США, Джейн Адамс – амер. соціолог і філософ, лауреат Нобелівської премії миру в 1931р., Уільям Джеймс (1842-1910) – амер. філософ і психолог, Альберт Швейцар (1875-1965) – нім.-франц. теолог, філософ, музикант, лікар, Олдос Хаксл (1894-1963) – англ. письменник, один із найвидатніших прозаїків ХХ ст., Бенедікт (Баруха) Спіноза (1632-1677) – нідерландський філософ, представник філософії Нового часу та ін.. Автор вказує на такі особливості самоактуалізуючихся людей: більш ефективно сприйняття прийняття реальності і більш комфортабельне відношення з нею; прийняття себе, інших, природи; спонтанність, безпосередність, природність; зосередженість на задачі (на відміну від зосередженості на собі); деяке відсторонення і потреба у відокремленні, самотності; самостійність, незалежність від культури і середовища; оригінальність оцінки; містичність та досвід вищих станів; почуття причетності, єдності з іншими; більш глибокі міжособистісні відношення; демократична структура характеру; розмежування засобів і цілей, добра і зла; філософське почуття гумору; самоактуалізуюча творчість; опір акультурації [18, с.514-520].

Згідно з концепцією А. Маслоу у людини від народження з'являються і супроводжують її потреби, які учений представив науковій спільноті, як ієрархію потреб на вершині яких стоїть потреба у самоактуалізації.

В результаті переосмислення, доповнення концепція самоактуалізації на даному етапі виступає складним системним утворенням, яке інтегрувало у собі ідеї багатьох дослідників. Зокрема, соціокультурну теорію К. Хорні, концепцію індивідуальної психології К. Юнга, ідеї екзистенціального і трансперсонального напрямів у психології і психотерапії, ідеї саморозвитку у процесі навчання П. Блонського, культурно-історичну концепцію розвитку Л. Виготського і Г. Шпета, ідеї феноменології життєвого світу Б. Ананьєва і С. Рубінштейна, ідеї теорії діяльності С. Рубінштейна і О. Леонтьєва, ідеї філософської антропології В. Соловйова, П. Флоренського і С. Франкла.

Принципи теорії самоактуалізації широко розвиваються і застосовуються в гуманістичній психотерапії, акмеології, логопсихотерапії (О. Бодальов, Б. Братусь, Є. Вахромов, Н. Карпова, О. Леонт'єв, А. Маслоу, В. Петровський, К. Роджерс, В. Франкл, В. Чудновський та ін.) [4; 9; 3; 2; 20; 17].

Є.Вахромов, Т.Ашер, в статті “Психологический кризис нашего времени”, наголошують на тому, що концепція самоактуалізації дає людині можливість вибрати правильний керунок у житті, повірити у себе і свою особисту значущість, працювати над своїм самовдосконаленням. Це процес, який вимагає від людини рефлексивного рівня мислення і високого рівня самосвідомості, людина повинна планувати свої дії і усвідомлювати результати, які вона отримує. Теоретичний аналіз і рефлексивні акти приводять до коректування уявлень людини про себе, про світ і змінам у “життєвому плані”. Цей процес автори позначають терміном “самореалізація”, який означає мислиневий, когнітивний аспекти діяльності, спрямованої на самоактуалізацію, роботу людини над собою у внутрішньому плані [4; 5].

В акмеології (Л.Орбан-Лембрик, Б.Анан'єв, О.Бодальов, А.Деркач, Ю.Панасюк, Н. Кузьміна, Ф. Василюк, Е.Доценко, Г.Марасанов та ін.) досліджуються закономірності, тенденції, умови і чинники, які впливають на розвиток людиною свого творчого потенціалу, що забезпечують найвищий рівень досягнень у будь-якій галузі діяльності. Акме розглядається як вершина, найвища точка, найкраща пора в розвитку людини, в якій найбільш повно проявляється її зрілість. Як зазначає Л.Орбан-Лембрик, з погляду акмеології показовою характеристикою зрілості є визнання у групі соціально-психологічних властивостей і якостей індивіда. І якщо ця оцінка достатньо висока, то соціально-групове визнання не тільки компенсує, але й виправдовує в очах особистості навіть невдачі у сфері міжособистісних стосунків [11, с. 104].

Актуальною науково-практичною проблемою стає дослідження розвитку і реалізації ініціативності особистості у групах, до яких вона належить. Ініціативність, як соціально-психологічна категорія, стала предметом вивчення різних галузей психологічних знань. Так, окремі аспекти ініціативності розглядаються в економіці і розробці питань маркетингу (В.Горбачевский); у психології управління (Л. Орбан-Лембрик, А. Кредісов, В. Лозниця, Ю. Швалб, О. Леонт'єв, А. Деркач, А. Щербініна); у психології творчості (О. Андрос, Ю. Кулюткін, Я. Пономар'єв, В. Моляко, В. Дружинін, Г. Балл, Л. Міщиха).

Ініціатива визначається рядом авторів, як вихід за межі окреслених умов, як прагнення шукати нові шляхи для більш успішного вирішення завдань, які стоять перед особистістю. На початку досліджень ініціативність не пов'язували з вольовими властивостями особистості, а, виключно, із її

загальними інтелектуальними можливостями. Так, Б.Теплов у своїх працях наголошує на взаємозалежності ініціативності та здібності швидко знаходити нові рішення з інтелектом особистості [13].

М. Говорова виокремила продуманість, як когнітивну характеристику ініціативи. При цьому продуманість, на думку автора, характеризується “мірою вольового контролю при здійсненні вольової дії”. М. Левітов розглядає в якості головного компоненту ініціативи особистий почин. Він виокремлює такі ознаки творчої ініціативи, як самостійність, орієнтування, винахідливість [8].

В роботах К. Абульханової-Славської аналізується особистий аспект ініціативи, яку автор визначає, як вираження спонукання і бажань, мотивів суб’єкта, як власну активність суб’єкта, яка випереджає зовнішні вимоги та спонуки [1].

Вивчення та аналіз наукових наробок відносно дефініції “ініціативність” дають підстави говорити, що вона визначалась рядом авторів як спонука до нових форм діяльності; як почуття нового; як винахідливість; як вирішення завдань з власного почину; як здатність бачити перспективу; як творча уява; як схильність до реформування дійсності; як наднормативна діяльність. Таким чином, покладаючись на названі умовисновки, слід збагнути в якій мірі особистість може проявляти свою ініціативу у студентській групі, чи краще промовчати, керуючись думкою “ініціатива наказується”, яка є досить поширеною, до речі, не тільки в студентських групах.

Отже, проаналізовані концептуальні положення та проведені нами емпіричне дослідження, взяті за основу при продовженні наукових розвідок в рамках теоретико-методологічного аналізу категорії групова норма в соціальній психології. Наше завдання – виявити наскільки нормативний вплив групи може вплинути на процес самоактуалізації, прояв ініціативності, творчості особистості і, відповідно, наскільки названі категорії впливають на розвиток групи, як єдиного соціально-психологічного організму.

Дослідження передбачало виявлення кореляційних зв’язків, взаємозалежностей між нормативним впливом у групі та рівнем самоактуалізації особистості, рівнем суб’єктивного контролю особистості, виявлення основних тенденцій поведінки у групі, індексу групової згуртованості групи, показників соціально-психологічної адаптації особистості до групи. Звертаємо увагу на той факт, що нормативний вплив у групах вивчався нами раніше, при цьому вибірка становила майже 2000 респондентів [14]. Рівень самоактуалізації студентів обстежувався за допомогою методики самоактуалізації особистості (А.Лазукін в адаптації М. Каліна) [16], дослідження нормативного впливу у групі виконувалося за методикою Л. Орбан-Лембрик [10].

Під груповими нормами ми розуміємо певні правила поведінки, вироблені групою для забезпечення спільної діяльності її членів. Вони становлять сукупність вироблених і санкціонованих групою правил і вимог, які регулюють поведінку індивідів. Пілотажне опитування виявило функції, які виконують норми в студентських групах: 80,47% респондентів відповіли, що групові норми дисциплінують членів групи; 71,81% – вказали на те, що норми підвищують рівень групової продуктивності; 70,76% студентів вбачають функцію групових норм в тому, що вони підвищують рівень групової згуртованості; 55,91% опитаних зауважили, що вони допомагають групі створити й підтримувати систему координат і зв'язків у соціумі. Відсоток студентів, які вважають, що норми визначають правила поведінки і відносин із соціальним оточенням, з іншими групами та їх членами становить 54,74%; 52,87% – норми сприяють прийнятним відносинам у групі; 52, 51% – сприяють адаптації (приспосовуванню) індивіда у групі [14].

Аналіз результатів досліджень передбачав врахування: статі, факультету, курсу. Оброблення результатів анкетування здійснювалось за допомогою засобів реляційної бази даних dBASE, які аналізувались і систематизувались за допомогою Excel, пакета SPSS.

В результаті дослідження ми виявили середній рівень самоактуалізації студентів, який домінує, як у дівчат, так і у хлопців. Було здійснено порівняння даних за курсами (2–гий та 4–тий курси). Як другокурсники, так і четвертокурсники виявили середній рівень самоактуалізації. Хоча більш високий рівень самоактуалізації спостерігається у 2 – го курсників за шкалами “цінності” (66,7 %), а також “орієнтація у часі” (53,3%). [див. табл.1]

За методикою А. Лазукіна, високі показники шкали “цінності” свідчать, що людина поділяє цінності самоактуалізуючої особистості, до яких А. Маслоу відносив такі, як істина, добро, краса, цілісність, порядок, самодостатність. Перевага названих цінностей вказує на прагнення до гармонійних взаємостосунків з оточуючими. Високі показники за шкалою “орієнтація у часі” показують наскільки людина живе теперішнім, а не минулим, при цьому керується принципом “тут і тепер”. Цікаво, що у 4 – то курсників показники за шкалою “орієнтація у часі” є досить низькими (20 % у порівнянні з 53,3%, які є у 2 – го курсників), що може свідчити про труднощі при потребі розширення життєвих перспектив, планів. Очевидно, що ближче до закінчення вузу, старшокурсникам доводиться по-новому усвідомлювати свою ідентичність, переглянувши ті цінності, на основі яких вона будувалась, адаптивні можливості молодої людини у новій ситуації розвитку, при наближенні трудової стадії соціалізації, знижуються або загострюються.

Кореляційний зв'язок між твердженнями “знижують рівень групової згуртованості” та шкалою “погляд на природу людини”, дорівнює 0,383.

Таблиця 1

	стать						курс						разом		
	хлопці			дівчата			2			4					
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Орієнтація у часі		100,0		13,9	58,3	36,1	13,3	46,7	53,3	12,0	72,0	20,0	12,5	62,5	32,5
Цінності		50,0	50,0		61,1	38,9		33,3	66,7		76,0	24,0		60,0	40,0
Погляд на природу людини		75,0	50,0	13,9	69,4	22,2	20,0	66,7	20,0	8,0	72,0	28,0	12,5	70,0	25,0
Потреба у пізнанні		100,0	25,0	5,6	77,8	38,9		86,7	46,7	8,0	76,0	32,0	5,0	80,0	37,5
Креативність		75,0	25,0	8,3	58,3	33,3		73,3	26,7	12,0	52,0	36,0	7,5	60,0	32,5
Автономність		100,0		25,0	63,9	11,1	13,3	73,3	13,3	28,0	64,0	8,0	22,5	67,5	10,0
Спонтанність	25,0	75,0		30,6	61,1	8,3	40,0	53,3	6,7	24,0	68,0	8,0	30,0	62,5	7,5
Саморозуміння	25,0	75,0		19,4	80,6	13,9	20,0	80,0	13,3	20,0	80,0	12,0	20,0	80,0	12,5
Аутосимпатія	25,0	75,0		19,4	63,9	16,7	26,7	60,0	13,3	16,0	68,0	16,0	20,0	65,0	15,0
Контактність		100,0		13,9	83,3	13,9		100,0	6,7	20,0	76,0	16,0	12,5	85,0	12,5
Гнучкість у спілкуванні	25,0	75,0	25,0	5,6	88,9	16,7		93,3	13,3	12,0	84,0	20,0	7,5	87,5	17,5

Рівень самоактуалізації студентів

Названа шкала при високих показниках виступає, як передумова конструктивних міжособистісних відношень, які ґрунтуються на довірі та доброзичливості.

Одним із мотивів дотримання студентами групових норм є те, що вони “хочуть бути прийнятими і схваленими членами групи”. Названий мотив та шкала “аутосимпатія” мають обернено-пропорційну взаємозалежність. Коефіцієнт кореляції становить ($- 0,44$), що ми можемо проінтерпретувати, як те, що групові норми, можливо, не входять до “Я-концепції” студента, не є внутрішніми. Ймовірно, це виглядало б не зовсім проблематично, якби не результати самооцінки психічних станів особистості студента. Зокрема, виявлені кореляційні зв'язки між тривожністю, фрустрацією та рядом шкал, які характеризують самоактуалізуючу особистість. Діагностика самооцінки психічних станів здійснювалася за методикою Г.Айзенка. Зокрема, тривожність має обернено-пропорційну залежність із шкалами “орієнтація у часі” ($- 0,42$), “автономність” ($- 0,38$), “саморозуміння” ($- 0,41$). Нагадаємо, що обернено-пропорційна залежність вказує на те, що зростання однієї змінної супроводжується зменшенням іншої. Отже, підвищення компетентності особистості у часі, її вміння жити тепер, а не в минулому або в майбутньому, може знизити рівень тривожності студентів.

Найбільша кількість кореляційних взаємозалежностей виявлена при вивченні умов, за яких думка меншості групи є актуальною: “підтримую послідовність дій і вчинків меншості” та шкала “висока потреба в пізнанні” ($0,438$); “я симпатизую меншості загалом” та шкала “автономність” ($0,377$); “я люблю зміни, інновації” та шкала “спонтанність” мають обернено-пропорційну взаємозалежність ($- 0,43$). Останнє вказує на те, що будь-які нововведення не будуть легко, вільно, природно, спонтанно прийняті групою, а будуть обумовлені певною низкою норм та правил з боку членів групи.

Нагадаємо, що автономність, на думку багатьох гуманістичних психологів, є головним критерієм психічного здоров'я людини, її цілісності і повноти. Це поняття наближене до таких рис, як життєвість і самопідтримка у Ф.Перлза (Фредерік (Фріц) Перлз, один із засновників гештальттерапії) [19], орієнтованість зсередини у Д.Рісмана (Девід Рісмен, амер. соціолог) [15], зрілість у К.Роджерса (засновник клієнтоцетрованої терапії) [20].

Самоактуалізуюча особистість автономна, незалежна і вільна, однак, це не означає відчуження і самотність. В термінах Е.Фромма автономність – це позитивна “свобода для” на відміну від негативної “свободи від”. Учений вважає “свободу для” головною умовою розвитку особистості, пов'язує її із спонтанністю, креативністю, цілісністю і біофілією. Остання характеристика “свободи для” виступає, як прагнення до утвердження

життя у протизагу смерті. В той час, як “свобода від” залежить від думки оточуючих, від норм. При цьому автор наголошує, що свобода є амбівалентна: людина може як прийняти її, так і відмовитися від неї. Зрозуміло, що особистість не може повноцінно функціонувати у суспільстві, соціальному житті без почуття спрямованості на інших, але при цьому дослідник зауважує, що від самоактуалізуючоїся особистості слід очікувати більшої спрямованості на себе [21].

Нами виявлено, що самопочуття членів групи, яке більшість визначає як непохитне, комфортне, має обернено-пропорційну залежність із шкалою “висока потреба у пізнанні” ($-0,41$). Очевидно, що у студентських групах, молода людина, яка прагне до чогось нового, прогресивного та цікавого не повинна цього показувати у групі, “бути таким як всі, не виокремлюватися”, одне із основних складових комфортного самопочуття у групі. Отже, як правило, групові норми, які існують у студентських групах, пропагують пристосовницьку позицію. Підтвердженням цьому є і кореляційний зв'язок між креативністю та однією із функцій групових норм, яка полягає в тому, що вони сприяють адаптації (пристосуванню) індивіда у групі. Коефіцієнт кореляції становить ($-0,41$). Така картина є не зовсім втішною та перспективною, оскільки, судячи з наших емпіричних даних, проявляти живий інтерес до нових знань, думок, відкриттів, в певній мірі, є непристойно в студентських групах. Це може свідчити про те, що процес адаптації у групі може відбуватися з певними ускладненнями, якщо член групи є неординарною, творчою особистістю.

Також виявлені кореляційні зв'язки між шкалами самоактуалізації та тенденціями поведінки в реальній групі. Названі тенденції визначалися за допомогою методики G – сортування В. Стефансона. Методика дозволяє визначити шість основних тенденцій поведінки людини в реальній групі: залежність – незалежність, комунікабельність–некомунікабельність, прийняття “боротьби” і уникнення “боротьби”. Зокрема, виявлений обернено-пропорційний зв'язок між тенденцією “до залежності”, яка визначається, як внутрішнє прагнення індивіда до прийняття групових стандартів і цінностей і шкалами “спонтанність” ($-0,41$), “аутосимпатія” ($-0,4$). Отже, аналіз отриманих результатів дає підстави говорити, що норми, які існують у групі можуть фруструвати спонтанну поведінку її членів та їх аутосимпатію.

Шкала “цінностей” має обернено-пропорційну залежність із “тенденцією до боротьби”. Зазначена тенденція передбачає активне прагнення особистості приймати участь у житті групи, добиватися більш високого статусу в системі міжособистісних взаємовідношень ($-0,38$). Очевидно, що сполучення “цінності – тенденція до боротьби” – несумісні речі, через те що система міжособистісних відношень в студентській групі не є такою, що досягла найвищого рівня розвитку, а, відповідно, сприяє

конструктивному діалогу між учасниками групи та дотримання норм більш високого порядку, які б дозволяли реалізувати дану дихотомію. Стан стагнації, який спостерігається в студентських групах, породжує безініціативність, пасивність, песимізм, не готовність приймати новий досвід, не вміння, а в багатьох випадках і не бажання будувати життєву перспективу. Так, норми сприяють дисципліні, але не сприяють розвитку та самоактуалізації кожної окремої особистості і групи в цілому.

Висновки. В результаті проведеного теоретико-емпіричного дослідження було з'ясовано:

В студентських групах спостерігається середній рівень самоактуалізації студентів. Крім того, виявлені кореляційні зв'язки між шкалами, які характеризують самоактуалізуючуся особистість та функціями, які виконують групові норми. Зокрема, перешкодою для повної реалізації креативності, спонтанності, автономності, аутосимпатії, творчої активності студентів, як характеристик самоактуалізуючоїся особистості, виступають групові норми. Нагадаємо, що креативність не зводиться тільки до новаторства, яких-небудь відкриттів, а до активної творчої позиції, вміння приймати рішення та нести за них відповідальність, проектувати власне життя, максимально ефективно використати свої здібності, навички, внутрішні ресурси з метою досягнення зовнішньої та внутрішньої синергії.

Аналіз заявленої теми показав, що самоактуалізація – це процес при якому самоактуалізуючася особистість повинна чимраз збільшувати свої дії, плани і аналізувати отримані нею результати. Тоді, як у студентських групах, ми спостерігаємо життя від сесії до сесії, від іспиту до іспиту. Більшість керується міркуваннями “Ініціатива наказується”, нівелюється значення знань, досвіду, наукових здобутків, що аж ніяк не сприяє підвищенню рівня самоактуалізації особистості, підвищенню її соціальної і індивідуальної компетентності. Норми, які існують на сучасному етапі у студентських групах, підтримують та підкріплюють вказані тенденції.

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М., 1991.
2. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. – М.: Наука. 1998.
3. Балл Г.А. Нормы деятельности и творческая активность личности// Вопросы психологии. – М., 1990. – № 6. – С. 25-36.
4. Вахромов Е.Е. Психологические концепции развития человека: теория самоактуализации. М.: Международная педагогическая академия, 2001. <http://nkozlov.ru/library/psychologi/d3569/print/?full=1>.

5. Вахромов Е.Е. Вершины жизни и пути их достижения: Самоактуализация, акме и жизненный путь человека//Прикладная психология и психоанализ. – М., 2001. – № 4.
6. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – М.: Латерна: Вита, 1995.
- 7.Лайтман М. Статьи (<http://www.kabbalahscience.com>).
- 8.Левитов Н.Д. Психология характера. – М.:Просвещение, 1969.– 424с.
- 9.Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. – М., 1997.
- 10.Орбан-Лембрик Л.Е., Коцинець О.Ю. Соціально-психологічна діагностика: Навч.-метод. посібник. – Івано-Франківськ, 2005.-С.49-59.
- 11.Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. У двох книгах. Книга 1. Соціальна психологія особистості і спілкування. – К.,2004.- 576с.
- 12.Орбан-Лембрик Л.Е. Основи психології управління: Монографія. – Івано-Франківськ: Плай, 2002.-С.205.
- 13.Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.: Наука, 1961.
- 14.Тоба М.В. Нормативний вплив більшості і меншості на динамічне функціонування групи // Соціальна психологія. – К., 2006.-№2(16).-С.76-87.
- 15.Уильям А., Джонсон С., Джонсон Т. Лабиринты одиночества: Пер. с англ./Сост.,общ.ред. Н.Е.Покровского. – М.:Прогресс, 1989.
- 16.Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 490 с.
- 17.Хорни К. Самоанализ. Невротическая личность нашего времени. М.: Эксмо-пресс, 2001.
- 18.Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер Пресс, 1997
- 19.<http://peris.hpsy.ru/>
- 20.<http://rogers.on.ufanet.ru/>
- 21.<http://psylib.org.ua/books/fromm04/index.htm>

В статье раскрыто суть концепции самоактуализации, социально-психологические особенности инициативности. Представлены материалы эмпирического исследования нормативного влияния в студенческих группах, уровня самоактуализации та инициативности личности студента.

Ключевые слова: *концепция самоактуализации, социально-психологическая концепция личности, инициативность личности, акмеологический подход, групповые нормы.*

УДК 316.454.52

ББК 88.54

ВІРТУАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ: СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА

В статті висвітлено інтегральну структуру комунікації в мережі Інтернет. Окреслено основні специфічні особливості віртуальної комунікації, що є відсутніми чи недосяжними в повсякденному спілкуванні.

***Ключові слова.** Мережа Інтернет, віртуальна комунікація, властивості віртуальної комунікації, структура віртуальної комунікації.*

Актуальність дослідження. Глобальні комп'ютерні мережі, що з'явилися у 60-х роках, суттєво видозмінили діяльність і спілкування людини. Якщо спочатку вони сприяли здійсненню переважно адміністративно-ділової чи наукової комунікації, то на сьогоднішній комп'ютери всі частіше застосовуються для опосередкування повсякденного спілкування між учнями, представниками громадських рухів, інвалідами, – загалом усіма власниками персональних комп'ютерів, під'єднаних до мережі Інтернет. Розширюється також використання комп'ютерних мереж у педагогічній практиці (*А.Є. Войскунський*) [1, 142].

Мета повідомлення. Висвітлити основні структурні компоненти та соціально-психологічні особливості віртуальної комунікації.

Аналіз теоретичних джерел. Ще в 70-і роки західними фахівцями було виконано значний об'єм досліджень в галузі комунікації, опосередкованої комп'ютером [2]. У Росії перші дослідження діяльності користувачів глобальних мереж почалися в 1990-х роках у зв'язку із прогресуючим підключенням користувачів з пострадянських країн до всесвітньої мережі Інтернет (*О.Н. Арестова, Л.Н. Бабанін, А.Є. Войскунський*) [3]. Дослідники виходили з того, що комп'ютерні мережі являють собою новий етап у розвитку зовнішніх засобів інтелектуальної діяльності, пізнання та спілкування. Застосування комп'ютерних мереж призводить до значних структурних і функціональних змін у пізнавальній, комунікативній і особистісній сферах. При цьому трансформуються операціональна ланка діяльності, просторово-часові характеристики взаємодії „суб'єкт–суб'єкт” та „суб'єкт–інформаційна система”, а також процеси цілепокладання і потребово-мотиваційна регуляція діяльності (*О.Н. Арестова*) [4; 5; 6].

Власне вивчення специфіки спілкування між людьми, яке здійснюється за допомогою комп'ютера, на сьогодні становить самостійний розділ сформованої за останні роки психології комп'ютеризації (М.Г. Ярошевський, О.К. Тихомиров, Ю.Д. Бабаєва, А.Є. Войскунський) [7]. Поряд з цим дослідження у цій сфері проводяться і в руслі традиційних галузей психології (Г.М. Андрєєва, Я. Яноушек, Б.Ф. Ломов, А.В. Бєляєва, М. Коул, Е. Полат, Д. Ціммерман) [8; 9].

Навколо тематики спілкування особистості у віртуальному середовищі відбувається інтенсивна дискусія щодо корисності чи шкідливості даного феномену для суспільства. Так, А.Є.Войскунський із співавторами [10; 11], підводячи підсумок початковому етапові психологічних досліджень Інтернету, вказує, що вплив інформаційних технологій на особистісний розвиток людини не може бути однозначно кваліфікований як позитивний або негативний, оскільки поряд із негативними трансформаціями особистості (наприклад, Інтернет-адикція) існує можливість позитивного розвитку окремих здібностей, Я-концепції і мотиваційної сфери особистості в цілому (Н.В. Чудова) [12, 113].

Спілкування є одним із достатньо поширених видів діяльності людини в мережі Інтернет. Комунікація в комп'ютерних мережах має ряд відмітних особливостей у порівнянні з традиційними формами міжособистісного спілкування, що зумовлюють неоднозначне ставлення до неї. Так, за результатами дослідження 1996 року (О.Н. Арестова, Л.Н. Бабанін, А.Є. Войскунський) [13, 17], 57% опитаних вважають комунікацію в комп'ютерних мережах корисним доповненням до звичайного спілкування; 35% оцінюють її як звичайне спілкування, позбавлене необов'язкових компонентів; 17% вважають опосередковану комп'ютером комунікацію нормальним повноцінним спілкуванням, і тільки 7% оцінюють її як сурогатну й психологічно небезпечну форму спілкування.

Таке неоднозначне ставлення до спілкування у віртуальному просторі може бути зумовлене в основному тим, що людина в Інтернеті представлена не у своїй звичній повсякденній іпостасі, а переважно лише через текст (що, звичайно ж, є для пересічної особи досить незвичним). Фактично, у Мережі текст і людина, що створила його, стають тотожними – саме таким чином проявляється т.зв. феномен „розчиненої тілесності” (В. Нестеров, О. Нестерова) [14]. Крім того, багато інших традиційних комуникативних засобів з технічних причин виявляються практично непридатними для здійснення процесу спілкування. Партнери, як правило, не бачать і не чують один одного, навіть якщо розмовляють в режимі реального часу. На підставі цього серед громадськості побутує думка, що спілкування у віртуальному просторі є неповноцінним, редукованим.

Аналіз наукової літератури свідчить, що при оцінці опосередкованого

комп'ютером спілкування із використанням повсякденного спілкування в якості еталону комунікативні процеси у віртуальному середовищі здаються позбавленими багатьох невід'ємних елементів, які перманентно присутні в нашому повсякденному спілкуванні. Однак при цьому не береться до уваги той факт, що через відсутність звичних людині компонентів спілкування в середовищі комп'ютерних співтовариств вже виробилися нові засоби збагачення комунікативного процесу, що не мають аналогів у повсякденній реальності (*Н.В. Чудова*) [12, 113], а тому не піддаються повноцінному порівнянню. Учасники спілкування передають свої емоційні реакції за допомогою спеціальних комбінацій текстових символів, які супроводжують текст і позначають емоційне забарвлення його змісту. Використання таких особливих позначень під час обміну текстовими повідомленнями вже стало характерною рисою комунікативних процесів у віртуальному середовищі.

В сучасній психологічній літературі, присвяченій питанням комунікації у віртуальному просторі, існує досить велика кількість спроб виокремлення специфічних ознак спілкування, опосередкованого комп'ютером, які істотним чином відрізняють його від повсякденного спілкування (*А.Є. Жичкіна, І. Шевченко, Є.П. Белінська, А.В. Мінаков, Дж. Сулер*) [15, 72; 16; 17; 18]. Однак вони до сих пір є розрізненими через значну новизну даної тематики.

У наукових публікаціях останнього часу зустрічаються спроби узагальнення класифікацій особливостей віртуальної комунікації у глобальних комп'ютерних мережах. Авторами (*Е. Рейд, Дж. Сулер, А.Є. Жичкіна*) [15] виділяються такі особливості:

- Обмежений сенсорний досвід. Більшість середовищ комунікації в Інтернеті – текстові. Отже, єдине джерело інформації про співрозмовника у віртуальній комунікації – це його текстові повідомлення. Тому з самого початку спілкування відсутні індикатори соціального статусу співрозмовника та його невербальна поведінка. Ця особливість віртуальних засобів спілкування і визначає відмінності соціальної перцепції в Інтернеті від соціальної перцепції в реальності.
- Просторова віддаленість користувачів один від одного. Ця риса у сполученні з наступною особливістю віртуальної комунікації – анонімністю – забезпечує особі суб'єктивне відчуття безпеки.
- Анонімність – для інших користувачів відома тільки мережева IP-адреса комп'ютера. Всю іншу інформацію кожний користувач надає решті виключно за своїм вибором.

І. Шевченко [18] приводить наступні психологічні характеристики спілкування, опосередкованого Інтернетом:

- анонімність;
- своєрідність протікання процесів міжособистісного сприйняття в умовах відсутності невербальної інформації;
- можливість регулювати добровільність і бажаність контактів;
- прагнення до нетипової, ненормативної поведінки.

А.Жичкіна [15, 72; 19] виокремлює дещо більшу кількість особливостей спілкування у віртуальному середовищі:

- анонімність;
- фізична непередставленість особи та відсутність ряду бар'єрів спілкування, обумовлених статтю, віком, приналежністю до певних соціальних груп, зовнішністю тощо;
- повна відсутність невербальних компонентів комунікації, обмежений сенсорний досвід;
- доступність спілкування та простота використання (витрати зусиль для встановлення контакту зі співрозмовником мінімізуються);
- множинність особи (можливість створювати кілька віртуальних особистостей);
- безпечність комунікативного процесу (недосяжність співрозмовника для застосування каральних санкцій щодо нього).

Є.П. Белінська [20] виокремлює такі особливості спілкування в мережі Інтернет:

- анонімність комунікації і обмежений сенсорний досвід;
- принципова безмежність простору спілкування;
- творча самопрезентація особистості;
- можливість гри з ролями;
- потенційна множинність віртуальної ідентичності;
- можливість будь-якого роду конструювання (образу, предмета та простору комунікації).

А.В. Мінаков [16] пропонує власну структуру особливостей віртуальної комунікації:

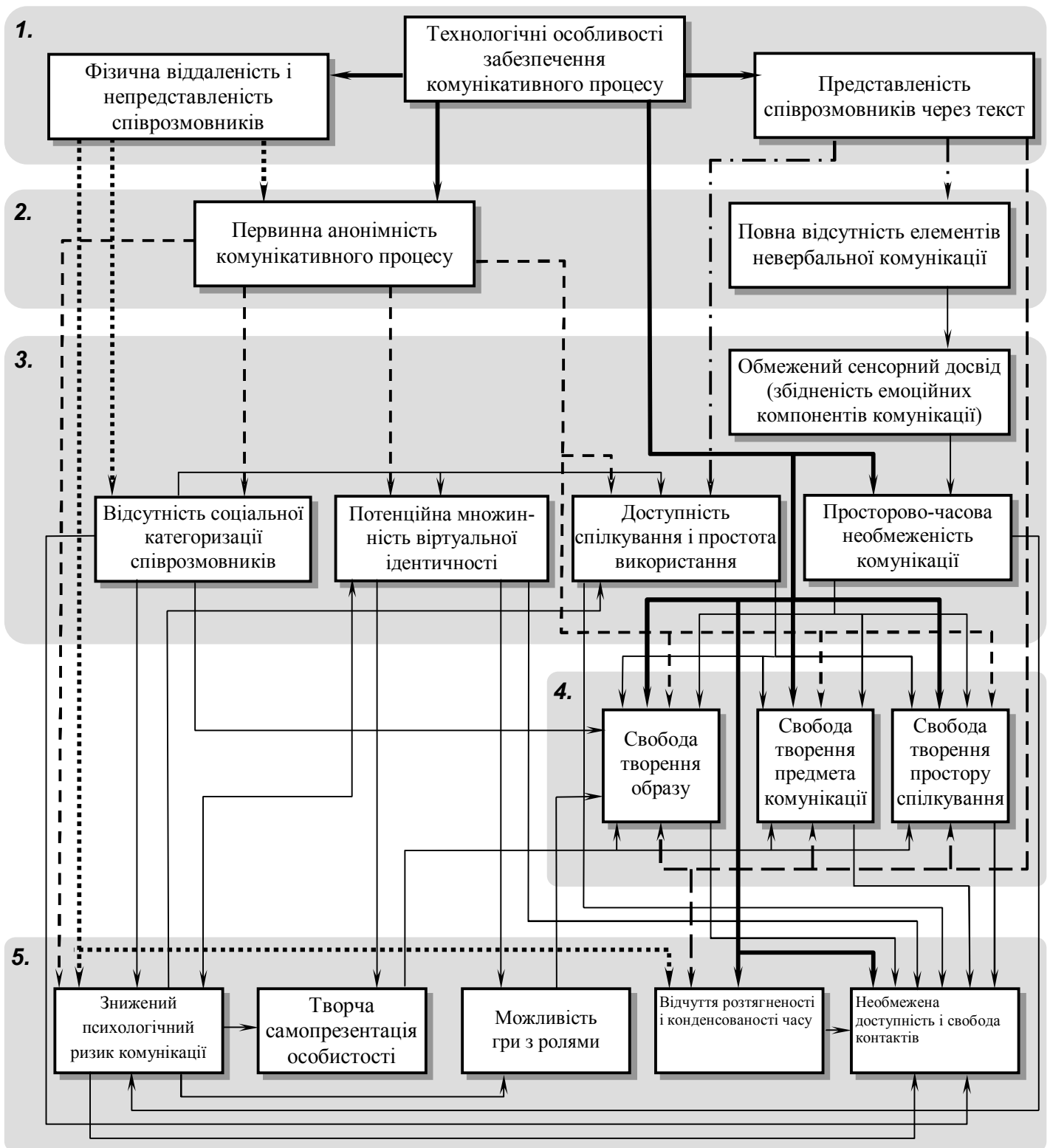
- можливість одночасного спілкування представників різних культур, що проживають далеко одна від одної;
- неможливість використання невербальних засобів комунікації;
- збідніння емоційного компоненту спілкування;
- анонімність;
- зниження психологічного ризику комунікації;
- легка зміна формальних атрибутів.

Д.Сулер [17] звернув увагу на характеристики віртуального простору, які безпосередньо пов'язані із комунікативними процесами в ньому:

- обмежене сенсорне переживання;

- ідентифікація, множинність особистості та її анонімність;
- зрівнювання статусів;
- розмивання просторових меж;
- розтягання і конденсація часу;
- необмежена доступність контактів;
- постійна фіксація;
- альтернативні і світи, що сняться;
- відчуття „чорної діри”.

Загалом, на матеріалі усіх класифікацій нами було здійснено їх аналіз, узагальнення і систематизацію та побудовано інтегральну структуру особливостей спілкування у віртуальному середовищі мережі Інтернет, засновану на врахуванні усіх причинно-наслідкових зв'язків (див. рис.1).

1. Передумови спілкування, опосередкованого комп'ютерними мережами, зумовлені технологічною специфікою функціонування Інтернету.
2. Особливості віртуальної комунікації, які забезпечують базові принципи спілкування у мережі Інтернет
3. Нормативне підґрунтя комунікації у мережевому просторі.
4. Інструментальне підґрунтя спілкування, опосередкованого Інтернетом.
5. Психологічні феномени віртуальної комунікації

Рис.1. Структура особливостей спілкування у віртуальному середовищі мережі Інтернет

В результаті було виділено п'ятирівневу систему взаємозв'язків між специфічними особливостями процесу віртуальної комунікації. 1-й рівень утворили вихідні особливості, що зумовлені в основному технологічною специфікою забезпечення функціонування мережі Інтернет, які практично не містять психологічного наповнення. Особливості 2-го рівня забезпечують основні принципи спілкування у віртуальній мережі Інтернет (анонімність та відсутність у комунікативному процесі невербальних засобів спілкування). Особливості 3-го рівня (обмежений сенсорний досвід спілкування, відсутність категоризації співрозмовників, множинність віртуальної ідентичності, доступність спілкування і простота використання, принципова безмежність комунікативного простору) та 4-го рівня (свобода творення образу, свобода творення предмета комунікації, свобода творення простору спілкування), маючи відповідно нормативний та інструментальний характер, створюють основні передумови активності особистості у віртуальному просторі. Особливості 5-го рівня являють собою власне психологічні феномени віртуальної комунікації, що виникають внаслідок освоєння і реалізації інструментальних та нормативних основ діяльності у комп'ютерних мережах.

Чинник *фізичної непередставленості* співрозмовників у віртуальному просторі є одночасно необхідною умовою забезпечення анонімності спілкування в Інтернеті та самостійним чинником, який зумовлює специфіку опосередкованого комп'ютером спілкування. Внаслідок відсутності безпосереднього контакту між користувачами через технологічні причини виникає ефект „психологічної анонімності” – особа отримує можливість розкритися, проявити найбільш глибокі та індивідуальні детермінанти своєї поведінки. Технологічне опосередкування спілкування в комп'ютерних мережах призводить до більшої безпосередності, відкритості в комунікації. В результаті зниження соціально-нормативних бар'єрів все більшого значення у цьому плані набувають індивідуально-психологічні складові спілкування (О.Н. Арестова, Л.Н. Бабанін, А.Є. Войскунский) [13, 18-19].

Позитивними моментом в даному контексті є те, що в результаті фізичної непередставленості партнерів по комунікації втрачає своє значення цілий ряд бар'єрів спілкування, обумовлених статтю, віком, соціальним статусом, зовнішністю (Е. Рейд), а також невербальною частиною комунікативної компетентності (А. Жичкіна) [19]. Однак негативним є те, що завдяки більшій мірі опосередкованості спілкування повідомлення в значній мірі „відчужуються” користувачами. Ця психологічна ілюзія робить актуальною проблему контролю за достовірністю інформації, яка передається (О.Н. Арестова, Л.Н. Бабанін, А.Є. Войскунський) [13, 18]. Крім того, фізична непередставленість особи у віртуальному комунікативному просторі тягне за собою зниження в особи

рівня моральної відповідальності за власні вчинки внаслідок практичної безкарності її дій.

Представленість співрозмовників через текст у віртуальній комунікації унеможливила використання невербальних засобів в процесі спілкування (А. Жичкіна) [19], і, як наслідок, збіднила сенсорний досвід у віртуальному спілкуванні. Сучасні мережеві співтовариства компенсували ці втрати за рахунок розробки якісно нових засобів передачі емоційного забарвлення інформаційних повідомлень. Найпоширенішими серед них є т.зв. „смайлики” (від англ. „smile” – посмішка) – специфічні комбінації символів, які в більшості випадків мають вигляд схематично зображеного людського обличчя, повернутого на 90°.

Анонімність спілкування в Інтернеті більшість дослідників повноправно вважають однією з фундаментальних особливостей віртуальної комунікації (Н.В. Чудова) [12, 113]. Будучи однією з основних рис спілкування у віртуальному середовищі, анонімність збагачує можливості самопрезентації людини, надаючи їй змогу конструювати власну ідентичність на будь-який смак (А. Жичкіна) [19].

Через можливість збереження анонімності в опосередкованій комп'ютером комунікації не здійснюється попередня категоризація та оцінка партнерів за зовнішніми даними, завдяки чому з'являється можливість прямого звернення до будь-якого співрозмовника внаслідок нівелювання зовнішніх, соціальних, статевих, вікових, майнових, географічних характеристик партнерів; комунікативні норми не потребують ритуалу представлення партнерів один одному; зростають можливості пробних комунікативних дій та їх корекції; виникають передумови комунікативної містифікації – ігрового спілкування від імені вигаданого персонажа (феномен „аватарів” – Дж. Сулер) [17]. Психологічна гнучкість, багатоликість спілкування збільшується [13, 17-18], особистість розкріпачується. Фактично, для людини, котра в реальному житті зазнає незручностей через непривабливість для оточуючих власного „Я”, відкривається хороша можливість сконструювати собі нове, на власний смак (А.Є. Жичкіна, Є.П. Белінська) [21], і навіть кілька одразу – кожне для окремого середовища спілкування.

З іншого боку, дослідники приписують наслідкам анонімності віртуального спілкування також і негативний характер. Так, згідно традиційної моделі деіндивідуації анонімність знижує рівень самосвідомості, призводить до розмивання „Я”, внаслідок чого знижується самоконтроль особистості. В результаті люди стають більш імпульсивними, а також більш чутливими до різних ситуацій (А.Є. Жичкіна) [15, 75].

На противагу традиційному поглядові С. Рейчер, Р. Спірс і Т. Постмес запропонували альтернативну модель деіндивідуації в умовах

анонімності, засновану на теорії соціальної ідентичності Теджфела – Тернера. Ця модель отримала назву „модель деіндивідуації з точки зору соціальної ідентичності” („Social Identity of Deindividuation Effect”, або SIDE). Науковці стверджують, що в умовах анонімності люди не втрачають почуття „Я” взагалі, а переходять від персонального рівня ідентифікації до соціального: в умовах анонімності стає домінуючою соціальна ідентичність, а не персональна. Це означає, що в умовах анонімності люди починають сприймати себе швидше як приналежних до соціальних категорій, ніж як власників унікальних якостей (*А.Є. Жичкіна*) [15, 75].

Деякі з положень моделі SIDE можуть бути успішно застосовані при поясненні феноменів, характерних для комунікації в Інтернеті, однак можливість поширення цієї моделі на абсолютно всі види віртуальної комунікації обмежена, оскільки віртуальна комунікація не зводиться до спілкування незнайомих між собою людей. Якщо б вплив візуальної анонімності на випуклість соціальної ідентичності в Інтернеті зберігався, то поведінка користувачів у віртуальній комунікації тяжіла б до міжгрупового полюсу, визначаючись їх соціально-рольовими характеристиками. Однак існують дані про те, що для опосередкованої комп’ютером взаємодії характерна часто навіть більша, ніж в реальному спілкуванні, емоційність контактів, менший негативізм, більша увага до міжособистісної проблематики (*П. Кертіс, Е. Рейд, Дж. Сулер, Ш. Таркл*).

За допомогою фізичної непередставленості партнерів по спілкуванню та їх анонімності генерується **відсутність соціальної категоризації** із наступним зрівнюванням статусів (принаймні, початкових) учасників віртуальної взаємодії, оскільки у віртуальній комунікації їхні ознаки неочевидні, невизначені. Сприйняття одного користувача Інтернету іншим у співтоваристві, яке характеризується відсутністю чітко вираженим групових норм, без стабільного складу учасників та чітко окресленого комунікативного простору, є достатньо специфічним. Вся інформація, яку здатна отримати в цьому випадку одна людина про іншу, – це текстові повідомлення на екрані монітору. Причому інформація про соціальну категорію іншої людини цілком може бути фальсифікованою (*Д. Донат, Дж. Сулер*) [17].

При реальному соціальному сприйнятті незнайомої людини діють міжгрупові механізми соціальної перцепції: фізіогномічна редукція, стереотипізація, інгруповий фаворитизм і каузальна атрибуція (*В.С. Агєєв*). А у віртуальній комунікації переважають ті механізми, які засновуються в основному на минулому досвіді самого суб’єкта, тобто присутні атрибутивні процеси: проекція – приписування власних рис співрозмовникові, ідеалізація – наділення об’єкта сприйняття рисами ідеалу „Я” і т. д. (*А.Є. Жичкіна*) [15, 73] за допомогою наступних способів

[21]:

- через віртуальну реконструкцію соціальної ідентичності, шляхом перенесення у віртуальний простір вже відомих і напрацьованих у соціальному світі символів (статі, віку та ін.);
- через осмислення ціннісних орієнтирів своєї діяльності, формування себе в віртуальному просторі як активного суб'єкта, тобто шляхом віртуальної реконструкції персональної ідентичності.

Тісно пов'язана з анонімністю та обмеженістю сенсорного досвіду **потенційна множинність віртуальної ідентичності особистості** у процесі мережевої комунікації, що розглядається в науковій літературі як передумова до „ігор з ідентичністю”. Дані можливості дозволяють користувачам Інтернету створювати мережеву ідентичність, котра часто істотно відрізняється від реальної [21]. Це явище в житті віртуальних спільнот стало привабливим не тільки в силу меншої об'єктивної соціальної фіксованості самопредставлень, що існують сьогодні в соціумі, але і в силу нового соціонормативного канону людини, для якої момент набуття справжньої ідентичності є моментом відмови від усталеного на користь нового. Тенденції серед користувачів Інтернетом щодо інтенсифікації процесів створення мережевих ідентичностей можуть пояснюватися тим, що люди не мають можливості висловити всі сторони свого багатогранного „Я” в реальній комунікації, в той час як мережева комунікація їм таку можливість надає (А.Є. Жичкіна, Є.П. Белінська) [21].

З іншого боку, вважається, що деякі люди конструюють віртуальну ідентичність, котра є ідеалом „Я” і заміщує не надто привабливе реальне „Я”, задовольняючи недосяжні в повсякденному житті потреби: потребу у вираженні придушеної оточенням особистості та потребу у визнанні і силі. Люди з низьким самовідношенням, почуттям неадекватності або ті, хто часто стикаються з несхваленням оточуючих, депресивні, тривожні люди будуть найбільше схильні створювати ідеальне „Я” (В. Голованевська). Б. Беккер називає дану множинність можливістю „втекти з власного тіла” і вважає її одним з головних факторів, що мотивують участь у віртуальній комунікації [21]. Однак при успішній побудові „Я”–віртуального цінність „Я”–реального може істотно знизитися. Відповідно зменшиться кількість зусиль для його підтримання, збільшиться дистанція між друзями з реального оточення, погіршаться відносини із значущими дорослими тощо, а відтак знизиться адаптованість особистості в межах соціуму, в якому вона присутня фізично.

Однак дана особливість віртуальної комунікації здатна виступати і в позитивній якості. На думку А.Є. Жичкіної та Є.П. Белінської, існує можливість зміни реальної ідентичності за рахунок віртуальної ідентичності [21], що може бути використано з психотерапевтичною метою.

Просторово-часова необмеженість комунікації полягає у зростанні психологічної компактності комунікативного часу і простору. Несуттєві для змісту спілкування обставини (час передачі повідомлень та віддаленість партнерів), які відіграють важливу роль при звичайному спілкуванні, в опосередкованій комп'ютером комунікації відступають на задній план у порівнянні зі спільністю інтересів та цілей партнерів, їх комунікативною та особистісною сумісністю (О.Н. Арестова, Л.Н. Бабанін, А.Є. Войскунський) [13, 19]. Більше того, в сучасних інформаційних системах повсякчас твориться унікальний часовий простір, де поняття проміжків часу стосовно спілкування може не тільки скорочуватися, а й вільно розтягуватися, що породжує відчуття відносності плину часу у віртуальному просторі.

Знижений психологічний ризик комунікації є прямим наслідком фізичної непередставленості особи у віртуальному просторі, анонімності, відсутності соціальної категоризації співрозмовників та потенційної множинності їх віртуальних ідентичностей. Відчуття суб'єктивної безпеки може виникати завдяки досвіду відсутності негативних наслідків діяльності у віртуальному середовищі. Кожний користувач може спробувати будь-які способи поведінки, потім полишати їх і випробувувати нові способи. В реальному спілкуванні індивід справедливо припускає, що його дії або висловлювання впливають на думку про нього спостерігачів, а ця думка вплине на подальші відносини з ними. Саме тут віртуальна комунікація відрізняється від реальної – в реальній комунікації подальші стосунки неминучі, а у віртуальній – від них простіше відмовитись і вступити в інші відносини. Наслідки активності людини у віртуальній комунікації в порівнянні з реальною набагато менше впливають на її подальші відносини з соціумом, накладають на неї менше зобов'язань і меншу відповідальність (А.Є. Жичкіна) [15]. Тому можна вважати Інтернет середовищем з необмеженою доступністю та свободою контактів не тільки в плані потенційних можливостей їх встановлення, а й у плані свободи поведінки щодо них. Позитивні наслідки таких особливостей очевидні: підвищення активності особистості та більша захищеність партнерів ведуть до посилення мотиваційних, особистісних, емоційних компонентів комунікації. Людина реалізує істинні, а не захисні поведінкові зразки, повніше розкривається, знаходить способи задоволення більш глибоких особистісних потреб (О.Н. Арестова, Л.Н. Бабанін, А.Є. Войскунський) [13, 19].

Іншим боком даної особливості віртуальної комунікації є можливість у особи знайти однодумців навіть при досить рідкісних поглядах та інтересах. Можливість такого результату в порівнянні з реальним середовищем зростає у кілька разів. Така можливість може виявитися привабливою і для людей з

низькою здатністю до конформної поведінки: якщо в реальному житті їм доводилося пристосовуватися до вже наявного оточення, яке було в межах досяжності, то у віртуальному просторі такі особи мають можливість вибрати собі віртуальний мікросоціум на власний смак без будь-яких обмежень, тобто пристосувати оточення до своїх уподобань.

Можливості *творчої самопрезентації* особистості та гри з ролями будуть розглянуті нижче, у контексті психологічних особливостей чатів як комунікативних ресурсів.

Власне комунікація в мережі Інтернет представлена кількома видами поширених і популярних інформаційних сервісів: форуми (або електронні дошки оголошень), чати, ICQ та електронна пошта. Певною мірою до способів спілкування в Інтернеті також можна віднести „веб-серфінг” – він не завжди зводиться до споглядання та аналізу інформації, запропонованої для використання (на зразок бібліотеки). Завдяки розвинутій можливості реалізації двостороннього зв'язку між споживачами знань та тими, хто її пропонує (т. зв. “feedback”), у більшості випадків інформація, доступна в Інтернеті, може виступати предметом обговорення як між користувачами, так і з її авторами чи власниками, котрий так само може виступати рядовим користувачем комп'ютерних мереж, тобто веб-серфінг потенційно передбачає спілкування, оскільки у великій мірі стимулює появу контакту між людьми.

Найбільш динамічним видом спілкування в Інтернеті є так званий „чат” або „чатова кімната” (назва походить від англійського „chat” – невимущена розмова, „балачка”). Саме він, завдяки закладеним у нього концептуальним можливостям, що передбачають високу інтенсивність процесу комунікації на рівні полілогу, є основним середовищем випробування новітніх форм компенсації втрати невербальних засобів спілкування у віртуальності. Саме в чаті великого поширення набули „смайлики” як достатньо ефективні засоби емоційного забарвлення реплік учасників комунікації, що надають самому процесу спілкування, з одного боку, неповторності та колориту, а з іншого – додаткові дані про комунікатора.

Оскільки мало не єдиним засобом для вираження думки особи у чаті (як і у фактично всіх інших комунікативних ресурсах) є текст, то, природно, що кількість форм вираження почуттів під час розмови не обмежується зображенням „смайликами”. До додаткових способів підкреслити характер думки особи, що „говорить”, також належать зроблені навмисно помилки у реченнях, що виступають транскрипціями жаргонних висловів, або специфічно скорочені слова та цілі фрази-кліше. Наприклад, під час обміну думками учасники дискусії досить часто використовують у повідомленнях вислів-аббревіатуру ІМХО (ИМХО). Дане слово є запозиченим з англійської

мови, котре в оригіналі звучить як „ІМНО” – „In My Humble Opinion” – „на мою скромну думку”.

Відомо, що одним із засобів невербальної комунікації є паралінгвістична система, що включає елементи інтонування голосу під час виголошування фраз. У мережевому спілкуванні набув поширення цікавий засіб передачі логічного інтонування повідомлень. Так, слова, надруковані великими буквами (наприклад, „МЕНЕ ХТОСЬ ЧУЄ?!”), сприймаються співрозмовниками як підвищення голосу, оскільки при візуальному сприйнятті такі речення одразу привертають до себе увагу.

Обмеженість інструментарію вираження емоцій потребує досить великої вправності постійних учасників чату в користуванні опосередкованими засобами спілкування. Часто надається значення навіть порядку слів у реченні, побудові абзацу (особливо при користуванні електронною поштою). Оволодіння такими навичками потребує певного часу. Тому в деяких комунікативних ресурсах для покращення адаптації нових користувачів часто вводиться система визначення, присвоєння і відображення статусів учасників для того, щоб до початківців не пред’являлися надто завищені вимоги з боку партнерів по спілкуванню, які мають вагомий стаж діяльності всередині певного комунікативного ресурсу.

Сукупність даних процесів призвели до того, що вже зараз у текстових повідомленнях, стилі їх написання відслідковується багато традиційних деталей, котрі наслідуються, запозичуються, модифікуються і активно використовуються учасниками взаємодії у Інтернет-просторі. Саме тому можна говорити про деякі елементи соціалізації особистості у мережевому комунікативному середовищі, оскільки повноцінне входження у віртуальне співтовариство потребує засвоєння його правил, норм, традицій тощо – так само, як і при вступі в будь-яку реальну групу – формальну чи неформальну.

Чат як середовище спілкування привабливе для користувача з декількох сторін, оскільки виконує кілька важливих для них функцій. Крім задоволення від самого процесу спілкування в особи є можливість здійснити за його допомогою задоволення потреб у самовираженні і творчості. У віртуальному просторі людина має кілька ступенів свобод (див. рис. 2).

Досить частим явищем у чаті є створення невеличких літературних імпровізацій. Причиною виникнення такого феномену, з одного боку, стало прагнення користувачів до творчості, зокрема до творення простору спілкування по типу того, до якого вони звикли у повсякденному житті. Адже на початку існування чатів комунікативний процес відбувався без будь-якої прив’язки до певного простору, що спричиняло певний дискомфорт для користувачів через незвичність ситуації, в якій відбувалася комунікація.

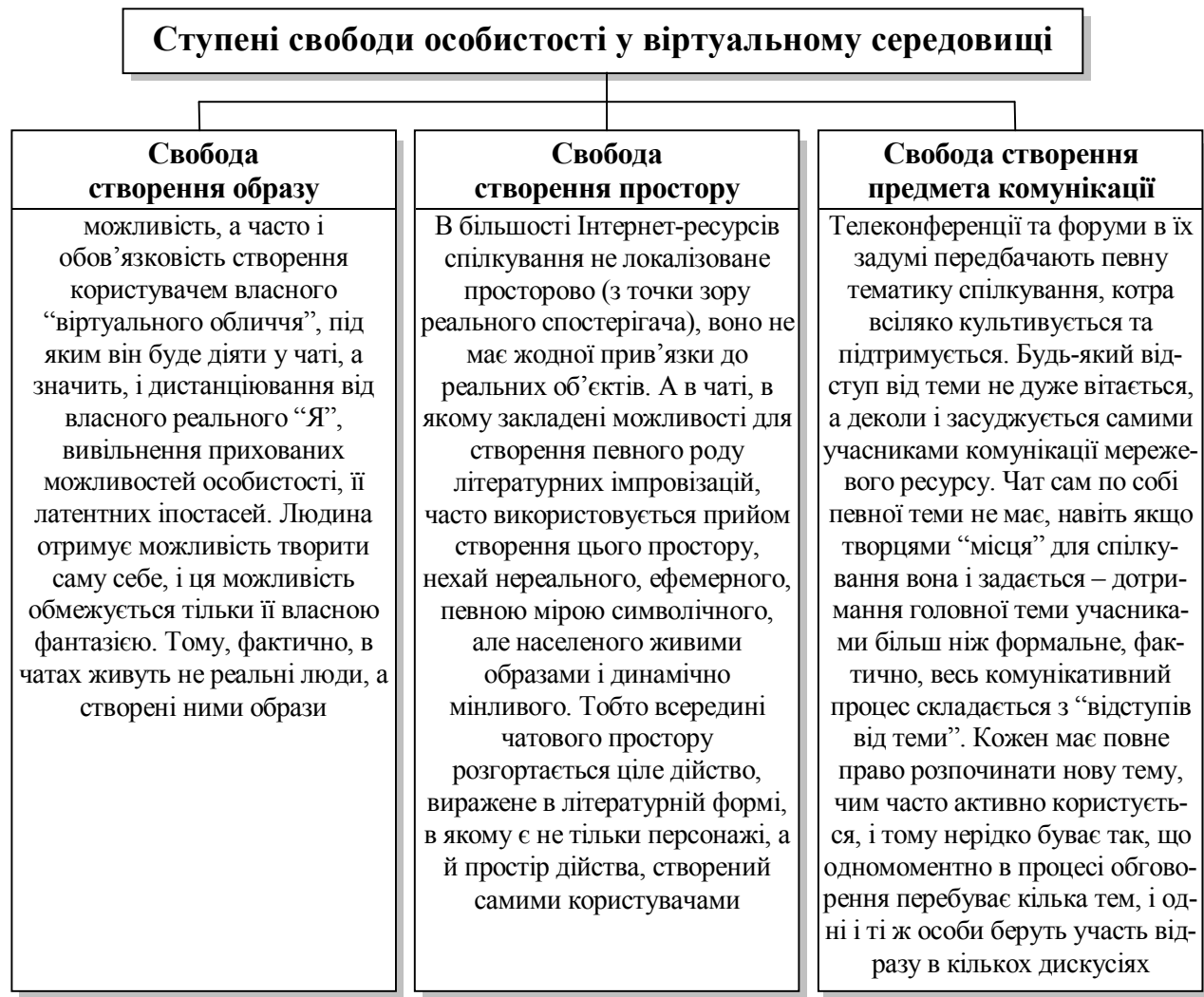

Рисунок 2. Можливості проявлення свободи особистості у віртуальному середовищі.

Останнім часом власники чатових ресурсів почали здійснювати спроби урізноманітнити простір для спілкування, ввівши графічне оформлення інтерфейсу у більш звичному і знайомому вигляді (що деколи навіть відображається у назві чату – „Отель у Максима”, „Кроватка”) або залучаючи до розмов роботів-персонажів, що суттєво оживляло дійство. Однак такі нововведення викликали зворотній ефект – у процесі чатових розмов відбувся буквально вибух імпровізаційної творчості у плані творення мінливого, динамічного простору. Даний ефект може бути пов'язаний зі збільшенням кількості елементів, якими можна оперувати і таким чином проявляти власну креативність. Це й викликало відповідну реакцію [22, 92].

Однак факт можливості вільно займатися творчістю та самовираженням не є головною функцією чату. Первинна його функція – буттєва. Чати є частково спеціальною, інакше сформованою сферою культури, іншою

реальністю, котра діє за власними законами та має унікальні можливості для самовираження людини. Чат можна порівняти з карнавалом, що є запереченням реального життя, реальних статусів, загальноприйнятих форм спілкування, і в певній мірі просто реальних людей (В. Нестеров, О. Нестерова) [23]. Крім того, чатове дійство відбувається безперервно, воно є загальнодоступним і придатним для користування в будь-який момент.

Іншим різновидом спілкування посередництвом інформаційних мереж є служба ICQ (інша назва ресурсу – „Інтернет-пейджер”). Вона, як і чат, дозволяє співрозмовникам спілкуватися в реальному часі за допомогою текстових повідомлень. ICQ є персоналізованим комунікативним ресурсом, оскільки розмова між людьми відбувається окремо від усіх інших – по типу телефонної. Йому притаманна більшість потенційних можливостей чату у плані творчості та самовираження з тією різницею, що спілкування між двома людьми фактично наодинці суттєво обмежує ступінь їхньої креативності, оскільки творчість у чаті є насамперед груповою, де частина учасників займається творчістю, а інша – виконує роль глядача у своєрідному театрі. Крім того, такого роду діалогічне спілкування вимагає від співрозмовників більшої щирості в поданні інформації, чого можна було не надто строго дотримуватися у відкритому чаті.

Ця ж особливість стосується електронної пошти. Як правило, особи, що користуються цією службою, підписують електронні листи власними іменами, а не вигаданими прізвишками. Це сприяє більш довірливому спілкуванню між людьми. Крім того, на відміну від звичайної пошти, у електронних листах широко використовується спосіб написання висловлювань по типу діалогічного. Нові речення пишуть у вигляді відповіді на повідомлення співбесідника, в основному прямо під ними. Таким чином, при спілкуванні відбувається обговорення відразу багатьох тем. Така форма спілкування дозволяє співрозмовникам більш детально обмірковувати та висловлювати свою позицію.

Наступним видом спілкування посередництвом мережі Інтернет є телеконференції та форуми. У віртуальних середовищах цього типу динамічність інформаційного потоку значно нижча. Учасники спілкування користуються ним не просто для того, щоб порозмовляти заради самого процесу спілкування. Форум, як правило, має певну тематику, якої традиційно дотримуються всі, хто користується даним ресурсом. Його тематика приведена в ранг традиції і порушення її (т. зв. „off-topic” – повідомлення не по основній темі) як правило, не вітається, а деколи і карається адміністрацією.

Електронні дошки оголошень не є виключенням у плані використання заміників невербальної комунікації. В них використовуються ті ж жаргонні вислови, прийоми розстановки логічного наголосу, смайлики та примітивна

графіка, хоч вона орієнтована насамперед на оцінку повідомлень, котрі висловлюються для обговорення.

Однією з головних цілей існування форуму є вирішення дискусійних та проблемних питань певної тематики та надання допомоги людям, що звертаються за порадою чи специфічною довідковою інформацією. У форумі культивується образ компетентного та доброзичливого користувача, що часто спонукає активізацію пізнавальної активності його учасників. Позитивним моментом форумів є створення всередині них специфічного образу людини-фахівця, котрий глибоко знає свою справу і завжди готовий прийти на допомогу без будь-якої корисливої мети.

Висновки. Отже, будучи по суті новим знаряддям, засобом психічної діяльності, комп'ютерні засоби виводять спілкування між людьми на якісно новий рівень. Продовжуючи лінію розвитку знарядь психічної діяльності як засобів подолання обмеженості фізичних і психічних ресурсів людини, її залежності від співвідношень і властивостей зовнішнього матеріального світу, комп'ютерні мережі істотно перетворюють параметри комунікативної сфери суб'єкта діяльності.

Комп'ютерні мережі можна охарактеризувати як нову форму опосередкування, яка істотним чином перебудовує структуру і динаміку людської діяльності. При роботі в комп'ютерних мережах відбуваються не прості доповнення до вже складених структур, а глибокі якісні зміни всіх складових діяльності.

Комунікацію в комп'ютерних мережах можна охарактеризувати як глибоко особистісний, психологічно насичений процес. При роботі у віртуальному середовищі знижується вплив захисних механізмів особистості, згасає зовнішня по відношенню до мисленнєвої та комунікативної діяльності соціально престижна мотивація, яка вносить нормативний характер і виражається в орієнтації на зовнішню оцінку, прагнення відповідати соціальним нормам, найкращим чином виглядати в очах інших.

В процесі віртуальної комунікації людина може задовольняти індивідуальні комунікативні потреби, переходити від формально-ритуалізованого, нормативно-орієнтованого спілкування до більш глибоких особистісно-інтимних, індивідуалізованих комунікативних рівнів.

Комунікація в комп'ютерних мережах сприяє зростанню комунікативної відкритості і толерантності. Характерними для цієї форми спілкування є: постійність і висока інтенсивність контактів; зближення комунікативних інтересів партнерів, взаємна інформаційну продуктивність комунікації, більша активність користувачів та їх висока поінформованість у питаннях, що обговорюються, взаємне пересікання комунікативних інтенцій.

1. Войскунский А.Е. Речевая деятельность в ходе компьютерных конференций //Вопросы психологии. – 1991. – №6. – С. 142-147.
2. Hilz, Turoff (1978) The Network Nation. Human Communication via Computer. – 1978. – Reading, (Addison-Wesley, Mass.).
3. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е. Мотивация пользователей Интернета. – <http://www.relarn.ru:8082/human/motivation.txt>
4. Arestova O. Informational Technologies and new trends of human development //11nd Conference for Socio-Cultural Research Vygotsky-Piaget. Abstracts. Univ. of Geneva. Sep. 11-15, p. 178.
5. Arestova O., Babanin L., Voiskounsky A. A sociological and psychological portrait of a computer network user //Human-Computer Interaction. Proc. of the East-West Int. Conf. EWCHI'93, vol. 3, Moscow, pp. 68-75.
6. Arestova O., Babanin L., Voiskounsky A. Psychological aspects of computer mediated communication //Human-Computer Interaction. Human Aspects of Business Computing. The 6th East-West Int. Conf. EWHCI'96. Moscow, pp. 129-145.
7. Психологические проблемы автоматизации научно-исследовательских работ /Под ред. М.Г. Ярошевского и О.К. Тихомирова. – М., 1987.
8. Общение и оптимизация совместной деятельности /Под ред. Г.М. Андреевой, Я. Яноушека. – М., 1987.
9. Познание и общение /Под ред. Б.Ф. Ломова, А.В. Беляевой, М. Коула. – М., 1988.
10. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е., Смыслова О.В. Интернет: воздействие на личность //Гуманитарные исследования в Интернете /Под ред. А.Е. Войскунского. – М., 2000.
11. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е., Смыслова О.В. Интернет: воздействие на личность. – <http://www.relarn.ru:8082/human/pers.html>
12. Чудова Н.В. Особенности образа “Я” “жителя Интернета” //Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – №1. – С. 113-117.
13. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия //Вестник МГУ. Серия XIV. Психология, №4. – С. 14-20.
14. Нестеров В., Нестерова Е. Карнавальная составляющая как один из факторов коммуникативного феномена чатов. – <http://www.flogiston.ru/projects/articles/nesterov.shtml>
15. Жичкина А.Е. Особенности социальной перцепции в Интернете //Мир психологии. – 1999. – №3. – С. 72-80.

16. Минаков А.В. Некоторые психологические свойства и особенности Интернет как нового слоя реальности. – <http://www.flogiston.ru/projects/articles/minakov.shtml>
17. Сулер Дж. Люди превращаются в Электроников. Основные психологические характеристики виртуального пространства. – <http://www.flogiston.ru/projects/translate/electronic.shtml>
18. Шевченко И. Некоторые психологические особенности общения посредством Internet. – <http://www.flogiston.ru/projects/articles/shevchenko.shtml>
19. Жичкина А.Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете. – <http://www.flogiston.ru/projects/articles/refinf.shtml>
20. Белинская Е.П. К проблеме групповой динамики сетевого сообщества. – <http://www.flogiston.ru/projects/articles/virtgroups.shtml>
21. Жичкина А.Е., Белинская Е.П. Стратегии самопрезентации в Интернет и их связь с реальной идентичностью. – <http://www.flogiston.ru/projects/articles/strategy.shtml>
22. Карабин Т.В. Особливості комунікативної культури в середовищі мережі Інтернет //Актуальні проблеми психології. Том 1.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2002, частина 7. – 298 с.
23. Нестеров В., Нестерова Е. Карнавальная составляющая как один из факторов коммуникативного феномена чатов. – <http://www.flogiston.ru/projects/articles/nesterov.shtml>

The article is devoted to integral structure of communication in the Internet. There are outlined basic specific features of virtual communication, which are absent or unavailable in everyday communication.

Keywords. *Internet, virtual communication, properties of virtual communication, structure of virtual communication.*

УДК 575.826+613.955+616.2+371.78

ББК 57.33

КЛІНІКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ХРОНІЧНОЮ ПАТОЛОГІЄЮ ОРГАНІВ ДИХАННЯ

У статті вивчається стан адаптаційних механізмів у дітей молодшого шкільного віку з хронічною патологією органів дихання.

***Ключові слова:** молодший шкільний вік, адаптація, шкільна тривожність, стрес.*

Актуальність проблеми. Однією з актуальних проблем педіатрії, освітянської галузі та медичної психології залишається погіршення стану здоров'я дітей та підлітків, що пов'язано з впливом негативних факторів навколишнього середовища, суттєвим зростанням емоційної та нервово-психічної напруженості в школі та вдома, поширеністю шкідливих звичок та недосконалістю медичного забезпечення дитячого населення [1, с.42-45; 2, с. 81-83; 6, с.28; 7, с.61-64].

Відомо, що на адаптацію школяра, особливо молодшого шкільного віку, суттєво впливає зміна соціальної ролі, збільшення потоку інформації, яка поступає з різних джерел, а також значне перевантаження навчальної програми, а це, в свою чергу, погіршує якість життя дитини, її успішність та працездатність в школі. Так, за даними літератури, більше, ніж у 30% першокласників, протягом навчального року, мають місце зриви адаптаційних механізмів у вигляді порушень нейровегетативної регуляції, зростання частоти захворюваності, загострення і рецидивування наявної хронічної соматичної патології, зокрема з боку органів дихання [2,с.81-83; 3,с.34-36; 4,с.230-251;8,с.38].

Все вище наведене зумовило мету нашого дослідження.

Мета повідомлення. Вивчити стан адаптаційних механізмів у дітей молодшого шкільного віку з хронічною патологією органів дихання.

Для реалізації мети було проведено комплексне обстеження 65 дітей віком від 7 до 10 років, з них 42— з бронхіальною астмою та 23—з обструктивним бронхітом.

Об'єм дослідження передбачав: об'єктивний огляд, загальноклінічні методи обстеження, спірографію, ЕКГ, УЗД серця. Стан вегетативної нервової системи ми досліджували на підставі КІГ, а вихідний вегетативний статус вивчали шляхом розрахунку індекса внутрішньосистемних співвідношень (індекс Кердо). Психоемоційний

статус нами вивчався на підставі батареї психологічних тестових методик, адаптованих до віку та апробованих в клініці: САН, тест кольорових виборів Люшера, тест шкільної тривожності Філліпса, методики визначення пізнавальних процесів „таблиця Шульте”, „інтелектуальна лабільність”, „оперативна пам'ять” „числові ряди”, „заучування 20 слів”; вивчення рівня уваги; визначення короткочасної пам'яті.

Отримані дані порівнювалися з показниками у 30 дітей групи контролю (практично здорові діти цього ж віку).

Результати обстеження та їх аналіз. Згідно з результатами обстеження, тривалість захворювань до моменту поступлення в стаціонар становила від 3 до 5 років. В анамнезі у дітей з обструктивним бронхітом відмічалось пасивне куріння в сім'ї (30,4% випадків), характерні часті загострення запальних хвороб ЛОР-органів до 5-6 разів на рік. В анамнезі у 15% дітей з бронхіальною астмою були характерні прояви атопічного дерматиту або інших алергічних захворювань, в 61,9% хворих хвороба маніфестувала після частих рецидивуючих або погано лікованих бронхолегеневих захворювань (пневмонія, бронхіт). Стан хронічної психоемоційної напруги відмічався у 75,4% дітей з бронхіальною астмою та гострим обструктивним бронхітом. При цьому частота даних захворювань була вищою (66,1%) у дітей, які, окрім загальноосвітньої, відвідували інші спеціалізовані школи: художню, спортивну, заняття з хореографії тощо. Слід відмітити суттєву роль психотравмуючих ситуацій, які мали вплив на виникнення бронхіальної астми: в 54,8% випадків батьки перебували на межі розлучення або вже були розлучені на момент госпіталізації дитини.

До 50% дітей з бронхіальною астмою та біля 47,8% хворих з бронхітом в ранньому віці було переведено на штучне вигодовування адаптованими сумішами, а 58,8% дітей, що перебували під нашим спостереженням, знаходилися свого часу на вигодовуванні коров'ячим молоком. Як результат, через незрілість ферментативних систем організму та недосконалість місцевого імунного захисту шлунково-кишкового тракту, підвищення проникливості стінки кишківника, на тіл штучного вигодовування, в подальшому відмічалися епізоди харчової алергії, в тому числі непереносимість яєчного білка, горіхів, риби, шоколаду, у 46,1% дітей з бронхіальною астмою та обструктивним бронхітом. При цьому глистна інвазія спостерігалася у 61,9% хворих з бронхіальною астмою та в 43,5% хворих з обструктивним бронхітом. Прояви псевдоалергії констатовано в 11% хворих з даними патологіями, а у 73,8% дітей відмічалися різноманітні прояви медикаментозної, харчової алергії без встановлення однозначного етіологічного чинника.

На формування дизадаптивного синдрому суттєво вплинув якісний дефіцит харчування у обстежених хворих: переважання в раціоні

напівфабрикатів, солодких сильногазованих напоїв та вуглеводів у 76,2% дітей з бронхіальною астмою та у 19,6% хворих з обструктивним бронхітом.

За даними спірографії у випадку бронхіальної астми констатовано вентиляційну недостатність II-III ступеня по обструктивному типу в 75% (зниження ОФВ за 1 секунду, МВЛ, індекса Тиффно) та по комбінованому типу (в поєднанні зі зміною рестриктивних показників) в 25% випадків. За даними УЗД серця було констатовано поширення меж лівого шлуночка в 11,9% хворих з бронхіальною астмою, пролабування мітрального клапана I-II ступенів у 14,2 % випадків. У дітей з хронічним бронхітом констатоване помірне зниження бронхіальної провідності у 20% хворих, а комбіновані порушення виявлені у 11% хворих.

За результатами ЕКГ відмічено порушення процесів реполяризації, ознаки гіпоксії міокарда у 52,3% дітей з хронічним бронхітом та в 61,9% дітей з бронхіальною астмою. В 6,1% хворих відмічено зниження вольтажу ЕКГ. Синусова аритмія виявлена у 47,8% хворих з обструктивним бронхітом та в 66,7% хворих з бронхіальною астмою, що вказувало на наявність синдрому вегетативної дисфункції. Тахікардія встановлена в 19% хворих з бронхіальною астмою та в 17,4% хворих з обструктивним бронхітом, а брадикардія в 4,8 % хворих з бронхіальною астмою та в 8,7% хворих з бронхітом.

Вегетативна нервова система відіграє важливу роль у підтримці гомеостазу організму та забезпеченні адаптації організму дитини до навколишнього середовища. Вегетативну реактивність ми визначали за допомогою кардіоінтервалографії.

Таблиця 1

Характеристика показників КІГ у дітей з хронічними хворобами органів дихання, n=65

Групи дітей	Кількість дітей	M ₀	AM ₀	Δx	ІН
Симпатикотонія	46 (70,8 %)	0,63±0,02 p< 0,05	30,4±1,3 p< 0,05	0,19±0,06 p< 0,05	122,5±11,3 p< 0,05
Парасимпатикотонія	11 (16,9 %)	0,79±0,04 p< 0,05	12,9±1,2 p< 0,05	0,33±0,03 p< 0,05	28,7±2,9 p< 0,05
Нормотонія	8 (12,3%)	0,70±0,06	15,8±1,3	0,29±0,05	34,9±6,8
Здорові діти (за даними М.Б. Кубергера)	20	0,72±0,02	18,1±1,0	0,27±0,02	39,0±6,6

Примітка. Позначка достовірності різниць (p< 0,05) у порівнянні до здорових дітей.

Як видно з таблиці 1, у дітей з хронічною патологією органів дихання, в періоді загострення, встановлено переважання симпатикотонії у 70,8% випадків, що проявлялося на кардіоінтервалограмі напруженням центрального контура регуляції ритму серця з наявністю високого рівня функціонування холінергічних регуляторних механізмів, посиленням потужності стрес-реалізуючих систем.

Парасимпатиконія зустрічалася в 16,9% дітей, була зниженою, в порівнянні з ремісією, і показниками контрольної групи, що корелювало з даними літератури [7; С.61-64]. Серед дітей з бронхітом не встановлено суттєвого переважання якоїсь із ланок вегетативної нервової системи в 52,2% хворих. Нормотонія частіше відмічалася саме при цьому захворюванні (12,3%).

В 47,8% хворих з бронхіальною астмою в період загострення відмічалася збільшення AM_0 , в порівнянні з групою контролю, оскільки спостерігався розвиток напруження центральних механізмів вегетативної регуляції серцевого ритму, поруч зі зниженням значень M_0 та Δx . В періоді ремісії захворювання відмічалася незначне посилення парасимпатичних впливів на серцеву діяльність, що проявлялося, навпаки, підвищенням показників M_0 та Δx в 26,4% хворих з бронхіальною астмою та в 25% хворих з обструктивним бронхітом відповідно. В 4,8% хворих показники Δx і M_0 зростали синхронно, що засвідчило суттєве переважання холінергічних механізмів регуляції у цих випадках.

В той же час у 11% хворих дітей з обструктивним бронхітом відмічалася зниження величини AM_0 , зумовлене підвищенням функціонування парасимпатичної ланки вегетативної нервової системи.

Досить часто у хворих з хронічною бронхолегеневою патологією було відмічено перехід регуляції з рефлекторного метаболічного рівня на гуморально-метаболічний, що вказує на недостатні можливості забезпечення адекватного метаболізму та гомеостазу в умовах дезадаптації організму.

За результатами розрахунку індекса Кердо, нами теж було встановлено переважання впливу симпатичної регуляції в 78,5% дітей з патологією бронхо-легеневої системи.

Як відомо, на сучасному етапі, вся соматична патологія, зокрема органів дихання, має в своєму генезі психологічні фактори, супроводжується вираженою тривожністю. Остання стає постійною і невід'ємною складовою патологічного стану, і хоча вона не обов'язково пов'язана з психічною травмою, однак здатна погіршити якість життя та суттєво ускладнити адаптацію дитячого організму до стресової ситуації.

Для школяра молодших класів стресом стають не суттєві, на перший погляд, несприятливі мікросоціальні умови, а саме необхідність

засвоювати ускладнену навчальну програму в максимально стислі терміни, відсутність вільного часу та невміння правильно організувати режим дня.

Нами було комплексно вивчено психоемоційний стан дітей молодшого шкільного віку.

За даними методик САН виявлено порушення всіх параметрів у обстежуваних групах дітей в порівнянні зі здоровими. Так, погане самопочуття було виявлено у 87,7% хворих з бронхіальною астмою, зміни настрою констатовано у 52,3% хворих, а зниження активності встановлено у 85,7%.

Натомість, лише в 21,5% з хронічним бронхітом виявлено незначне погіршення самопочуття за рахунок обструктивного та вираженого інтоксикаційного синдромів. При цьому всі обстежені діти скаржилися на підвищену втомлюваність, головний біль, порушення сну, 49,9% школярів відмічали незначні перебої в роботі серця, задишку при незначному фізичному навантаженні.

Результати за методикою Філліпса у дітей з хронічною бронхолегеневою патологією подано нижче (табл.2).

Таблиця 2

Характеристика основних видів тривожності у дітей з хронічною патологією органів дихання в порівнянні зі здоровими дітьми

Вид тривожності	Нозологія, n=65		Здорові діти, n=30
	Бронхіальна астма, n=42	Хронічний бронхіт, n=23	
1	2	3	4
Загальна	23 (54,8%)	11 (47,8%)	3(10%)
Шкільна	30 (71,4%)	14 (60,8%)	5 (16,7%)
Переживання соціального стресу	8 (19,0%)	5 (21,7%)	2 (6,7%)
Фрустрація потреби в досягненні успіху	3 (7,1%)	2 (8,7%)	1(3,3%)
Страх самовираження	17 (40,5%)	15 (65,2%)	7 (23,3%)
Низький опір стресу	31 (73,8%)	10 (43,4%)	3 (10%)
Проблеми та страхи у	20(6,7%)	9(39,1%)	18(60%)

спілкуванні з вчителями			
----------------------------	--	--	--

Як видно з табл.2, для хворих з хронічною патологією органів дихання були характерними високі рівні загальної та шкільної тривожності, на відміну від здорових дітей. Це пов'язано з підвищеним інформаційним, розумово-емоційним та фізичним навантаженням на органи і системи не сформованого до кінця дитячого організму, які беруть участь в адаптаційному процесі.

У дітей з хронічною патологією органів дихання частіше, ніж у здорових школярів, відмічено низький фізіологічний опір стресу (63,2%), який був вираженішим у пацієнтів з бронхіальною астмою (73,8%).

Переживання соціального стресу відмічалось в обох групах обстежуваних з однаковою частотою, що пов'язано, вочевидь, з віковими психологічними особливостями, недостатнім розумінням ситуації, що склалася. На фоні даного емоційного стану дитини відмічались проблеми у спілкуванні з членами сім'ї в 78,5% хворих та з ровесниками (у 21,5% хворих). Страх виникнення приступу відмічався, в свою чергу, у 59,5% дітей з бронхіальною астмою, і був пов'язаний у них з почуттям провини за хворобу, незручності, які вони завдали батькам своїм захворюванням та тривалим пропуском шкільних занять. Низькі рівні фрустрації потреби в досягненні успіху були відмічені в усіх обстежуваних, оскільки в цей віковий період це не є основною метою дитини, яка лише почала навчатися. Страх самовираження констатовано у 40,5% дітей з бронхіальною астмою та 65,2% дітей з хронічним бронхітом, і він проявлявся у вигляді відчуття „першіння” в горлі під час відповіді на уроці, тахікардії, страху проявити свої знання, підвищеної сором'язливості. Звертає на себе увагу факт існування проблем з вчителями, який лише збільшувався з віком. Через це на погіршення самопочуття, виникнення бронхоспазму скаржилося 38,1% хворих з бронхіальною астмою та 43,5% з хронічним бронхітом.

Згідно з даними тестів Люшера, комплексу експериментально – психологічних методик, у обстежуваних дітей з бронхіальною астмою та хронічним бронхітом виявлено хронічне емоційне напруження: виражену емоційну нестійкість в 90,5% школярів з бронхіальною астмою та в 82,6% дітей з хронічним бронхітом, тривожність у 83,3% і у 78,3% хворих відповідно, ослаблення інтелектуально-мнестичних функцій (16,7% і 13,0%), зниження концентрації уваги та здатності до міркування (35,7% і 34,8% відповідно), песимістичність (7,1% та 8,7%), образливість (57,1% і 52,2% відповідно), розлади сну (47,6% і 17,4%). При цьому рівень тривожності, за даними тесту Люшера, у пацієнтів з бронхіальною астмою, в періоді ремісії залишався навіть вищим, ніж при загостренні

хвороби у 64,3% хворих. В той же час при хронічному бронхіті відмічався підвищений рівень тривожності (52,2%) лише в період загострення хвороби. Наростання стресу (зростання кількості балів при повторному виборі кольорів до 12 балів) відмічено у 50% дітей з бронхіальною астмою та в 26% дітей з хронічним бронхітом відповідно.

Висновки:

1. Встановлено наявність дизадаптивного синдрому у 75,4% дітей з хронічною патологією органів дихання, що клінічно проявлялося станом хронічної емоційної напруженості, посиленням роботи центральних механізмів вегетативної регуляції, зростанням активності стрес-реалізуючих систем та недостатнім вегетативним забезпеченням підтримки адаптивних можливостей організму.
  2. У дітей молодшого шкільного віку з бронхолегеневою патологією встановлено значні порушення психоемоційного статусу, більш виражені у пацієнтів з бронхіальною астмою, в порівнянні з групою контролю, що вказує на необхідність проведення медико-психологічної корекції виявлених змін.
  3. На дизадаптацію дитячого організму суттєвий вплив чинять такі стресові чинники, як перевантаження навчальної програми, не вміння правильно організувати режим праці та відпочинку, що диктує потребу співпраці педагогів, психологів та педіатрів з метою покращення адаптації школяра молодших класів, особливо на тлі перебігу хронічної соматичної патології, до навчання та життєдіяльності.
1. Деякі особливості емоційної сфери у дітей з хронічною патологією./ Волянська Л.В., Левенець С.С., Косовська Т.М., Бурбела Е.І./ Педіатрія, акушерство та гінекологія -№3.-2006.-0С.42-45.
  2. Квашнина Л., Родионов В., Кузьменко Л. Коррекция дизадаптации синдрома у детей младшего школьного возраста с помощью препарата Витам.-Doctor.-№4.-2004.-С.81-83.
  3. Коваленко С.В. Патогенетичні та вікові особливості розвитку соматопсихічних розладів у хворих на хронічний обструктивний бронхіт.-Буковинський вісник.-2003.-№7 (3).-С.34-36.
  4. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності / Підручник для студентів вищих навчальних закладів.-К.:Ельга,Ніка-Центр,2003.-400 с.-С.230-251.
  5. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология. Практическое руководство. – М.: “МЕДпресс”, 1999. – 592 с.
  6. Неділько В.П., Каменська Т.М., Руденко С.А. Організаційні аспекти збереження здоров'я школярів/ Матеріали конференції “Метаболічні розлади у дітей та підлітків: діагностика, профілактика, лікування”. – м. Київ, 14-15 вересня 2005 р.–С.28.

7. Особенности психовегетативных нарушений у подростков с бронхиальной астмой/ Ключева М.Г., Рывкин А.И., Троицкая И.Н., Михайлов В.М.-Педиатрия.-№5.-2004.-С.61-64.
8. Особенности адаптации к школьным нагрузкам детей младшего школьного возраста к концу учебного года./ Нагорная Н.В., Острополец С.С., Бордюгова Е.В., Бессараб Н.Н., Волченская Т.В., Головина Т.В., Гречка Т.С./ Матеріали конференції “Метаболічні розлади у дітей та підлітків: діагностика, профілактика, лікування”. – м. Київ, 14-15 вересня 2005 р.– С.38.

In the article the state of adaptation mechanisms in children of junior school age with chronic pathology of the respiratory system is given. 65 children 7-10 years old are observed, among them 42 patients with bronchial asthma and 23 with obstructive bronchitis. The expressed dysadaptive syndrome is set in 75,4% patients, which shows up tension of central mechanisms of the vegetative adjusting, chronic emotional tension, promoted anxiety, low resistance to stress and insufficient vegetative providing of adaptation possibilities of organism in reply to stress factor. For the children of junior school age surplus of mentally and psychical loading as stress factor is prominent. In such situation cooperation between teacher, psychologist and pediatrician is necessary for providing of better conditions for children's adaptations to stress, especially in case of chronic somatic pathology.

Key words: *midchildhood, adaptation, school anxiety, stress.*

Кияк С. Р.

УДК 215: 261.6: 281.5 (477)
ББК 86.375

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДУШПАСТИРСЬКО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УГКЦ В ГАЛИЧИНІ: ВУЗІВСЬКИЙ АСПЕКТ

В статті аналізується вузівський аспект пасторально-виховної діяльності Української греко-католицької церкви в Галичині. На цілому ряді прикладів досліджується стан і досвід поєднання в українських Вузах викладання релігієзнавчих і теологічних дисциплін з християнським вихованням студентів, що складає важливий актуальний досвід загальнохристиянської діяльності українського католицизму, спрямованої на побудову гуманного громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: *проблеми душпастирської та виховної діяльності УГКЦ, нова євангелізація, суспільна місія і діалог церкви, II Ватиканський собор, вузівське душпастирювання.*

Актуальність проблеми. Сучасний стан духовності та моральності в Україні вимагає від українських церков, зокрема від священників та вірних УГКЦ по-новому усвідомити місіонерську, душпастирсько-виховну природу Христової церкви, покликанням котрої є дієва містерія місіонерської комунії, сопричастя, єдності зі світом. Це означає, що християни не живуть самі в собі та для себе, але для інших [8, сс. 14, 187].

Ціллю душпастирсько-виховної діяльності УГКЦ є молитва та праця для добра народу Божого [7, с. 9]. II Ватиканський Собор Католицької церкви (1962-1965) наголосив, що сьогодні саме нова євангелізація, як основна форма душпастирювання, є головним обов'язком, універсальною місією Католицької церкви, ціллю якої є реалізація сенсу народу Божого як місіонерського народу, гідність якого „виходить від самого Христа, росте в Христі і Господь Бог провадить його до повної небесної прослави” [3, с. 193] і тому сьогоднішня, мандруюча до небесної вічності, церква реалізує своє місіонерське покликання у душпастирській опіці та вихованні народу Божого [4, с. 393]. Саме через місіонерське виховання церквою народу Божого відкривається людині істина та справжня духовна свобода [1, с. 288]. Вірні УГКЦ, як місіонерська частина українського народу, становлять лише одну частину народу, але вони покликані нести та несуть в собі велику надію для всього народу та є основою його єдності.

Мета повідомлення: з'ясувати духовно-виховні чинники та проблеми, що визначають концепцію та завдання УГКЦ в царині її душпастирсько-виховної діяльності у вищих навчальних закладах.

В душпастирсько-виховній діяльності УГКЦ провідна роль належить реінкультурації християнських морально-етичних цінностей в навчально-виховний процес у Вузах. Саме через цей процес може і повинна церква реалізувати повернення українців до християнських традицій свого народу в контексті сьогоднішніх релігійних і політичних умов та атеїстичного минулого України.

Душпастирською ціллю УГКЦ є духовна опіка і виховання вірних та суспільства загалом. Цю діяльність II Ватиканський собор іменує як „апостолят мирян”. Завдяки їй заново інкультуруються християнські цінності в той великий скарб звичаїв та традицій, якими володіє народ. Це є сьогодні особливо актуальне з огляду на всю нашу минулу історію та сьогоднішню довіру нашого народу до церкви, зокрема в Галичині. В даному контексті актуальним є також інкультурування в життя УГКЦ та в її місіонерську діяльність здобутків та настанов другого Ватиканського собору, які є ще мало вивчені і мало практиковані в нашій церкві та які, разом з тим, є надзвичайно актуальними і ефективними в питаннях душпастирювання та виховання, як показав майже сорокалітній досвід Католицької церкви.

Практично в усіх документах II Ватиканського собору розглядаються різноманітні форми „апостоляту мирян”, зокрема їх виховна діяльність у навчальних закладах [2, с. 339]. В цьому зв'язку УГКЦ наголошує на покликанні мирян-педагогів до висвітлення загальнохристиянських цінностей співзвучно до проблем своєї професійної діяльності з метою прищеплення в душах своїх студентів засад любові в світлі любові Ісуса Христа, відновлення та формування традиційної для українства християнської духовності.

Сучасні духовно-моральні проблеми в українському суспільстві роблять особливо актуальним поєднання в процесі викладання гуманітарних дисциплін позитивного досвіду наслідків християнського виховання з гуманним досвідом педагогічної науки та проблемами сучасного життя. При цьому, як показує досвід, конструктивним є використання порівняльного аналізу морально-теологічних засад різних релігій, а особливо – християнства, для глибшого розуміння основ останнього в процесі діалогу з філософськими формами думки і сучасними культурними рухами та течіями. Окрім того ефективним пізнавально-виховним вкладом викладачів-християн у процес духовного становлення молодого покоління може стати адаптований поглиблений аналіз основ християнського віровчення, історії та етики в процесі вивчення у Вузах різних предметів гуманітарного циклу, наприклад – релігієзнавства, етики, історії церкви. В цьому плані вже набутий певний практичний досвід. Так, в Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаніка на всіх факультетах читається курс релігієзнавства, в процесі викладання якого викладачами робиться акцент на поглибленому вивченні основ християнства, як традиційної української релігії. Також на кафедрі релігієзнавства і теології філософського факультету університету нами розроблено і читається, окрім ряду суто теологічних предметів, викладання котрих має позаконфесійну спрямованість, курс порівняльної етики, в якому основою для порівняння є ідеї християнської етики і пристосовано до неї аналізуються етичні засади інших великих сучасних релігій в контексті декларації II Ватиканського собору про відношення церкви до нехристиянських релігій „В наші часи“ (іудаїзму, буддизму, даосизму, конфуціанства, ісламу та індуїзму). Даний акцент на етичні засади близького всім слов'янам Христового вчення дозволяє викладачам конструктивно реалізувати можливості екуменічного виховання у Вузах.

Щодо власне душпастирювання УГКЦ на Івано-Франківщині, то воно на сьогодні можливе лише в деяких Вузах комерційного характеру і реалізуються священиками та вірними цієї церкви, які працюють у цих закладах. Широко і успішно проходить душпастирювання в поза вузівських молодіжних центрах УГКЦ, наприклад при церкві Різдва Христового в м. Івано-Франківську, де щонеділі збирається близько сотні

студентів Вузів міста, котрим церква організовує не лише дозвілля, але і різноманітні духовні вечори, зустрічі з відомими культурно-релігійними діячами, диспути, лекції, кінолекторії, різноманітні духовні прощі, в тому числі й міжнародні.

Загалом, душпастирювання в повному своєму сенсі можливе на сьогодні лише в Вузах УГКЦ – академіях та семінаріях, які є головними виховними спільнотами, де розвиваються людські таланти та прищеплюються Божі чесноти і де є всі умови для духовної формації майбутніх священиків та педагогів-катехитів, як слуг Слова Божого та вихователів нових трударів у винограднику Христовому. Саме студенти цих закладів покликані стати в близькому майбутньому пастирями народу Божого та носіями правдивої любові Христової. Тому загальною, інтегральною ціллю душпастирювання у Вузах УГКЦ є виховання в майбутніх пастирів гармонійного поєднання голошення Слова Божого, літургійно-сакраментального та пасторального служіння. В цьому процесі важливим є глибоке засвоєння кандидатами до священства пасторальних завдань нової євангелізації та нових методів і засобів голошення Слова Божого серед народу Божого, який складає основу так званого „загального священства“ [6, с. 89]. Саме в кожному члені народу Божого, в кожному віруючому бажає Христос реалізувати далі своє післанництво. При цьому живим виявом загального священства є активний апостолят вірних через участь у Святій Літургії та через голошення Слова Божого з метою розвитку в студентів покликання до священства.

Найпершим джерелом формування та розвитку священичого покликання є регулярна участь кандидатів у Божественній Літургії, внутрішня потреба якої повинна прищеплюватись їм батьками та отцями-пароходами ще до вступу у ВУЗ. Саме через літургійне життя та катехизацію виховує Церква у кандидатів до священства бажання та волю до цілковитого та живого наслідування Ісуса Христа. Для реалізації цього відповідального завдання душпастирювання надзвичайно важливим є досконалий підбір гідних духовних провідників та професорів для церковних Вузів, в яких кандидати до священства знаходили би не лише духовних порадишників та глибоко освічених вчителів, але і гідний приклад для наслідування. Саме ці провідники є відповідальними за формування священичого покликання у кандидатів і від них вимагається не проста констатація наявності чи відсутності покликання, а активна жива участь в його формуванні, чи скеруванні кандидата на інше, не священиче, служіння в Церкві [5, с. 267].

В контексті проблеми вироблення та розвитку священичого покликання важливу роль Католицька Церква відводить християнській родині як „домашній церкві“, в якій через виховний та катехитичний

апостолят батьків формуються початки побожності дітей – кандидатів до згаданого вище „загального священства“.

Крім того, важливим джерелом формування священничого чи педагогічного покликання в студентів академій та семінарій є ґрунтовна гуманітарна освіта, ціллю якої є формування в них інтелектуальної освітньої бази для оволодіння з одного боку філософсько-теологічними предметами у Вузі, а з другого – допомогти їм в майбутньому вже як священникам чи вчителям катехизму й християнської етики перебувати на необхідному, сучасному інтелектуальному та освітньому рівні в порівнянні зі світськими педагогами та вчителями.

Наступним завданням вузівського душпастирювання є виховання студентів у дусі „людей спільноти“, тобто тих хто вміє жити в спільноті за вимогами Христа та вміє навчити цьому інших, тобто навчати любити, розуміти, бути вірним, толерантним, вибачливим та готовим прийти на допомогу (пор.: 1 Тим. 3, 1 – 5; Тит. 1, 7 – 9).

Зрештою, найголовніша складова душпастирювання у Вузах УГКЦ є духовна формація кандидатів до священства, яка покликана „з води та Духу“ відродити їх до дітей Божих (пор.: Ів. 3, 5). Головною ціллю духовної формації є прищеплення кандидатам розуміння життя як зв'язку та спільноти з Богом.

Саме через виховання у студентів внутрішньої потреби постійної єдності з Богом формується в них священнича ідентичність [5, с. 273].

Висновок. Загалом душпастирсько-виховна діяльність християн у навчальних закладах є на сьогодні не просто актуальним завданням як вірних УГКЦ, так і кожної з церков в Україні, але життєво необхідною умовою та ціллю дальшого розвитку їх структур, їх церковної ідентичності та існування – служіння людині та суспільству в ім'я їх вдосконалення шляхом поширення засад християнської любові та милосердя через як найширше пропагування цих цінностей у навчально-виховній діяльності церков у Вузах.

1. Декларація про християнське виховання „Вагомість виховання” – „Gravissimum educationis“ // Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо. 1996. – С. 287-304.
2. Декрет про апостолят мирян „Апостольську діяльність” – „Apostolicam actuositatem“ // Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо. 1996. – С. 333- 374.
3. Декрет про екуменізм „Возстановлення єдності” – „Unitatis redintegratio“ // Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо. 1996. – С. 187-210.

4. Декрет про місійну діяльність церкви „До народів послана” – „Ad gentes” // Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо. 1996. – С.393-448.
5. Декрет про священничий вишкіл „Бажане всієї” – „Optatam totius” // Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо, 1996. – С. 265-286.
6. Догматична конституція про церкву „Світло народів” – „Lumen Gentium” // Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо, 1996. – С. 75-170.
7. Кардинал Любомир Гузар. Від ідей – до справи. Привітальне слово учасникам Собору Івано-Франківської єпархії УГКЦ (15-16 січня 2002р.) // Євангелізація і душпастирство у III тисячолітті. – Івано-Франківськ: Нова зоря. 2002. – С. 8- 9.
8. Катехизм Католицької Церкви. – Синод Української Греко-Католицької Церкви. – Львів: Місіонер. 2002. – 772 с.

В статтє аналізуєтьсє вузовський аспект пасторально-воспитательной діяльності Української греко-католицької церкви в Галичині. На цілому ряді приємерів ісследуєтьсє состояніє і опыт соєтанія в українських Вузах преподаванія релігієведчєских і теологічєских дисциплін с християнським воспитанієм студєнтов, что составляет важный актуальный опыт общехристианской діяльності українського католицизма, направленої на построєніє гуманного гражданоского общества в Україні.

Ключевые слова: *проблемы пасторальной и воспитательной діяльності УГКЦ, новая євангелізація, общественная миссия и диалог церкви, II Ватиканский собор, вузовськєє душпастирєваніє.*

УДК 159.9.016.1

ББК 88.57

ГЕРМЕНЕВТИКА ТРИСКЛАДОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЮДИНИ У ХРИСТІЯНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ

В статті розкрито зміст трискладової організації людини з позиції християнської психології. Означено сутнісні особливості тіла, душі та духа, які становлять субстанційну інтегральну єдність та доцільність людини.

Ключові слова: християнська психологія, християнська антропологія, людина, тіло, душа, дух.

Актуальність проблеми. Проблема людини та її життєздійснення – це проблема, що має позачасовий та позапросторовий (простір, який утворюють різні сфери пізнання) вимір. Очевидно, ця проблема виникла водночас із усвідомленням людиною себе самої, зі здатністю чітко диференціювати свою відмінність від інших осіб навколишньої дійсності. Пошук відповідей на питання “Хто Я-людина?”, “Чому Я?”, “Навіщо Я?” та ін. певною мірою ініціювали виникнення “конкретних напрямів осмислення” цих питань та відповідей на них – міфології, філософії, науки.

В кожному із цих напрямів формувалася певна система уявлень про людину, які знаходили “оформлення” за змістом в окремі парадигми і течії. Так, у філософії – персоналізм, екзистенціалізм та ін; у психології – психоаналіз, біхевіоризм, когнітивізм та ін. Сьогодні маємо своєрідний конгломерат визначень людини, як ось: людина – це істота, “яка творить історію” (Гадамер), “яка зайнята доланням, придумуванням сексуальних потягів” (Фрейд), “яка здатна створювати собі проблеми” (Марсел), “яка здатна творити помилки” (Рікуер), “яка придумує утопії” (Блок), “яка здатна вступати в діалог” (Бубер), “це істота релігійна” (Лукман), “це істота вільна” (Сартр), “істота, яка здатна сказати “ні” інстинктивному імпульсу” (Шепер), “істота, яка змогла піднятися над інстинктом” (Плеснер), “це тварина, яка здатна обіцяти” (Ніцше), “це тварина, яка має почуття сорому” (Вол. Соловійов) тощо. Жодне з цих визначень, зрештою, як і вся їх сукупність не знімає актуальності досліджень людини, оскільки не може претендувати на довершеність та остаточність.

Щодо психології, то вона як наука, що має безпосереднє відношення до людини, залишає за собою право на формування знань про людину, які б максимально відображали її сутнісну природу. І це право, за умов

кризового становища сучасного суспільства (антропологічна криза на усіх рівнях функціонування людини), набуває зобов'язуючого характеру.

Сучасні психологи, передусім Асмолов А.Г., Братусь Б.С., Василюк В.Ф., Гусельцева М.С., Зеліченко О.І., Слободчиков В.І. та ін., “ставлять на порядку денному” психології реалізацію гуманітарно-антропологічного підходу у психологічних дослідженнях людини, який, на їх думку, максимально наблизить до розуміння її природи, відкриє перспективу осмислення справжньої людської сутності.

Зокрема, В.І. Слободчиков пропонує реалізацію гуманітарно-антропологічного підходу в межах християнсько-орієнтованої психології, яка передбачатиме синтез, взаємодоповнення (а не взаємовиключення і моральний паралелізм) вихідних принципів живого знання, християнської і психологічної антропології. Причому остання постає як психологічне вчення про розвиток людини у всіх її духовно-душевно-тілесних іпостасях [11; 5, 8].

Така пропозиція є вельми вдалою, хоча й не позбавлена певних труднощів реалізації. Зокрема, можна констатувати наявність чітко-структурованих методологічних позицій християнської антропології (які будуються на християнському вченні, святоотцівських повчаннях, доктринах церкви та ін.), однак важко сказати щось подібне по відношенню до психологічної антропології. Адже вона, “як особлива антропна наука, повинна розробити своє уявлення про специфіку людського способу життя і його принципову відмінність від іншого життя, вона повинна бути вченням не про те, що є, як у будь-якій науці про природу, а про те, як має (або може) бути” [11; 6-7].

Психологічна антропологія, можна сказати, існує в “потенційному вигляді” – здебільшого в окремих концептуальних поглядах науковців, які, долаючи обмежену науково-раціоналістичну позицію (ця обмеженість пояснюється існуючою впродовж тривалого часу ідеологічною обумовленістю наукового пізнання) наближалися до духовної природи людини.

Таким чином, перед психологією як наукою відкривається перспектива досліджень людини, але вже не лише як носія розвинутої свідомості, що визначає її здатність до діяльності та відношень, а як одухотвореної істоти, сутність якої утворює комплементарна єдність тіла, душі та духа. Останні стають основними категоріями, через призму яких необхідне переосмислення уже наявного психологічного знання (в усіх галузях психології) та формування нового концептуального погляду на особистість людини. Першочергову можливість реалізації зазначеної перспективи ми вбачаємо в християнській психології, яка в останнє десятиліття набуває все більшого методологічного оформлення,

виявляючи свою наукову спроможність вирішення теоретичних і практичних проблем дослідження людини, що постають сьогодні.

Методологічну тональність психологічної герменевтики трискладової організації людини у християнській психології визначає християнська антропологія, а певного змісту додає філософська антропологія. Спробуємо, хоча б частково, розкрити сутність трьох складових людини – тіла-душі-духа, які в цілісній єдності визначають її сутнісну універсальність та доцільність як одухотвореної істоти.

Річ ясна, виокремлення та означення цих іпостасей не є “відкриттям” сучасної християнської антропології чи сучасної філософської антропології, таке розуміння природи людини сягає в глибоку давнину. Ще давньогрецькі філософи вказували на три критерії відмінностей між людиною і найбільш подібними до неї живими істотами: морфологічні, фізіологічні та психологічні. І якщо розуміння перших двох критеріїв значною мірою впливали з наявних на той час знань про анатомо-фізіологічну будову живих істот, то останні – з уявлень про існування душі і духа. Ці уявлення упродовж століть зазнавали значних метаморфоз, однак, і сьогодні дух та душа як вкрай складні феномени, в межах наукового пізнання (поза прийняттям певної релігійної позиції) залишаються неаргументованими.

В християнській антропології існують *дві теорії розуміння структурної організації людини* – дихотомічна і трихотомічна теорії.

Дихотомічна теорія – її прихильники стверджують, що людина має тіло і душу, ототожнюючи душу і дух. Своє твердження вони обґрунтовують такими текстами Біблії:

1. “Бог вдихнув у людину лише один принцип, душу живу” (Бут. 1:7). У Книзі Іова (27:3) “життя” і “дух” вживаються ніби взаємно замінним способом (див. 33:13).

2. Поняття “душа” і “дух” у деяких місцях начебто вживаються взаємно замінним способом (Бут. 41:8 і Пс. 41:6; Мт. 20:28 і 27:50; Ів. 12:27 і 13:21; Євр. 12:23 і Об. 6:9).

Трихотомічна теорія. Її прихильники вважають, що людина складається з трьох різних елементів: тіла, душі і духа. Тіло є матеріальною частиною людської конституції, душа є принципом тваринного життя, а дух є принципом розумного життя. Трихотомічна теорія ґрунтується на таких міркуваннях:

1. В Бутті (2:7) не стверджується абсолютно, що Бог створив двояку істоту. Єврейський текст зберігає форму множини:... життів. Зауважимо, що тут не сказано, що людина стала духом чи душею.

2. Апостол Павло роздумує про тіло, душу і дух як про три різні частини природи людини (1 Сол. 5:23). На це ж, як виглядає, є вказівка і в

Посланні до євреїв (4:2), де сказано, що Слово “проходить аж до поділу душі й духа...”.

3. Потрійна організація природи людини враховується, можливо, і в класифікації людей, коли Апостол Павло говорить про людей як про “душевних”, “духовних”, “тілесних” (1 Кор. 2:14; 3:4).

Ключовим положенням християнської антропології, що знаходить свою змістовну проекцію у розгляді природи людини, є: “людина створена за образом та подобою її Творця”. Це положення і обумовлює змістовно-функціональні характеристики тіла, душі і духа.

Перша *структурна складова людини – тіло*. Справді, кожна особистість – це передусім людина, якій властива тілесна природа. “Людина це тіло. Але таке трактування зовсім не означає зарахування людини до мікрокосмосу. Все залежить від того, як розуміти тіло... Тіло передусім – це органічна плоть, яка дозволяє створити людину як особливу істоту, що відрізняється від усіх інших природних створінь. Створення тіла – це початок людської екзистенції” [5;126].

“Тіло, як матеріальне, як чиста пасивна можливість, не посідає власного існування, але є тільки здатним його прийняти. А душа, яка є духовна, тобто, щодо істоти та існування, незалежна від матерії, – самостійна, посідає власне існування, власний акт існування, і, з’єднуючись із тілом, надає йому видове існування та приналежність, організовує його, формує та оживлює, будучи, водночас, у стосунку до тіла іманентною та трансцендентною, і разом з ним творить нову субстанцію: повну субстанцію. Повну субстанціальну бутність – людину, що охоплює душу і тіло та посідає одне спільне існування. Одне існування є підставою та ознакою субстанціальної єдності людини” [8; 210].

“Бог, як чистий дух, не має тіла, тому тіло не може бути образом Бога; лише душа людини є образом Бога. Однак, душа на тілі, як на своєму знарядді, відбиває деяку подобу Бога. Тіло – це знаряддя, що має служити душі для здійснення добрих справ, тим самим здобуваючи собі вічне щастя”[13; 108-109].

Важливо відзначити дві змістовно протилежні позиції щодо тілесної природи людини, які наявні у християнському вченні. Перша позиція відображає розуміння того, що тіло є “немічне”/ Мт. 26,41/, “схильне до гріха” /Гл. 5, 19-21; Як. 1, 14-15; 1Йо. 2, 16/, “протилежне духові” / Мт. 16,17; 26,41; Мр. 14,38/. Друга позиція вказує на значущість тіла, оскільки воно = “храм Св.Духа”/1Кр. 6,19/, “звеличене у Христі”/ Лк.24,39; Ді. 2,31/, “освячене” /Рм. 8,9-11; 1Кр.6,15-20/. Змістовна інтеграція цих двох позицій, створює підстави для узагальненого висновку щодо тілесної природи людини: людина покликана турбуватися, дбати про своє тіло, удосконалювати його, однак не повинна робити тіло метою свого життя

(дбаючи про комфорт та перебільшене задоволення тілесних потреб), а розглядати тіло як засіб реалізації своєї духовної природи.

В.С.Соловійов зауважує, що неправдива духовність є заперечення плоті, істинна духовність є її переродження, спасіння, воскресіння. В такому розумінні проблема розвитку духовності людини безпосередньо стосується проблеми ставлення людини до своєї тілесної природи. В.В.Летуновський вказує на те, що шлях до цілісної присутності людини в світі починається з її цілісної присутності у своєму тілі, відповідно – дистанціювання від свого тіла, ставлення до нього як до чогось чужого є однією з головних ознак психічного нездоров'я та онтологічної незахищеності.

Аспект прийняття та формування бажання вдосконалити свою тілесну природу є далеко не другорядним завданням в розвитку людиною власної духовності. Можливості пізнання та “самовдосконалення” власної тілесної природи створюють перспективу особистісного трансцендентування як процесу виходу людини за межі власного “Я”, досягнення Вищої Самості (Р.Ассаджолі).

Друга *структурна складова людини – душа*. У філософських словниках характеристика душі зводиться до ототожнення її з психікою людини, тобто розгляду душевних переживань як психічних та фізіологічних реакцій людини. Зокрема, зустрічаємо такі визначення: “душа, на противагу тілу, – це особлива нематеріальна сутність, це активне рушійне начало в людині, яке визначає її життя, здібності, особистість”[12; 121]; “душа є горизонтом можливостей індивіда, його причетності до Універсуму, витоки її не лише у соціальних впливах, але у глибинах індивідної природи”[3; 118].

Беручи до уваги дослідження зарубіжної зоопсихології, очевидно, можна стверджувати, що і тварини мають душу, але їх душа є певною мірою обмеженою. Пояснення цієї обмеженості знаходимо в християнській антропології: вона передбачена задумом Творця щодо тварин, що створені та підпорядковані людині, яка, відповідно за своєю суттю, стоїть вище. Очевидно, ця підпорядкованість містить й інший момент – зобов'язаність людини щодо тварин як до тих, хто, як і вона, є творінням Бога.

Братусь Б.С. вказує на “подвійність буття людської душі”. “З одного боку, вона сприймається як живе містилице, орган переживань, багатоманітних душевних проявів. Ми говоримо: душа болить, співає, торжествує, страждає і т.п.; вона має уявні параметри, модальності, може означуватись як широка чи вузька, висока чи низька, гаряча чи холодна. Це світ зовнішньої сторони душі, душевних проявів. Але є і внутрішня, прихована, сокровенна сторона душі, яку розуміють переважно в релігійному смислі – як певна вічна, безсмертна енергія і субстанція, яка

може карбуватись. Проявляться у тих чи інших зовнішніх параметрах, але зовсім до них не зводить. Це душа в другому розумінні. Однак, – слід особливо підкреслити – це не дві різні душі, а різні аспекти, іпостасі, сторони (зовнішня і внутрішня) єдиної душі”[2; 76]. На думку Братуся Б.С. психологія як наука спроможна вивчати саме зовнішню сторону душі, однак це вивчення повинне здійснюватися у спосіб врахування пріоритетності саме внутрішньої сторони – духа.

Душа в ієрархічному розумінні (тіло-душа-дух), знаходиться вище тіла. І якщо тіло репрезентує виключно людську природу, то душа – божественну. Вона є “містилицем” можливостей прояву духа. Очевидно, психічні процеси, стани, властивості це – своєрідні механізми функціонування душі, яким притаманна індивідуальність і потенційна доцільність. Усвідомлення доцільності душі відбувається за умов підпорядкованості душі духу. Дух є тим, що об’єднує людську і божественну природу людини, він одухотворює душу та забезпечує цілісність людини як одухотвореної істоти.

“Процес одухотворення душі можна розглядати як єдність: а) її відкритість до дії животворного впливу Святого Духа; б) проникнення Святого Духа в неї та пробудження людського духа; в) її якісне перетворення, оновлення звершенням єднання людського духа з Святим Духом; г) її функціонування у новій якості – трансцендентуванні. Одухотворення душі передбачає прояв її власних зусиль щодо подолання ілюзій природно-соціальної самодостатності та її страждань, що пробуджує в людині дух і спонукає її до смисложиттєвих пошуків”[1; 6].

Третя *структурна складова людини – дух.*

“Невірно було б і мислити собі те нове, що робить людину людиною, тільки як новий суттєвий ступінь психічних функцій і здатностей, який додається до інших психічних ступенів... Новий принцип, який робить людину людиною, лежить поза межами всього того, що в найширшому розумінні, з внутрішньо-психічного або зовнішньо-вітального боку, ми можемо назвати життям. Те, що робить людину людиною, є принципом, протилежним усьому життю взагалі, він, як такий, взагалі не може бути зведений до “природної еволюції життя”. І якщо його до чого-небудь і можна звести, то лише до вищої основи самих речей – до тієї основи, частковою маніфестацією якої є “життя”. Ми хотіли б вживати для зазначення цього слово, яке містить у собі поняття... розуму, але і... певний клас емоцій та вольових актів..., доброти, любов, каяття, шанування тощо, – слово дух” [7; 108].

Дотримуючись попередньої логіки висвітлення змісту структурних складових людини, означемо першочергово філософський ракурс тлумачення категорії духу. Зокрема, у філософському словнику під ред. В.І. Шинкарука, знаходимо наступне визначення: “Дух – філософське

поняття, яке означає ідеальне, нетілесне начало на відміну від матеріального начала; в вузькому розумінні – однозначне поняття мислення” [12; 123]. Для змістовного порівняння представимо ще декілька авторських трактувань духа. Так, засновник філософської антропології М.Шелер визначає два можливих розуміння духа: перше – ототожнення його з всемогутнім Богом; друге – як сукупність моральних, естетичних, логічних і художньо оформлених актів. Філософ І.Льїн означає дух людини як “особисту енергію і при цьому розумну енергію; розумна в розумінні предметного споглядання, зрячого вибору і дії...”; О.Лосєв підходить до розуміння духа “як сукупності і зосередження всіх функцій свідомості, що виникає як відображення дійсності і сконцентрований в одній індивідуальності як знаряддя свідомої орієнтації в оточуючій дійсності для впливу на неї і вкінцевому рахунку для її перетворення”; М.С.Каган ототожнює його зміст з усім цілісним обсягом людської психіки, відмінної від тваринної соціокультурною обумовленістю і змістовністю та ін.

Як зазначає О.І.Зеліченко, дух – категорія непсихологічна, однак є ще інша категорія “індивідуальний дух”, що є реальним, що проявляється у “вищих” переживаннях людини та відповідно акумулює те, що справді робить її, людину, людиною. Автор означає сім атрибутів індивідуального духа, а саме: динамічність, активність; самодовільність, керування психікою; існування у формі психічних явищ; рефлексія, прагнення до пізнання і самопізнання, свідомість; самопоширення, свобода; тяжіння до духовного; прагнення до гармонії в організуючій психіку діяльності [6; 38,40].

М.В.Савчин вказує на такі особливості прояву індивідуального духа людини: “По-перше, він безпосередньо проявляється у житті людини з Богом, що реалізується прагненням до духовного (Вищого, Божественного). По-друге, в любові особистості до світу, до інших людей, у якій реалізується прагнення до: а) розширення свого доброго начала на світ; б) злиття себе зі світом; в) духовного. По-третє, у прагненнях людини до: а) гармонії в її внутрішньому світі та зовнішньому оточенні; б) рефлексії; в) трансцендентування, виходу за чуттєві межі. По-четверте, у людській творчості, в якій реалізується прагнення до: а) розширення себе на світ (втілення своїх ідей, добрих намірів у матеріальній формі – матеріалізації); б) гармонії, особливо гармонії форми; в) рефлексії; г) духовного життя; д) творення добра” [10; 14-15].

Вельми вдале змістовне розмежування розглянутих вище структурних складових – душі та духа – здійснив Дж.Гілмен, відзначаючи, що “слова *душа (soul)* і *дух (spirit)*, часто вживані як синоніми, насправді дуже відмінні одне від одного. Обидва вказують на вертикальну площину у просторовій метафорі, але дух має справу з рухом *вгору*, тоді як душа – з

рухом *униз*. Дух – це про висоту, а душа – про глибину. Дух – це фенікс, що постає з попелу; душа – це попіл, з якого постає фенікс. Дух – це Ікар, що прямує до Сонця; душа – це той самий Ікар, коли він падає з неба на Землю”[4; 109].

Душа, на відміну від духа, залишає місце для глибини так само, як для висоти, для невдачі так само, як для тріумфу, для слабості так само, як для сили,..., для сліз так само, як для сміху... Душа виходить на сцену, коли наш дух зазнав поразки... Душа поводить себе лагідно й спокійно на руїнах знесиленого життя і починає розбудовувати його знову. Вона залишається з нами, коли всі покинули нас, і веде нас крізь ніч, аж поки прийде світанок. Вночі вона співає нам пісень, які наше серце впізнає, хоч ми їх раніше ніколи не чули. Вона розповідає нам про мужність – але не бравих героїв і героїнь, а про глибшу мужність, яка зростає лише в ущелинах поразки і зневіри, серед уламків наших розладнаних життів вона сіє слабенькі зернятка надії”[4; 109].

Таким чином, систематизувавши погляд на трискладову організацію людини у християнській психології, спробуємо сформулювати **висновки** таким чином:

Людина є цілісною комплементарною єдністю тіла-душі-духа. Кожна зі складових є окремою субстанцією, яка, підпорядковуючись принципу доцільності, утворює субстанційну інтегральну єдність. Духовна іпостась виступає субстанційною формою, яка визначає й організовує функціональну буттєвість людини як індивіда, як особистості.

Тіло, душа і дух є даністю. Даність як те, що дане людині від Бога (чи в розумінні атеїстів від природи). Цю даність у християнській психології доцільно означити як – образ і подоба Бога. Кожна людина, яка появилася на світ, не стояла первинно перед вибором своєї морфологічної чи психічної організації – це даність, по відношенні до якої у людини формується певне сприймання, усвідомлення та ставлення. Останнє передбачає вияв її свободи вибору. До прикладу, людина обирає прийняти свою фізичну недосконалість (вроджені фізичні аномалії) як ознаку індивідуальної природи, що не применшує її вартості чи відчувати стале незадоволення, пригнічення і навіть прагнення смерті; корегувати людині чи ні свої холеристичні темпераментні прояви, які ускладнюють взаємодію з іншими людьми. Ця даність має дві площини вияву – актуальну та потенційну. Остання є передумовою розвитку актуальної, передумовою, а неостаточністю та довершеністю. В цьому розумінні постає проблема вибору – прояву свободи людини по відношенню до своєї потенційної даності.

Свобода вибору – це безпосередньо прояв духа як структурної складової людини, яка відповідно робить людину “вільною по відношенню до її біологічної, психічної і навіть соціальної

природи”(В.Франкл). Дух виступає акумулятором і транслятором “поживи” для душі. Він є тією складовою, яка робить людину здатною відтворити образ і розвивати (в індивідуальний спосіб) подобу Бога. Індивідуальний дух людини виступає каналом трансляції формуючого впливу Святого Духа на усю природу людини (дух→душа→тіло) та відкриває їй перспективу вічної Любові.

1. Беляев И.А. Человеческая целостность в теоцентрическом измерении// Вестник ОГУ. – 2003 – № 6 – С.4-8.
2. Братусь Б.С. Двойное бытие души и возможность христианской психологии// Вопросы психологии. – 1998 – №1 – С.72 – 79.
3. Горак Г.І. Філософія: курс лекцій. – К., 1997.
4. Гуманістична психологія: Т.2. Психологія і духовність: (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / упоряд. Г. Балл, Р. Трач. – 2005. – 279 с.
5. Гуревич П.С. Философская антропология: Учебное пособие. – М.: Вестник, 1997. – 448 с.
6. Зеличенко А.И. Психология духовности. – М., Издательство Трансперсонального Института. – 1996. – 400с.
7. Климишин І.А., Климишин О.І. Збагнути світ і себе в ньому. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006 – 204 с.
8. Козовик І. Антропология: підручник для студентів-богословів. – Івано-Франківськ: Вид-во Теологічно-Катехитичного Духовного інституту, 1997. – 232 с.
9. Онищенко В.Д. Філософія духа і духовного пізнання: Християнсько-філософська ноологія. – Львів; Логос, 1998. – 338 с.
10. Савчин М.В. Духовний потенціал людини. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.
11. Слободчиков В.І. Формування християнсько орієнтованої психології // Психолог. – 2006. – №14. – С.4-8.
12. Філософський словник /під ред. Шинкарука. – К.,1976
13. Шпіраго Ф. Католицька катехиза (перекл. О.Ярослава Левицького). – Львів: Вид-во “Місіонер”, 1997 – 598с.

The article has the contents of triple human’s organization from the point of Christians Psychology. It determines essential peculiarities of body, soul and spirit which form substantial-integral unity and reason of human.

Key words: Christians psychology, Christians anthropology, human, body, soul, spirit.

ФІЛОСОФІЯ ВИЖИВАННЯ І РОЗВИТКУ ОРГАНІЗАЦІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ

В статті аналізуються соціально-психологічні показники організаційного розвитку, з'ясовуються чинники, які сприяють досягненню організаційної згуртованості.

***Ключові слова:** соціальна організація, виживання організації, організаційний розвиток, організаційна згуртованість, соціально-психологічний клімат організації, організаційна сумісність, стабільність діяльності членів організації, ефективність діяльності організації, продуктивність праці членів організації, задоволеність персоналу, імідж організації.*

Постановка проблеми. Процеси глобалізації, ускладнення технологій сприяють виникненню завдань, які не під силу розв'язувати одній, навіть обдарованій, людині. Тому в наш час роль соціальних організацій зростає, адже організація є тим осередком, де людина виявляє свої потенційні професійні можливості, проявляє свої ділові якості й здібності, формується як особистість і стає особистістю. В цій ситуації дуже важливо, щоб формальні й неформальні зв'язки в організації дозволяли, з одного боку, членам установи вдосконалюватися, професійно зростати, а з іншого – перетворювали їх у злагоджену, психологічну єдність, яка може не лише жити за своїми нормами, цілями й цінностями, а й ефективно функціонувати. Соціальна психологія вивчає такі аспекти організаційного розвитку, як соціально-психологічне середовище організації, комунікативна природа управління, соціально-психологічна специфіка ділового спілкування, оптимізація організаційного клімату, інформаційних потоків, управління персоналом, іміджем організації, її рекламною діяльністю тощо. Утворення, розвиток і формування особливого типу зв'язків в організації, котрі дозволяють зовнішньо задану структуру перетворити на психологічну спільність людей, злагоджений психологічний організм, який живе за своїми нормами і законами у відповідності до цілей і цінностей групи, забезпечується організаційною згуртованістю.

Мета повідомлення полягає у розгляді з точки зору соціальної психології шляхів організаційного розвитку, аналізі соціально-

психологічних показників згуртованості організації, виявленні чинників, які сприяють досягненню організаційної згуртованості.

З погляду соціальної психології соціальна організація є тією соціальною системою, яка характеризується певною спільністю, ідентичністю, обмежена чітким списком членів, має програму діяльності і процедуру переміщення її співробітників. Разом з тим соціальна організація – це розгалужена система різноманітних ланок, між якими формуються і підтримуються зв'язки і які покликані забезпечити злагодженість, погодженість і високу продуктивність спільної праці. Управління в організації забезпечується через здійснення таких функцій, як планування, прийняття управлінських рішень, мотивація, організація діяльності, функція контролю, соціально-психологічна функція. Саме соціально-психологічна функція передусім охоплює такі основні аспекти, як комунікацію, особливості ділового спілкування, психологічну підтримку керівником вчинків підлеглого, лідерство, вміння керівника регулювати поведінку співробітників, вміння керівництва застосовувати особливий тип зв'язків в організації, який сприятиме згуртованості її членів у досягненні поставленої мети.

Соціально-психологічні парадигмальні принципи соціальної організації закладалися протягом багатьох років і були спрямовані на досягнення групових цілей. Такі теорії, як мотивація досягнення, теорія стилів, модель ефективної організації, стратегія організаційної зміни, описання влади, моделі успішного керівника тощо дозволили сформулювати і описати два основних шляхи розвитку соціальної організації: ефективний, який сприяє процвітанню організації; неефективний, який веде до банкрутства і закриття організації. Соціологи, соціальні психологи, визначаючи шлях розвитку соціальної організації, враховують такий критерій, як результативність, правда результативність у часі, у перспективі, тобто довгострокову результативність. Її основою є грамотні стратегії, планування, підбір кадрів, відповідний стан організаційної культури (норми, цінності організації, її соціально-психологічний клімат) [1; 3; 7].

З точки зору теорії виживання організації, яка останнім часом дістала поширення на Заході, то її автори вважають, що у будь-якій організації відбувається боротьба між силами, які зацікавлені у підвищенні її діяльності, і тими, хто тільки сприяє виживанню організації. Свої міркування вони підтверджують тим, що перші роки створення організації працюють на її ефективність, а в подальшому організація входить у конфліктний період і тоді з найбільшою силою виявляються протилежні

інтереси груп всередині і поза організацією. Зазначену тезу підкріплюють прикладом з нововведеннями, запровадження яких по-різному сприймається в організації: є ентузіасти змін в організації; є ті, які негативно ставляться до нововведень (противники), позаяк бачать в них загрозу своєму положенню. В організації утворюються також інші групи людей, які виявляють своє ставлення до перетворень в установі: скептики (вербальні противники), нейтралі, прихильники. Все це актуалізує значення соціально-психологічних чинників у виживанні і розвитку організації, а саме: готовність членів організації до нововведень, виявлення конкретних груп людей, які різняться за своїм ставленням до змін, наявність психологічних перешкод нововведенням, психологічних бар'єрів у процесі здійснення змін та ін. Управлінська практика і численні дослідження доводять, що ефективність соціальної організації залежить від багатьох перемінних, серед яких соціально-психологічні займають гідне місце: стратегічне цілепокладання і планування діяльності; оптимальність організаційної структури; професійна кадрова політика; рівень сформованості управлінської команди; ефективність застосування методів управління з питань постановки діагнозу, прийняття рішень, здійснення контролю на всіх рівнях керівництва; оптимальність інформаційних потоків; зміст організаційної культури; мотивація професійної діяльності співробітників організації. При цьому психолог-практик, проводячи соціально-психологічну діагностику, організаційне консультування, застосовуючи психотехнології, може відіграти велику роль у підвищенні ефективності соціальної організації, адже у результаті такої роботи, як правило, наступають позитивні зрушення в організації [4].

Докорінні зміни вимог до керівників усіх рангів та їх діяльності, переосмислення управлінської мотивації актуалізують значення психологічних та соціально-психологічних чинників в управлінні персоналом, урахування індивідуально-психологічних особливостей та можливостей людей та закономірностей їх взаємодії в організації, водночас, загальне ускладнення змісту всіх видів діяльності (через проведення наукових досліджень та впровадження їх результатів у практику у вигляді різноманітних технологій), переструктурування робочого середовища (праця стає все більш спеціалізованою та взаємозалежною), фундаментальні зміни у філософії праці (зміни, що відбуваються у ставленні до людини, її потреб) сприяють виникненню нових цінностей в організації, за своєю суттю, соціально-психологічних, – цінностей управлінської взаємодії на основі гуманізації та демократизації, спільної діяльності. Соціально-психологічна наукова література з проблем управління називає й інші чинники, котрі впливають на актуалізацію практичних аспектів управління людськими ресурсами: посилення

конкурентної боротьби (основою конкурентних переваг стають нововведення, якість та гнучкість), поява глобально інтегрованих ринків; пріоритетність управління найманими робітниками; широке висвітлення в літературі успіхів “досконалих компаній”, одна з основних переваг яких – ефективне управління кадрами; зміна складу робочої сили (підвищення рівня освіченості); зменшення впливу профспілок у багатьох промислово розвинених країнах.

Актуальність психологічних аспектів управління кадрами в нашій країні зумовлена специфічними соціальними та соціально-психологічними процесами, що відбуваються на сучасному етапі (не достатньо чіткі соціальні, економічні та соціально-психологічні механізми регуляції діяльності організацій та стимуляції праці робітників; складність соціально-психологічної ситуації – негативізм, невпевненість, стан когнітивного дисонансу, затягнений етап очікування соціальних зрушень, підвищена стресогенність в суспільстві тощо). Зміни несуть у собі не лише дестабілізуючий ефект, напруженість потенційних можливостей людей та зниження ефективності діяльності, але й сприяють актуалізації людських здібностей, змушують їх шукати інше застосування своїм можливостям, вимагають підвищення професійного рівня працівників. До позитивних тенденцій можна також віднести зміни у взаємодії і взаємостосунках між співробітниками в організації (вони стають дедалі конструктивнішими, діловими, професійними); впровадження нових інформаційних та освітніх (з урахуванням психологічних особливостей людей) технологій; становлення ринку психологічних послуг (у тому числі й в системі соціального управління); розширення міжнародних контактів та визначення оптимальних форм взаємодії і ділового спілкування з іноетнічним партнером. Все це також зумовлює необхідність активізації впровадження психологічних та соціально-психологічних технологій у процес управління кадрами [5; 8].

Увага до соціально-психологічних аспектів діяльності організації змушує і психолога-практика вдосконалювати свою діяльність в ній, зокрема позитивний вплив на розвиток соціальної організації здійснюють заходи, які він застосовує для підвищення соціально-психологічної компетентності, професійного і особистісного росту персоналу, для запобігання силам опору в організації, а це, своєю чергою, примушує психолога самовдосконалюватися, адже він повинен володіти методами спостереження за професійним ростом членів організації, за особливостями ділових взаємин всередині організації. Також важливо знати вплив історії організації на взаємовідносини її співробітників, причини конфліктів в організації, причини опору і саботажу і як на них реагувати. Більше того, в арсеналі засобів соціального психолога мають бути ефективні стратегії і тактики боротьби з руйнівними силами

організації, а це потребує від соціального психолога знання її основних соціально-психологічних характеристик, механізмів соціальної регуляції організаційної поведінки [4].

Враховуючи специфіку функціонування соціальної організації виокремлюють такі групи механізмів соціальної регуляції: 1) механізми соціального впливу (організації впливають на морально-психологічних стан індивідів, на демографічні процеси: завдяки системам влади в організації підтримується внутрішній соціальний порядок та ін.); 2) механізми соціальної залежності (специфіка зв'язків між структурними компонентами організації); 3) механізми соціальної відповідальності (специфіка контролю над діяльністю суб'єкта з погляду виконання ним прийнятих норм, правил, завдань тощо). Разом з керівництвом практичний соціальний психолог повинен знати специфіку ієрархічних зв'язків, їх стан і рівень розвитку; особливості динаміки комунікативних процесів; специфіку процесів координації, інтеграції та концентрації людських зусиль, творчості, ініціативи, професіоналізму; частоту організаційних зв'язків, їх суб'єктивну доцільність, ступінь сумісності в організації, симпатії – антипатії; адекватність сприймання організації та її планів усіма учасниками організаційного середовища; специфіку інформаційно-ділового обміну. Вивчення названих процесів дозволить ефективно впливати на них, вдосконалюючи одні й коректуючи інші.

Важливим аспектом діяльності соціального психолога є розв'язання проблеми організаційної згуртованості – однієї з найважливіших і однієї з найдавніших в контексті вивчення особливостей формування організаційної команди. Відомо, що Л. Фестінгер був одним з перших, хто запропонував аналізувати згуртованість на основі частоти і міцності комунікативних зв'язків групи і хто визначав її як суму усіх сил, які діють на членів групи з метою утримання їх в групі. Визначення можливостей групи при цьому трактувалося або як привабливість групи для людини, або як задоволеність членством в ній. Щодо тих сил, які забезпечують постійне задоволення людини від перебування у групі, то група задовольняє індивіда в тій мірі і до тих пір, допоки він думає, що виграти від членства в ній не просто перевищують програші як такі, а в більшій мірі, ніж це могло би бути у будь-якій іншій групі. Задоволення можливе за умови, якщо об'єктивна цінність вигравів, одержаних індивідом у даній групі, перевищує суб'єктивну значущість докладених людиною зусиль. В цілому, згуртованість представлена автором як певна характеристика такої системи, яка при аналізі привабливості та задоволеності спирається на емоційні переваги членів групи [6]. Розвідки вченого в повній мірі стосуються і соціальної організації як такої, адже організація є не що інше, як соціальна група, в якій працюють, спілкуються і взаємодіють її члени, і ефективність цих процесів

визначається мірою згуртованості індивідів. Іншими словами згуртованість – це складова сил або мотивів, котрі спонукують людину залишатися в організації. Відомі основні детермінанти згуртованості: в якій мірі індивіди розглядають дану групу як можливість задовольнити свої потреби і цілі; спонукальні властивості групи, тобто в якій мірі сама група (зокрема її цілі, перспективи, престижність членства в ній, спосіб дії та ін.) може слугувати мотивуючою основою для участі людей в її діяльності; яким чином окремих членів групи оцінює наслідки свого членства у даній групі (позитивні чи негативні очікування індивіда); яким чином люди оцінюють своє членство у даній групі в порівнянні з тим досвідом участі, який вони мали в інших групах.

Для соціальної організації важливим є аналіз спонукальних соціально-психологічних властивостей групи, до яких належить: привабливість членів групи; подібність цінностей та установок членів групи; міра відповідності групових цілей потребам членів групи, чіткість визначення цілей, успіх групи в їх досягненні; особливості взаємозв'язку членів групи; задоволеність груповою діяльністю; характер керівництва і прийняття рішень; соціально-психологічний клімат групи (групова атмосфера); структурні властивості групи, тобто статусно-рольові характеристики групи; особливості розвитку комунікативних мереж; кількісні показники групи. Таке розуміння згуртованості передусім зводиться до з'ясування міжособистісної привабливості в організації.

Для розвитку і виживання соціальної організації в теперішніх умовах конкуренції, глобалізації не менш важлива емоційна привабливість членів групи. Тут психологу-практику, який працює в організації і з організацією важливо скористатися спеціально запропонованим соціометрією “індексом групової згуртованості”, що вираховується як відношення кількості взаємних позитивних виборів до загальної кількості можливих виборів. Водночас важливо пам'ятати, що і соціометричний підхід, представлений передусім Дж. Морено, і когнітивний, представлений Л. Фестінгером, мають загальну вихідну посилку, а саме: розуміння групи як певної системи емоційно забарвлених міжособистісних відносин, з чого випливає, що згуртованість розуміється тут скоріше не як соціально-психологічне явище, а індивідуально-психологічне, адже мова йде передусім про мотивацію, емоційні переваги та ін. Не дивлячись на певні пояснення, думка про емоційне забарвлення згуртованості має місце і в концепції, яка виникла на базі інтеракціонізму (автор – Т. Ньюком) [2]. Автор вводить поняття “згода” (“одностайність”), за допомогою якого намагається пояснити згуртованість, тобто в розумінні автора згода – це подібність картини світу, позицій і відносин членів групи, – це єдність поглядів, що характеризує людей, об'єднаних у групу, і групова одностайність встановлюється шляхом прийняття людьми, які утворюють

групу, позицій і ролей один одного у процесі їхньої безпосередньої взаємодії. Передбачається, що різні індивіди, які включені у групу, з часом починають однаково оцінювати всі події, що відбуваються у групі, ту чи іншу ситуацію, явища соціальної дійсності. Загалом, взаємна емоційна привабливість членів групи, тобто згуртованість як міжособистісна атракція, підвищує їхнє намагання зберегти своє членство у даній групі.

Водночас, як показано в ряді інших досліджень феномена групової згуртованості, для пояснення причин єднання соціальної малої групи недостатньо лише індивідуально-психологічних (емоційних, мотиваційних та ін.) характеристик міжособистісних відносин. Важливою також є ціннісно-орієнтаційна єдність групи (організації), яка представлена в рамках стратометричної концепції групової активності (пізніше теорії діяльнісного опосередкування міжособистісних відносин у групі), розробленої А. Петровським [6]. Автор всю структуру малої групи уявляє як таку, що складається із трьох (в останній редакції із чотирьох) основних прошарків (страт), які одночасно можуть бути розглянуті і як рівні розвитку групової згуртованості. Показником ціннісно-орієнтаційної єдності слугує частота збігу позицій членів групи по відношенню до значущих об'єктів оцінювання. Джерелом інтенсифікації внутрішньогрупового спілкування і підвищення ефективності спільної діяльності є високий ступінь ціннісно-орієнтаційної єдності, окрім того, розвиток згуртованості здійснюється як за рахунок розвитку комунікативної практики, так і на основі спільної діяльності. Разом з тим зовсім не відбувається нівелювання особистості у групі, збігу оцінок і позицій членів групи у всіх відношеннях, а йдеться, перш за все, про наближення оцінок у підходах до цілей і завдань спільної діяльності. Загалом, не зважаючи на різні підходи щодо природи згуртованості, за цим розмаїттям так чи інакше вимальовується визнання значущості цього процесу як для організації так і для окремого її члена, адже у результаті росту згуртованості все більша кількість членів організації включається у внутрішні процеси, люди частіше демонструють злагоджені дії, що приводить до її стабільності та подальшого розвитку.

Розвиток і виживання соціальної організації забезпечується вмілим поєднанням феномену згуртованості з ефективністю, продуктивністю діяльності, згуртованості та сумісності, згуртованості і стабільності.

Ефективність діяльності організації – важлива соціально-психологічна умова не лише її виживання, а й розвитку. Психологу-практику важливо в цьому питанні спиратися на соціально-психологічні наукові досягнення, зокрема, йдеться про розробки К. Левіна, адже ще в школі групової динаміки були виявлені окремі загальні характеристики ефективності діяльності групи: залежність ефективності від згуртованості групи, від

стилю керівництва, способу прийняття групових рішень та ін. І хоча тут йдеться перш за все про лабораторну малу групу, а отже про ефективність діяльності по виконанню конкретного завдання, запропонованого експериментатором, тим не менше висновки, отримані науковцями, можуть вповні застосовуватися і для реальної організації.

Щодо дослідження взаємозв'язку згуртованості та продуктивності, то науковці виявили, що лінійної залежності між ними не існує, що зв'язок цей опосередкований передусім змістом групових норм, зокрема доведено, що у тому випадку, коли хороші результати в інструментальній сфері є цінністю, яку сповідує група, то висока згуртованість сприяє росту продуктивності праці і групи, за умов, коли групові норми передбачають низькі рівні продуктивності, то висока згуртованість більшою мірою буде перешкоджати її зростанню, ніж низька згуртованість. Вагомим чинником, якій впливає на взаємозв'язок цих двох складових, є мотивація: згуртованість і продуктивність організації мають тенденцію до позитивного зв'язку у випадку високої мотивації і негативного – коли мотивація до праці є низькою. Продуктивність – це лише один показник ефективності, а іншим не менш важливим показником є задоволеність членів групи своєю працею в ній. Саме тому проблему задоволеності варто пов'язувати не лише із системою міжособистісних відносин (емоційна задоволеність), а з конкретною працею (задоволеність спільною організаційною діяльністю). Таким чином, ефективність має бути досліджена у контексті конкретної змістовної діяльності організації і реальних відносин, які склалися у цьому процесі на кожному етапі її розвитку.

Важливим соціально-психологічним показником згуртованості організації є групова сумісність, яка вказує на можливість безконфліктного спілкування і погодження дій її членів в умовах спільної діяльності. Групова сумісність може утворювати ієрархію рівнів: перший (нижчий) рівень складають психофізіологічна сумісність темпераментів і характерів членів групи, їх сенсомоторна погодженість при виконанні спільних дій, згуртованість, яка виражається у інтенсивності комунікативних внутрішньогрупових зв'язків і у взаємності соціометричних виборів; другий (більш високий) рівень характеризується погодженістю функціонально-рольових очікувань членів групи стосовно того, що саме, з ким і в якій послідовності повинен робити кожен, реалізуючі суспільно-значущу і загальну для всіх ціль; третій (вищий) рівень відтворює предметно-цільову і ціннісно-орієнтаційну єдність. Організаційна (групова) сумісність пов'язана із міжособистісною сумісністю, тобто взаємним прийняттям партнерів по спілкуванню й спільній діяльності, що засноване на оптимальному узгодженні ціннісних орієнтацій, соціальних установок, інтересів, мотивів, потреб та інших

індивідуально-психологічних характеристик людей. Критерієм міжособистісної сумісності виступає суб'єктивна задоволеність партнерів процесом та результатами взаємодії, яка супроводжується взаєморозумінням, взаємоповагою, взаємними симпатіями, виникненням впевненості у позитивності контактів. Існує чимало класифікацій сумісності. Можна вести мову про потребнісну і поведінкову міжособистісну сумісність, де перший тип сумісності передбачає, що в одних випадках в її основі лежить подібність потреб партнерів, в інших – взаємодоповнення потреб або складні, комбіновані їх поєднання, а другий тип характеризується тим, що певні особистісні властивості партнерів зі взаємодії детермінують типові поведінкові моделі, котрі здатні продукувати сумісність чи несумісність між ними. Вчені рекомендують розрізняти структурну (визнається подібність індивідуально-особистісних характеристик партнерів), функціональну (узгодження внутрішньогрупових функцій чи ролей партнерів) і адаптивну (розглядаються наслідки сумісності у вигляді міжособистісних відносин партнерів) сумісності [6]. Хоча згуртованість і сумісність тісно пов'язані між собою, але кожне з них представляє різний аспект характеристики групи (організації), зокрема, сумісність – це те, явище, яке означає, що даний склад організації можливий для забезпечення виконання групою її функцій, що члени організації можуть взаємодіяти, а згуртованість – вказує на те, що даний склад організації не просто можливий, але що він інтегрований найкращим чином, що в ньому досягнутий особливий ступінь розвитку відносин, тобто йдеться про такий ступінь, при якому всі члени організації в найбільшій мірі поділяють цілі і цінності групової діяльності. Також варто відзначити той факт, що групова та міжособистісна сумісність є показником, передумовою згуртованості організації, яка, у свою чергу, є одним із процесів групової динаміки, мірою потягу членів групи один до одного та до групи в цілому, характеристикою ступеня їх єдності. Необхідно також згуртованість розрізняти із спрацьованістю, яка характеризується узгодженим поєднанням дій членів організації у часі та просторі. Продуктивність праці в організації виступає важливим показником спрацьованості.

Сучасна філософія виживання і розвитку організації має спиратися на здобутки в психологічній теорії й практиці, згідно з якими групова згуртованість має розглядатися у поєднанні зі стабільністю організації, що безпосередньо має вихід на “соціально-психологічний клімат групи”, яким позначають якісний бік міжособистісних стосунків, що проявляється у сукупності внутрішніх (психологічних) умов, які сприяють або ж перешкоджають продуктивній спільній діяльності і всебічному розвитку особистості у групі. Позитивними ознаками соціально-психологічного клімату в організації є: наявність позитивної перспективи для групи і для

кожного її члена; довіра і висока вимогливість членів групи один до одного; ділова критика; вільне висловлювання власної думки; відсутність тиску на підлеглих з боку керівників; достатня поінформованість членів групи про цілі та завдання групи; задоволеність працею й приналежністю до групи; прийняття на себе відповідальності за стан справ у групі тощо. Виходячи з такого розуміння соціально-психологічного клімату організації, можна стверджувати, що якість і продуктивність діяльності в ній у значній мірі залежить не тільки від модернізації діяльності, її оснащення, умов, але й від рівня групового розвитку, стану міжособистісних стосунків, характеру взаємовідносин, психологічної сумісності, згуртованості членів групи, стилю керівництва. Мова йде про морально-психологічний настрій, який складається в організації в процесі роботи і проявляється у тих взаємовідносинах, які встановлюються на основі об'єктивних і суб'єктивних взаємозв'язків між людьми. Іноді саме товариська взаємодопомога, дружелюбність, взаємовиручка, переважання позитивних емоцій, простота відношень є основою досягнення високих результатів. Можна назвати чинники, які впливають на соціально-психологічний клімат: соціально-психологічний клімат суспільства в цілому (макроклімат), основні елементи якого засвоюються членами групи не тільки в процесі спільної діяльності, але й в інших сферах; умови життєдіяльності (територіальне розміщення групи, специфіка діяльності та ін.); суспільна думка, психологічне зараження, наслідування тощо; вплив особливостей групової динаміки.

Аналіз характеристик організаційної згуртованості, які забезпечують стабільність організації як групи, показує, що у групі індивід повинен мати можливість самоствердитися, самовизначитися, тобто організація має бути для нього засобом емоційного захисту, повинна задовольняти вищі його потреби та ін. Отже згуртованість групи є цінністю і для окремих її членів, позаяк веде до зростання задоволеності своєю організацією і належністю до неї, зниженню тривожності, стабілізації самооцінки та міжособистісних контактів. Стабільність при цьому не обов'язково передбачає постійність складу організації та одностайність при розв'язанні організаційних проблем: вона є гарантом у ефективному функціюванні групи при розмаїтті думок і бажанні вирішити завдання. Сфера виробництва накопичила чимало спільних вимог, що забезпечують стабільність організації, а отже і прийнятний соціально-психологічний клімат. Серед найбільш вживаних є наступні: наявність в організації спеціалістів різних рівнів професійної майстерності, що сприяє підвищенню їхньої задоволеності (це робиться для того, щоб працівники-початківці бачили свою професійну перспективу, а висококваліфіковані робітники відчували повагу з боку молодих); певна чисельність організації (доведено, якщо група занадто мала, то її члени занепокоєні, що їхня

персональна відповідальність за прийняті рішення надто очевидна; з ростом чисельності ефективність роботи членів групи може зростати за рахунок взаємодії, взаємовідносин, настрою, але до певної межі; якщо ж чисельність її зростає, то цілісність втрачається, починають утворюватись більш дрібні підгрупи, відносини між якими складаються не завжди сприятливо, що може негативно позначатись на згуртованості групи); тривалість спільної діяльності (цей показник тісно пов'язаний з формуванням традицій, стійких норм поведінки, що впливає не лише на згуртованість, але й організованість групи; водночас ця ознака може виступати і як консервативний чинник, що утруднює процес адаптації в групі нових її членів) та ін. Стосовно засобів підтримання організаційної згуртованості, то в їх перелік може увійти все, що сприяє єдності групи, її стабільності, тобто йдеться, перш за все, про такі засоби, які: впливають на підвищення індивідуальних вигравів і досягнення членами організації результатів, необхідних для задоволення особистих інтересів та інтересів групи в цілому; сприяють зменшенню розміру індивідуальних витрат у процесі реалізації спільної цілі; викликають і підтримують у членів групи очікування додаткових переваг від перебування в цій спільності.

Серед завдань розвитку і виживання соціальних організацій все більшого практичного значення набувають соціально-психологічні проблеми вдосконалення управління персоналом, тобто впровадження спеціалістами оптимальної системи внутріорганізаційних відносин, нематеріального стимулювання праці, створення умов для розвитку і зміни внутрішнього і зовнішнього середовища організації, про правильне розв'язання проблеми управління неформальними групами в організації. Основними психологічними завданнями управління людськими ресурсами є такі: вивчення рівня професійної компетентності, активності, ставлення до справи, професійних можливостей персоналу; стабілізація та підтримка на належному рівні морально-психологічного клімату в організації, формування почуття гордості за свою організацію та роботу; правильний підбір людей з урахуванням їх відповідності всім головним вимогам конкретної посади та цілям організації, проведення розстановки кадрів на ключові посади, згуртування персоналу, бачення перспектив розвитку співробітників, знаходження індивідуального підходу до кожного; планування людських ресурсів, кар'єрного росту; розподіл навантаження виходячи із індивідуальних можливостей працівників; управління виконанням робочих завдань; створення дієвої та об'єктивної системи атестації працівників; налагодження тісних взаємовідносин керівників і підлеглих; захист організації від осіб, потенційно здатних заподіяти шкоду справі або цілям установи незалежно від того, свідомо чи ні вони можуть це зробити (йдеться, насамперед, про людей із порушеною сферою соціальних цінностей та установок, що на практиці найчастіше

виявляється у схильності до брехні, ошукування та крадіжок – це група загальних якостей, які потребують виявлення з метою захисту організації; група спеціальних якостей, які визначають непридатність людини для конкретного виду діяльності та є небезпечними для персоналу та організації, пов'язана із особливостями посади та виконуваної роботи. Як такі, вони не є негативними, такими вони виявляються тільки при займанні людиною певної посади; обіймаючи іншу посаду, ці якості можуть бути надзвичайно цінними та важливими у людини).

В наш час набувають практичної гостроти питання організаційної культури, а з ними актуалізується комплекс проблем, пов'язаних із впливом традиційних етнокультурних норм і цінностей на ділове спілкування, тобто йдеться про важливу роль організації в реалізації потреб індивіда, про цінність належності людини до конкретної організації. Звертається увага на те, що усвідомлення національно-психологічних особливостей своєї організації не повинно містити в собі упередженості проти інших етнічних груп (організацій). Хоча далеко не всі ділові контакти сприяють поліпшенню відносин, більше того, напруженість у міжнаціональних ділових відносинах, негативні етнічні установки, інформаційна замкненість можуть спричинити ворожість, антагонізм, ефект взаємного непорозуміння може бути нейтралізований за безумовної рівності сторін, утвердження відкритості й довіри, поваги до традиційних норм, способу життя тощо. Отже культура управління в організації постає як система теоретичних і практичних знань, положень, принципів, норм і цінностей про процеси управління, висока культура управління є одним з вирішальних чинників успіху організації. Зазначені загальні положення про культуру управління знаходять своє конкретне втілення у реальній організації, адже кожна організація має свою специфічну культуру, що формується протягом усього її розвитку та враховує суспільно-історичний, політико-економічний, соціокультурний, морально-психологічний, міжнародний, правовий, екологічний аспекти. Саме тому психолог-практик повинен знати, що культура організації не обмежується особливим кліматом чи цінностями, що її складовими можуть бути: призначення організації; критерії досягнення цілей та оцінки результатів; засоби досягнення мети; стиль діяльності; способи внутрішньої інтеграції і регуляції тощо; що культура організації впливає на поведінку і діяльність керівника: на вибір форми поведінки, стиль і тактику діяльності з погляду морально-психологічних та естетичних цінностей, на здатність і бажання досягти поставленої мети, здатність бути порадником для підлеглих тощо.

Висновки. Постановка питання про соціально-психологічні особливості виживання й розвитку соціальної організації на часі дня. З погляду соціальної психології суттєвим моментом є та обставина, що

згуртованість організації розглядається як показник ефективного організаційного розвитку, як характеристика особливого виду зв'язків у групі, котрі ґрунтуються на єдності оцінок, установок і позицій групи стосовно об'єктів – осіб, завдань, ідей, подій, які є найбільш значущі для групи в цілому, згуртованість обіймає ті відносини у групі, які опосередковані цілями і завданнями діяльності. Важливим є питання про чинники, які сприяють досягненню групової згуртованості: рівень емоційної привабливості, взаємної симпатії в міжособистісних стосунках (чим більша кількість членів організації подобається один одному, тим її згуртованість вище, водночас, емоційна привабливість членів організації як така (сама по собі) не забезпечує продуктивності спільної діяльності, високої згуртованості, однак без неї дуже важко створити стабільну, згуртовану організацію); ступінь привабливості організації для її членів, особливості групових цілей (вважається, що чим більша кількість людей, які задоволені своїм перебуванням у групі, тим вища згуртованість); спосіб взаємодії в організації і провідний соціальний мотив, тобто мотиваційна сфера згуртованості її членів (мається на увазі той спосіб взаємодії, якому у групі надається перевага, вважається, що найбільш приваблива для індивідів і має більше переваг стати згуртованою та група, в якій діяльність заснована на кооперації і превалює мотив співробітництва); особливості та характеристики, які вказують на подібність членів організації між собою (найголовнішим аспектом у даному контексті є ціннісний, тобто близькість поглядів, ціннісних орієнтацій членів організації, доведено, що та людина більш за все тягнеться до групи, погляди і цінності якої вона поділяє і де знаходять підтримку її власні думки); спосіб прийняття рішення, характер керівництва в організації (колегіальний стиль керівництва, який надає можливість кожному члену групи приймати участь у розв'язанні тієї чи іншої проблеми або у виробленні групового рішення, є найбільш ефективним, однак побутує думка, згідно з якою згуртованості організації сприяє прийнятний у конкретній ситуації стиль керівництва); статеві-вікова структура організації (практика показує, що згуртованість, здоровий соціально-психологічний клімат, як правило, спостерігаються там, де склад організації неоднорідний, де в наявності різновікові особливості членів групи, адже це сприяє різноманітнішому спектру взаємовідносин, спілкування, емоцій, прояву творчості молодих, зменшенню консерватизму з боку ветеранів праці та ін.); автономність, певний ступінь ізольованості групи (оскільки повна ізольованість має негативний вплив на згуртованість організації, а звуження кола спілкування знижує, вичерпує його цінність, то для покращення психологічного клімату доцільно виходити за власне організаційні відношення, налагоджувати часті контакти з іншими організаціями).

1. Бодди Д., Пэйтон Р. Основы менеджмента: пер. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 816 с.
2. Ньюком Т.М. Социально-психологическая теория: интеграция индивидуального и социального подходов // Современная зарубежная социальная психология. – М., 1984. – 254 с.
3. Орбан-Лембрик Л.Е. Основы психології управління: Монографія. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 426 с.
4. Орбан-Лембрик Л.Е., Кошинець О.Ю. Соціально-психологічна діагностика: Навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ, 2005. – 86 с.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Вплив соціально-психологічних чинників на ефективність управлінської діяльності керівника // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – Вип.. 3. – Ч. 1. – С. 23-34.
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн.. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. – К.: Либідь, 2006. – 560 с.
7. Щёкин Г.В. Теория социального управления: Монография. – К., 1996. – 408 с.
8. Юркевич Г.Й. Психологічні детермінанти розвитку особистості менеджера: Автореферат дис. канд. психолог. Наук. – К., 1999. – 19 с.

The socially-psychological indexes of organizational development are analysed in the article, factors which are instrumental in achievement of organizational solidarity turn out.

Keywords: *social organization, survival of organization, organizational development, organizational solidarity, socially-psychological climate of organization, organizational compatibility, stability of activity of members, efficiency of activity of organization, labour productivity of members, is organizations, satisfaction of personnel, image of organization.*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ДИТЯЧО- БАТЬКІВСЬКИХ ВЗАЄМИН У СІМ'Ї

У статті аналізуються основні психолого-педагогічні засади виховної взаємодії батьків та дитини. Автор також звертає увагу на особливі методи та механізми батьківського впливу на формування та розвиток особистості дитини.

Ключові слова: сім'я, сімейне виховання, взаємовідносини у системі “батьки-дитина”, методи та механізми психологічного впливу, форми поведінки батьків.

Актуальність проблеми. Дитина вперше знаходить себе в родині, в якій народилась, в родині яка оточує її тісною соціальною оболонкою з ранніх років життя. Саме в родинному середовищі дитина задовольняє свої найважливіші соціальні потреби: вивчає і засвоює мову, формує перший соціальний досвід, навчається соціальній орієнтації, засвоює зразки рольової поведінки. Відповідно, сім'я і родинне середовище в ідеалі повинні бути зразком соціального наближення, соціальної спільності, заснованої на психологічному єднанні. У сім'ї формується підґрунтя системи життєвих цінностей, на основі яких відбувається самовизначення особистості в суспільному оточенні.

Нормальна сім'я є не простою сентиментальною єдністю, а зближенням в активності, що підтримує свіжість і силу сімейних соціальних зв'язків. Тому сім'я є незамінним інститутом виховання, що поєднує в собі тісне соціальне співробітництво, природне почуття родинної близькості, тісні емоційно-чуттєві взаємини. Нормальна сім'я може не ставити перед собою чітких педагогічних завдань і цілей – вона виховує дитину своїм власним укладом, взаємністю соціальних зв'язків, емоційною наповненістю стосунків.

Вітчизняні і зарубіжні психологи, педагоги, психотерапевти наголошують на визначному впливі сім'ї на формування та розвиток дитини (Г.Крайг, Е.Ейдеміллер, С.Ковальов, В.Дружинін, Л.Діденко, Л.Божович, Р. Кемпбелл, М.Мід, В.Титаренко, Л. Орбан-Лембрик та ін.)

Нормальною можна вважати сім'ю, яка забезпечує необхідний мінімум добробуту, соціальної захищеності, створює необхідні умови для соціалізації дитини до досягнення нею психологічної і соціальної зрілості. Ідеальним для дитини вважається середовище, в якому всі безпосередні

прояви дитини розцінюються як значущі і прийнятні для дорослих, коли батьки розвивають в дитині особистісну автономію і почуття захищеності.

Тому правомірно стверджувати, що для нормального особистісного розвитку дитини необхідною умовою є створення нормальних умов сімейного середовища, яке б мало вище зазначені характеристики. Сім'я повинна являти собою збалансовану, врівноважену систему взаємин на всіх рівнях: соціальному, економічному, психологічному, соціально-психологічному.

Мета повідомлення полягає у з'ясуванні психолого-педагогічних засад дитячо-батьківських взаємин у системі сімейного виховання, виявленні методів та механізмів психологічного впливу батьків на дітей.

Теоретичний аналіз проблеми. Щоденна життєдіяльність сім'ї безпосередньо пов'язана із виконанням нею цілого ряду функцій, які слугують задоволенню найважливіших потреб її членів. Однією із найважливіших функцій сім'ї є виховна функція, яка полягає в задоволенні індивідуальних потреб в батьківстві і материнстві, в контактах з дітьми. Під час виконання виховної функції сім'я забезпечує соціалізацію підростаючого покоління.

Сімейне виховання трактується [6, с.184] як керована система взаємовідносин батьків і дітей. А взаємовідносини батьків з дітьми завжди мають виховний характер.

У своїй виховній діяльності батьки користуються великою кількістю прийомів виховання, в залежності від ситуації, від самої дитини, від її поведінки і від культури до якої вони належать. Оптимальним вважається, якщо батьки обмежують автономію дитини і поступово навіюють їй певні цінності і виробляють "внутрішні гальма", прагнучи при цьому не підірвати дитячу цікавість, ініціативність і почуття впевненості в собі, для цього батьки повинні збалансувати ступінь контролю і душевної теплоти [2, с.436].

В системі взаємин батьків і дитини особливе значення має знання батьками індивідуальних психофізіологічних властивостей, особистісних характеристик, задатків і здібностей дитини та їх прийняття. Всі психологічні та виховні впливи на дитину повинні здійснюватись з врахуванням індивідуальних психофізіологічних властивостей, вікових особливостей дитини, її потреб в особистісному зростанні. Кожна дитина вимагає індивідуального підходу в процесі психологічної взаємодії і тим більше в організації по відношенню до неї цілеспрямованих виховних впливів. Дитячо-батьківські взаємини повинні будуватись з обов'язковим дотриманням принципів цілеспрямованості, планомірності, систематичності, комплексності, конкретності, диференційованості.

Батьківський контроль має відношення до міри вираження у батьків "забороняючі" тенденції. Батьки з вираженими "забороняючими"

тенденціями обмежують право дитини слідувати власним прагненням, добиваються від дітей підкорення правилам і виконання їхніх обов'язків. На противагу цьому, батьки, для яких “забороняючі” тенденції не характерні, менше контролюють дітей, висувають до них менше вимог і накладають менше обмежень на їх поведінку [2, с.436].

Батьківська теплота вказує на те, в якій мірі батьки проявляють любов і схвалення. Любов батьків має різні рівні. Прагнення негайно задовольнити кожне бажання дитини, обмежити її від неприємностей, небезпеки відповідає інстинктивно-емоційному рівню [6, с. 147].

Емоційне спілкування з батьками – необхідна умова нормального психічного розвитку дітей. Емоції дитини, особливо у дошкільному віці, є найважливішою формою психічних проявів. Нормальний розвиток стійкої емоційної регуляції залежить від емоційних відносин батьків між собою і їх емоційного ставлення до дитини. Великий вплив на емоційні установки дітей, особливо на почуття страху, чинить залякування дітей дорослими для досягнення негайного підкорення, виконання вимог [6, с. 150].

Оскільки одним із засобів розвитку дітей в сім'ї є наслідування поведінки та дій дорослих, то велику роль у формуванні потреб, інтересів, мотивів, установок дитини відіграє мотивація батьків, яка виражається у ставленні до речей, до інших людей, до власної діяльності. Необхідним етапом в моральному розвитку дітей є формування співчуття, співпереживання іншим, яке формується на основі емоційних взаємин, взаємної любові між батьками та дітьми, а потім переноситься на оточуючих людей. Процес виховання дитини в сім'ї має безпосереднє відношення і до виховання її характеру. В процесі виховання якостей характеру важливо формувати єдність мотивів дитини і закріплених, звичних способів поведінки, де найбільше значення має стійкість, організованість сім'ї, образ поведінки самих батьків, єдність вимог дорослих до дитини [6, с. 151-156].

У своєму ставленні до дітей батьки повинні враховувати також і вікові особливості дітей. Як відомо, шкільний вік охоплює широкий віковий діапазон, в середині даної когорти можна виділити принаймні три специфічні групи: молодші школярі, підлітки, старші школярі. Всім їм, у порівнянні із дошкільниками притаманна принаймні одна загальна риса: виникнення помітних зрушень у формуванні особистості, більш відчутна орієнтація на дорослого у своїй поведінці і, поряд з цим, потреба в самостійності. І якщо батьки не співвідносять свої впливи на дитину з вимогами, які випливають з особливостей віку школяра, то процес виховання порушується, виникає деформація у відносинах дитини з оточуючим світом [6, с. 158-162].

Надзвичайно важливою є роль батьків у створенні підтримуючого середовища і стимулюванні розвитку певних навичок, які допомагають

дітям досягати успіхів у навчанні. Якщо дитина походить з сім'ї з напруженими відносинами між батьками або з сім'ї, в якій батьки включені у кримінальну діяльність; якщо мати дитини страждає психічним розладом; якщо дитині доводиться жити то в одній сім'ї, то в іншій, – дуже великою є ймовірність того, що вона буде погано вчитись у школі, адже вона позбавлена умов, необхідних для нормального навчання [2, с.485].

Для батьків, діти котрих мають добру успішність, характерні деякі загальні форми поведінки, які не залежать від економічних умов:

1. Батьки встигаючих дітей мають реалістичні уявлення стосовно досягнення власних дітей, і вірять, що в майбутньому вони зроблять кар'єру. Вони допомагають дітям розвивати впевненість у собі, заохочуючи їх до виконання відповідних вікових завдань.

2. Відносини батьків і дітей характеризуються теплом і любов'ю. Методи контролю і підтримки дисципліни, які застосовуються батьками, характерні скоріше для авторитетного, а ніж для авторитарного стилю батьківської поведінки. Такі діти знають межі дозволеного, але, при цьому, відчувають себе у безпеці і знають про те, що вони бажані і любимі.

3. Батьки встигаючих дітей постійно спілкуються з ними, підтримують інтерес до пізнання і дослідження, і самі виступають рольовими моделями поведінки [2, с.486].

В різних етнічних групах і в різні історичні епохи міри дисциплінарного впливу дуже відрізнялись. Періоди жорстких фізичних покарань змінювались періодами відносно м'якості у вихованні. Методи привчання дітей до дисципліни – встановлення правил, обмежень, і їх втілення в життя – змінюються, як і інші аспекти культури. Протягом 50-х і на початку 60-х років в літературі, присвяченій вихованню дітей, зустрічались застереження проти застосування строгих, таких, що придушують волю дітей, дисциплінарних мір. В педагогічній літературі 70-80-их років, навпаки, вказувалось на те, що дітям необхідний певний зовнішній соціальний контроль, послідовність і твердість у вимогах батьків для того, щоб діти могли почувати себе спокійно і впевнено. В 90-ті роки зберігається тенденція до більш жорсткого батьківського контролю. Батькам рекомендується дотримуватись таких норм у вихованні дітей: сконцентрувати зусилля на підтримці бажаної поведінки, а не на викоріненні не бажаної; культивувати в сім'ї атмосферу тепла, турботи, взаємної підтримки; висувати дітям розумні вимоги і наполягати на їх виконанні; уникати невиправданого застосування сили і погроз для контролю за поведінкою дітей; допомагати дитині вчитися володіти собою і розвивати почуття контролю над обставинами; використовувати індуктивний метод (пояснення, переконання) для того,

щоб допомогти дітям зрозуміти правила поведінки в суспільстві [2, с.445-448].

Яку ж батьківську поведінку можна вважати оптимальною? В різний час думки з цього приводу були різними. Сучасні дослідження вказують на єдино важливу ціль дії батьків – сприяти росту саморегульованої поведінки у своїх дітей. Як нами уже зазначалось, дисциплінарні міри, засновані на авторитеті батьків, більш ефективні в розвитку саморегуляції у дітей, ніж авторитарні методи насадження дисципліни. Коли батьки застосовують словесні аргументи, дитина схильна домовлятися із ними, замість того, щоб демонструвати непослух [2, с.510].

Аргументи батьків звичайно стосуються просоціальної поведінки і дотримання дитиною соціальних правил та вимог. У батьків, які нагадують своїм дітям про можливі наслідки їх дій для інших людей (індукція орієнтована на іншого), діти, як правило, користуються великою популярністю і володіють інтерналізованими моральними нормами. І, навпаки, коли батьки обирають силові методи соціалізації, їх діти важко розвивають інтерналізовані норми і механізми контролю. Наприклад, у ряді досліджень виявлено, що діти які виконують вимоги дорослих в їх присутності, але не роблять цього за їх відсутності, частіше мали батьків, схильних скоріше до примушування ніж до переконання. Батьки часто добиваються успіху в розвитку у дітей саморегульованої поведінки, якщо поступово збільшують міру їх участі в прийнятті сімейних рішень. В ряді досліджень, присвячених батьківському діалогу і методам покарання, Е.Маккобі прийшла до висновку, що найкраще діти будуть адаптовані у тих випадках, коли батьки будуть заохочувати їх до саморегулювання. Саморегулювання – це розвиток почуття розділеної, між батьками і дітьми, відповідальності. Батьки привчають дітей до співробітництва і розділяють з ними відповідальність. Інший вчений Юнісс виступає проти розгляду соціалізації в якості процесу переходу контролю від батьків до дитини по мірі того, як вона стає більш незалежною і здатною регулювати свою поведінку самостійно. Швидше слід говорити про процес взаємної або спільної регуляції протягом усього життя сторін, які беруть участь в соціалізації. Е. Маккобі вважає, що тривалість батьківського впливу визначається міцністю і розумністю відносин з дитиною. В деяких випадках вклад батьків у спільну регуляцію поведінки придушує волю дітей, а в інших – сприяє збільшенню їх автономності [2, с.511].

Тому батькам треба часто спілкуватись з дитиною, вислуховувати до кінця все, що вона говорить. Потрібно, також, прислухатись до її думки. Батьки повинні старатись бути вимогливими, для цього треба постійно пояснювати ці вимоги. Не треба відгороджувати від дітей доросле життя, а пояснювати їм усе відповідно до їх віку, намагатись частіше дивитись на

світ очима дитини. Поважати дитячу гідність і самостійність, при цьому цінуючи не лише послух, але й самостійність і незалежність. Бути завжди добрими і доброзичливими, не соромлячись своєї любові до дитини, а також завжди враховувати бажання дітей, але не бути від них залежними. Створювати дитині можливості для досягнення все нових і нових меж в її розвитку. І перед тим, як застосовувати покарання, обов'язково з'ясувати справжні мотиви вчинку – можливо дитина вчинила його з найкращих міркувань.

Якщо батьки хочуть спонукати дитину до потрібного і корисного, то їм потрібно зробити правильний вибір методу спілкування. За формою воно може бути різноманітне – від прохання, побажання, рекомендації, пояснення, вимоги, команди до наказу. Зокрема, методів заохочуючого словесного впливу можна виділити декілька [1, с.106-109]. Найкращим серед них вважається заохочення, яке породжує у дитини усвідомлення своєї цінності і значущості, а відповідно природне емоційне задоволення. Для ефективного застосування даного методу, батьки направляючи дитину на якусь справу, повинні висловлювати віру в можливості дитини, її сили і пояснювати значення запропонованої діяльності для її розвитку. Наступним методом є переконання, яке потрібно застосовувати у тому випадку, коли дитина або не розуміє, що треба зробити, або, з певних причин, цього робити не хоче. При застосуванні даного методу варто не шкодувати сил на раціональну аргументацію, але обов'язково подавати її образно та емоційно. Ще один метод – це метод словесного впливу, зміст якого полягає у своєрідних обіцянках благ, пільг і привілеїв. Застосовувати його доцільно тоді, коли батьки або вже зіпсували взаємовідносини з дітьми, або вимагають від них того, що не є їхніми обов'язками. Даний метод виховання дає непогані результати, однак зловживати ним не можна. Четвертий метод – спонукання, коли батьки у своєму вихованні направляють дитину на потрібну їм поведінку. І, нарешті, найгіршим методом впливу на дітей є примушування. Випадок категоричного і безапеляційного вимагання від дітей підлеглості, внаслідок своєї формальної батьківської влади. Цей метод насичений напруженням, конфліктністю і втратою батьківського авторитету.

Необхідно зазначити, що вдале результативне застосування механізмів впливу можливе лише за умови вірного впровадження у виховний процес системи заохочень та покарань.

Заохочення правомірно використовувати в ситуації, коли дитина зробила хороший, добрий вчинок. Але така ситуація вже сама по собі містить заохочення – винагородою є відчуття успіху, – тому додаткове стимулювання не потрібне. Більш значущою для застосування заохочення є ситуація морального вибору, коли за відсутності дорослих дитина робить єдино вірний вибір, а заохочувати треба саме такі вчинки. Окрім

того, міра заохочення не повинна викликати відчуття недооцінювання. Заохочується переважно виконання певних правил, самостійно знайдені рішення, творчий підхід до вирішення проблемної ситуації. Слід враховувати, що ефект заохочення у випадку його публічності і розголосу значно зростає. Але також, він може бути зведений до нуля і навіть мати протилежну дію, хоча заохочення було здійснено не одразу.

Систему покарань, яку здебільшого використовують у процесі сімейного виховання, умовно поділяють на три групи [1, с.113-115]: покарання позбавленням батьківської любові; покарання позбавленням певних приємних речей чи видів діяльності; покарання, яке ґрунтується на почутті страху перед фізичним болем і тілесними покараннями.

Зазначені види покарання діють по-різному і спричиняють різні ефекти. По-перше, вони не повинні сильно зачіпати самолюбство дитини, занижувати її самооцінку, руйнувати позитивну систему уявлень дитини про себе, тому що, у такому випадку ефект буде негативним. По-друге, покарання (як і заохочення) повинно бути дійсно значущим. Психологічно неприпустимим є застосування покарання шляхом позбавлення батьківської любові, що виступає психотравмуючим фактором для дитини. По-третє, покарання не повинно формувати комплекс провини. Карати дитину бажано за здійснені суттєві помилки і лише тоді, коли іншим чином поведінку дитини змінити не можливо. Завжди слід пам'ятати – важливим правилом застосування покарань є усвідомлення того, що карати необхідно тільки вчинок дитини, а не саму особистість.

Серед механізмів психологічного впливу слід відмітити і розуміння батьками власних дітей. Таке розуміння, в першу чергу, передбачає знання батьками своєї дитини, її психофізіологічних особливостей, вроджених задатків, індивідуальних особистісних властивостей. Лише за такої умови стає можливою повноцінна, ефективна, змістовна взаємодія батьків та дитини, а також її виховання.

В ідеалі батьки у своїх словах та діях мають оцінювати дитину і ставитись до неї як до “значущої і гідної” турботи, а також як до “прийнятої у всіх відношеннях”. Оцінка батьками своєї дитини як “значущої” ще не означає, що вона є “прийнятною” ними у всіх відношеннях. Чим більш значущою є вона для батьків, чим більш емоційно вони до неї ставляться і, чим більше вони вважають її своїм творінням і відображенням, тим менше вони спокійні перед її уявними недоліками і, тим менше вони нею задоволені. З іншого боку, повне прийняття батьками дитини може свідчити про її недостатню значущість для них [5, с.348].

Дитина може не рахуватися з оцінкою, яку їй дають інші люди, уникати взаємовідносин з ними і бути сама собі “господарем”. Якщо ж дитина спробує опиратись негативній оцінці, мати, скоріше всього, не

зверне на це уваги. Якщо дитина погоджується з думкою батьків щодо її відсталості та слабкої волі, це пом'якшує їх вираження. Адже це перша оцінка у її житті і вона змушена прийняти її. І тому, для своєї сім'ї і ровесників, вона залишається слабкою і боязливою. Дитина не вважає за необхідне змінювати думку про себе, не прагне до автономії і близькості. Реакція дитини на значущих для неї інших людей – її самоствердження – підкріплює їх думку про неї і викликає відповідну реакцію з їх боку. Зрозуміло, що викривлена батьківська оцінка і погані сімейні взаємини вкрай рідко призводять до активного самоствердження дитини. Вони можуть обмежувати вибір вчинків дитини, але не можуть зовсім знищити його. Дитина все таки знаходить можливості, які дозволяють їй почувати, думати і діяти самостійно [5, с.353-355].

Можна багато говорити з приводу того, якою повинна бути сім'я, де дитина оцінюється як “значуща” і “прийнята”. Але виявляється набагато простіше визначити якою сім'я не повинна бути. Благополучна, з нашої точки зору, дитина не може вирости у сім'ї яка поглинута боротьбою за існування, де дитина належить сама собі і не має систематичного керівництва в розвитку знань і умінь. А також у сім'ї із середнім достатком, яка повністю орієнтована на досягнення успіху у суспільстві, де вимоги батьків до дитини є абстрактними і незрозумілими. Найбільш сприятливою ситуацією повноцінного особистісного розвитку для дитини вважаємо сім'ю, у якій батьки досягли незалежності, вони мають час і бажання ставитись до дитини як до “значущої” і “прийнятої” у всіх відношеннях, а також підтримувати усі її починання.

Істотний вклад в розвиток проблеми впливу поведінки і ставлення батьків, на поведінку дитини внесла Л.Беньямін. Розроблена нею модель взаємовідносин в діаді “батьки-дитина” дозволяє не лише характеризувати поведінку кожного з них, але й враховувати тип взаємовідносин. Відносини з батьками дитина, на думку Л.Беньямін [4], будуються на основі двох стратегій:

1. Стратегія “додаткової” поведінки – дитина реагує ініціативною на надання самостійності і втечею – на переслідування.

2. Стратегія “захисної” поведінки – дитина у відповідь на відторгнення починає поводити себе так, ніби її люблять, пропонуючи батькам змінити їхню поведінку по відношенню до неї.

Можливо, внутрішня регуляція поведінки дитини відтворює ставлення батьків до неї, але ставлення дитини до інших все ж базується на відтворенні відносин між батьками. Дитина інтеріоризує, переносить в середину своєї психіки способи батьківського відношення і управління її поведінкою: домінування батьків врешті-решт стає жорстким самокеруванням, присоромлювання перетворюється в самообвинувачення.

Для духовного стану дітей надзвичайно важливо, чи відчувають вони, що їх люблять, чи “значущі” і “прийняті” вони для своїх батьків.

Найнебезпечнішим у формуванні певного ставлення до дитини є сприйняття її з позиції негативних установок (переважно егоїстичних), використання дитини як своєрідного знаряддя у психологічному тиску і шантажі при подружніх конфліктах, накладання на дитину символічних ролей та проектування на неї власних особистісних проблем, а також задоволення за рахунок дитини внутрішніх психологічних проблем.

Для нормального особистісного розвитку необхідною умовою є сформованість системи позитивних установок у сприйманні батьками власної дитини. С.Ковальов пропонує наступну систему позитивних установок батьків по відношенню до власних дітей [1, с.99-100]:

– Дитина ні в чому не винна перед своїми батьками: ні в тому, що з’явилася на світ; ні в тому, що створила батькам додаткові труднощі; ні в тому, що не дала очікуваного щастя; ні в тому, що не виправдала батьківські очікування. Тому батьки не повинні вимагати від дитини вирішення цих проблем.

– Дитина – це не батьківська власність, а самостійна людина і вирішувати її долю, тим більше ламати на свій погляд її життя, батьки не мають права, вони можуть лише допомогти їй вибрати життєвий шлях, вивчивши дитячі здібності, нахили та інтереси і створивши умови для їх розвитку та реалізації.

– Дитина не завжди і не обов’язково буде слухняна і добра. Її впертість і негативізм такі ж неминучі, як сам факт присутності її у сім’ї.

– У багатьох впертостях і недоліках дитини, в більшості випадків, винні самі батьки, тому що вони вчасно не зрозуміли її, шкодували сил на виховання; тому, що вимагали від дитини те, чого вона не може дати в силу своїх вікових особливостей і рис характеру; не хотіли сприймати дитину такою, якою вона є насправді.

– Батьки завжди повинні вірити в краще, що є в дитині, в краще, що в ній буде; повинні бути впевнені, що це краще обов’язково здійсниться.

Такі позитивні установки визначають виховний клімат у сім’ї, задають позитивну основу сприйняття дитини, а отже сприяють ефективному особистісному та духовному розвитку дитини у сім’ї.

Висновки. Формування гармонійно розвиненої, суспільно активної особистості, яка поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість, лягає, в першу чергу, на сім’ю, особливо в перші роки життя дитини, коли закладається фундамент її особистості. У зв’язку з тим, що сім’я виконує особливу виховну функцію, перед батьками, педагогами, психологами постає завдання: збільшити позитивні і звести до мінімуму негативні впливи сім’ї на виховання підростаючого покоління. Для цього батькам необхідно враховувати наступні чинники:

1. зміст батьківського ставлення до дитини, перш за все, визначає його емоційний тон;
2. вміння спонукати дитину до потрібного, важливого і корисного включає, по-перше, правильний вибір методу звернення, по-друге, вміння керувати мотивами і цілями дитини;
3. вміння використовувати механізми заохочення і покарання;
4. знання та розуміння вікових, індивідуальних психофізіологічних, психологічних та особистісних властивостей та рис дитини;
5. ставлення до дитини як до “значущої, гідної та прийнятої” у всіх відношеннях особистості.

1. Ковалев С.В. Психология семейных отношений. – М.: Педагогика, 1987. – 215с.
2. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000, – 992с.
3. Орбан Л.Э. Дети и общество. – М., 1993. – 148с.
4. Семья в психологической консультации / Под ред. А.А.Бодалева, В.В.Столина. – М.: Педагогика, 1989. – 203с.
5. Семья: Книга для чтения. – М.: Политиздат, 1990. – Кн. 2. – 528с.
6. Семья. Социально-психологические и этические проблемы.: Справочник. – К.: Политиздат, 1989. – 255с.

The article deals with analysis of main psychology- pedagogical principles of upbringing interaction between parents and the child. The author pays attention for special methods and mechanisms of parents influence for the formation and development of child.

Key words: family, family upbringing, interrelation in the system “parents-child”, methods and mechanisms of psychological influence, forms of parents behavior.

М.П.Тодорів, Х.М.Дмитерко-Карабин

УДК159.922.76:159.98

ББК88.834

ДЕФІЦИТ УВАГИ З ГІПЕРАКТИВНІСТЮ У ДІТЕЙ: ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІЧНОЇ І ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ

У статті висвітлюється сутність явища гіперактивності, його причини; змальовується психологічний портрет гіперактивної дитини, розглядаються особливості психолого-педагогічної корекції гіперактивної поведінки дітей.

***Ключові слова:** гіперактивність, дефіцит уваги, розгальмованість поведінки, психологічна корекція, педагогічна корекція.*

Актуальність та постановка проблеми. Дефіцит уваги з гіперактивністю є досить розповсюдженою проблемою, яка постає перед педагогічними, соціальними працівниками, психологами і медиками. Він характеризується раннім початком (частіше в перші 5 років життя), слабо модульованою поведінкою з вираженою неухважністю і слабкими волевими характеристиками. Діти, для яких характерне це явище, мають значні проблеми в шкільній адаптації і навчанні. Вони нетерплячі, непосидючі, надмірно говіркі і шумливі. Це суттєво утруднює процес їх інтелектуального розвитку та особистісного становлення. Відтак важливим є вивчення цієї проблеми на теоретичному й експериментальному рівні з метою розробки системи практичних заходів, спрямованих на корекцію гіперактивної поведінки дітей.

Мета даної роботи полягає у висвітленні психологічної сутності явища гіперактивності дитини та з'ясуванні особливостей педагогічної і психологічної корекції цієї проблеми.

Теоретичний аналіз проблеми. Як відомо, більшість розладів психіки і поведінки проявляються в 3 площинах: психосоціальній (міжособистісні стосунки), спадковій (генетичні і природжено зумовлені якості) і соматичній (особливості обмінних процесів, дисфункція внутрішніх органів і систем). В площині порушення соматичної і спадкової сфер дитячі неврологи знаходять „мінімальну мозкову дисфункцію”, яка виявляється у вигляді нерізко вираженої неврологічної симптоматики, пов'язаної з ушкодженням головного мозку під час пологів або в період внутрішньоутробного розвитку плоду. Проблемна спадковість реалізується при дії шкідливих впливів зовнішнього середовища, що призводить до дисбалансу в дозріванні окремих структур головного мозку і порушенні регуляції їх функцій. Медики знаходять у таких дітей комплекс клінічних, психологічних, патофізіологічних і біохімічних змін [1].

Що стосується психосоціальної сфери, то характерним є часте порушення міжособистісних стосунків, в тому числі в мікро- і макрооточенні, що проявляється у різних розладах життєвої активності, основними видами якої, як відомо, є: культурна діяльність в малих та великих соціальних групах, освіта й виховання, розвиток самодостатності, професійна діяльність, сімейні відносини, виховання дітей, співробітництво й соціальний обмін.

Дослідження, проведені І.П.Брязгуновим, О.В.Касатіковою, показали, що дві третини гіперактивних дітей зростають у сім'ях з високим соціальним ризиком, серед яких:

- сім'ї з неблагополучним економічним станом (один або обоє батьків безробітні, матеріально-побутові умови є незадовільними, відсутнє постійне місце проживання);
- сім'ї з несприятливою демографічною ситуацією (неповні і багатодітні сім'ї, відсутність обох батьків);
- сім'ї з високим рівнем психологічної напруженості (постійні сварки і конфлікти між батьками, труднощі у взаєминах між батьками і дітьми, жорстоке поводження з дитиною);
- сім'ї, що ведуть асоціальний спосіб життя (батьки страждають алкоголізмом, наркоманією, психічними захворюваннями, ведуть аморальний спосіб життя, здійснюють правопорушення [2]).

Основні ознаки гіпердинамічного синдрому — *відволікання уваги і рухова розгальмованість*. Гіпердинамічна дитина імпульсивна, тому оточуючим складно передбачити, що вона зробить в наступну мить. Не знає цього і вона сама, оскільки не замислюється про наслідки. При цьому вона може не мати негативних задумів, і сама щиро засмучується через подію, винуватцем якої стає. Вона легко переносить покарання, не пам'ятає образи, не тримає зла, щохвилини свариться з однолітками і відразу ж мириться. Це найгаласливіша дитина в дитячому колективі. Її найбільшою проблемою є відволікання: зацікавившись чимось, вона забуває про попереднє, і жодну справу не доводить до кінця. Вона зацікавлюється, але не є допитливою, бо останнє передбачає деяку постійність інтересу [3].

Американські психологи П.Бейкер і М.Алворт пропонують наступні критерії виявлення гіперактивності у дитини, які можуть слугувати своєрідною схемою спостереження за дитиною [4]:

1) Дефіцит активної уваги:

- непослідовна, їй важко довго утримувати увагу;
- не слухає, коли до неї звертаються;
- з великим ентузіазмом береться за завдання, але так і не закінчує

його;

- відчуває труднощі в організації;
- часто губить речі;
- уникає нудних завдань і тих, які вимагають розумових зусиль;
- забудькувата.

2) Рухова розгальмованість:

- постійно вовтузиться;
- виявляє ознаки неспокою (барабанить пальцями, рухається в кріслі, бігає, залізає кудись);
- спить набагато менше, ніж інші діти, навіть в дитинстві;
- дуже говірка.

3) Імпульсивність:

- починає відповідати, не дослухавши питання;
- не здатна дочекатися своєї черги, часто втручається, перериває;
- погано зосереджує увагу;
- не може чекати винагороди (якщо між дією і винагородою є пауза);
- не може контролювати і регулювати свої дії; поведінка слабо керована правилами;
- при виконанні завдань поводить по-різному і показує дуже різні результати.

П. Бейкер і М. Алворд вказують, що при наявності в дитини віком до 7 років хоч би шести з перерахованих ознак можна припускати у неї гіперактивності [4].

Гіперактивні діти мають проблеми у міжособистісних стосунках з однолітками. Вони характеризуються схильністю створювати швидше необдумані вчинки, а не відверто демонстративно і з викликом порушувати існуючі соціальні правила. Однак оточуючі часто дистанціюються, залишаючи їх соціально ізольованими. В пубертатному періоді дефіцит уваги з гіперактивністю часто проявляється антисоціальною поведінкою, а саме: конфліктними ситуаціями між батьками і дітьми, що, як правило, призводить до посилення батьківського тиску на дитину; ворожістю, агресивністю, слабким розумінням ролі батьків у сім'ї [5]. Така ситуація посилює стрес у батьків і часто сприяє розвитку депресії у матерів. В подальшому антисоціальна поведінка виявляється у вигляді крадіжок чужого майна, порушення суспільного порядку, фізичними насиллями по відношенню до інших, незаконним володінням зброєю і медичними препаратами [6]. Таким чином, синдром дефіциту уваги з гіперактивністю є серйозною перешкодою адаптації та розвитку особистості дитини і чинить суттєву шкоду і їй самій, і оточуючим.

Яка ж тактика поведінки і корекції можлива зі сторони учителів, шкільних психологів, психіатрів? Звичайно, в першу чергу необхідно оцінити корекційні можливості, позитивними прогностичними факторами стосовно яких є:

1. Сімейний бюджет: при низьких заробітках в сім'ї з дитиною, у якій спостерігається синдром дефіциту уваги з гіперактивністю досягти позитивного ефекту набагато важче, ніж в сім'ях з достатнім доходом. Тут слід оцінити і інші параметри сім'ї: рівень освіти і культури, зайнятість, умови професійної діяльності батьків.
2. Вираженість поведінкових розладів: покращити ситуацію з важкими поведінковими розладами набагато складніше.
3. Поведінкові і психічні розлади у матері: чим більш виражені у неї порушення, тим важче досягнути покращення у дитини.

4. Рівень освіти у батьків: менш освіченим батькам складно зрозуміти рівень розладу своєї дитини, наслідки, до яких може це призвести, а звідси й надати їй необхідну допомогу [7].

Відволікання уваги і рухову розгальмованість дитини необхідно наполегливо і послідовно долати з найперших років її життя. Якщо корекційна робота з гіперактивною дитиною проводиться наполегливо і послідовно з перших років життя, то можна очікувати, що до 6—7 років прояви синдрому будуть подолані. Інакше, поступивши в школу, вона зустрінеться зі ще серйознішими труднощами. На жаль, таку дитину часто вважають просто неслухняною і невихованою, а тому намагаються впливати на неї строгими покараннями у вигляді нескінченних заборон і обмежень. В результаті ситуація тільки посилюється, оскільки нервова система гіпердинамічної дитини просто не справляється з подібним навантаженням і зрив слідує за зривом. Особливо нищівно прояви синдрому починають позначатися приблизно з 13 років і пізніше, визначаючи долю вже дорослої людини [3].

Підхід до корекції поведінки гіперактивної дитини і її адаптації в колективі повинен бути комплексним, полягати в оптимізуючій поведінці батьків, психологів, вчителів, медиків. З метою покращення ситуації психолог, або компетентна в цьому відхиленні людина, повинна інформувати батьків про наявність у дитини синдрому дефіциту уваги з гіперактивністю, про можливості корекції, а також наявних спеціалістів в цій галузі. Адже тільки близько 20% таких дітей потребують медикаментозного лікування. Важливо допомогти знизити рівень стресу в сім'ї, сприяти обміну інформацією між батьками, діти яких мають подібні розлади [8]. Психолог має можливість консультування сім'ї і може допомогти зменшити рівень конфліктів у взаємодії й отримати навички позитивного спілкування з дитиною.

Існують також певні рекомендації, які можуть бути покладені в основу психологічної корекції гіперактивності дитини, а саме:

- Слід пам'ятати, що в першу чергу страждає сама дитина. Вона не може поводитися так, як вимагають дорослі не тому, що не хоче, а тому, що її фізіологічні можливості цього їй не дозволяють.
- Важливо допомогти батькам прийняти свою дитину такою, яка вона є, не шукаючи провини за її особливості ні у ній, ні в собі.
- Необхідно чітко розмежовувати цілеспрямовану активність і безцільну рухливість. Не можна стримувати фізичну рухливість такої дитини, бо це протипоказано стану її нервової системи. Але її рухову активність треба направляти і організовувати: якщо вона біжить кудись, то хай це буде виконанням якогось доручення. Корисними можуть бути рухливі ігри з правилами, спортивні

заняття. Найголовніше — підпорядкувати дії дитини меті і привчити досягати її.

- Важливим є обмін інформацією щодо поведінки дитини між батьками й педагогами, вихователями. Потрібно застосувати єдність батьків та вчителів щодо умов виховання і правил поведінки дитини – це додає їй стабільності, спокою і впевненості у своїх силах.
- Корисно наперед встановити правила поведінки й систему заохочень і покарань. Вимоги до дитини повинні бути конкретними, чіткими, зрозумілими їй і здійсненними.
- При постановці першої задачі щодо поведінки дитини важливо пам'ятати, що для її досягнення піде багато часу. Важливо уникати переходу до наступної задачі, якщо не розв'язана попередня.
- Гіперактивній дитині потрібна постійна психологічна підтримка. Як і інші діти, вона хоче бути успішною в справах, за які береться, проте найчастіше їй це не вдається. Тому батькам корисно продумувати всі доручення, які вони дають дитині, і пам'ятати: дитина робитиме тільки те, що їй цікаво, і займатиметься цим лише до тих пір, поки їй не набридне. Як тільки вона втомилася, її слід переключити на інший вид діяльності.
- У старшому дошкільному віці гіпердинамічну дитину слід починати привчати до посидючості. Коли вона набігається і втомиться, їй можна запропонувати зайнятися ліпленням, малюванням, конструюванням, причому потрібно обов'язково постаратися зробити так, щоб інтерес до такого заняття спонукав дитину довести почату справу до кінця. На перших етапах потрібна наполегливість дорослих, які іноді можуть буквально фізично утримувати дитину за столом, допомагаючи їй закінчити споруду або малюнок. Поступово посидючість стане для неї звичною, і, поступивши в школу, вона зможе сидіти за партою весь урок.
- Необхідно продумати робоче місце дитини. Воно повинно бути тихим і спокійним, без зайвих подразників. В ході виконання домашнього завдання батькам бажано знаходитися поряд і при необхідності допомагати неспокійному сину або дочці [3, 4].

Суттєвий корекційний потенціал має поведінка педагога в школі, що базується на індивідуальному підході до гіперактивної дитини. Педагогічна корекція може полягати в наступних моментах:

- звичайно таких дітей садять на першій парті (перед учителем);
- важливо знайти унаочнення для матеріалу;
- слід часто заохочувати таку дитину, рідше карати;
- заохочувати мотивацію перемоги;
- використовувати зворотній зв'язок з дитиною: емоційно позитивно реагувати на її найменші досягнення;

- знаходити постійно нові можливості для звітування про досягнення і відставання порівняно з дитячим колективом;
- такій дитині дуже важко зосередитись, тому їй слід декілька раз, наскільки це можливо, повторювати завдання і не приступати до нового, поки не виконає попереднього – навіть, якщо дитина за урок засвоїть менший обсяг матеріалу порівняно з іншими учнями;
- важливо регулярно перевіряти щоденник дитини стосовно правильності запису домашніх завдань;
- суттєвим психологічним досягненням в спілкуванні з такою дитиною є здатність навколишніх і самого учня навчитись прощати як інших, так і самого себе [9].

Висновки. Дефіцит уваги з гіперактивністю обумовлюється мінімальною дисфункцією головного мозку і полягає у нестачі активної уваги, руховій розгальмованості та імпульсивності поведінки. Цей синдром, що виявляється в період раннього дитинства, утруднює інтелектуальний розвиток, перешкоджає адаптації, встановленню міжособистісних стосунків, ефективному функціонуванню в різних сферах життєдіяльності. Психосоціальним фактором стабілізації гіперактивності є дисфункціональна сім'я.

Вчасна й систематична психолого-педагогічна корекційна робота дозволяє долати прояви синдрому дефіциту уваги з гіперактивністю в дитини. Основними моментами психологічної корекції гіперактивної поведінки дитини є розуміння специфіки функціонування нервової системи і прийняття його проявів на поведінковому рівні; комплексний підхід до надання допомоги, що базується на взаємодії батьків дитини з фахівцями різних профілів; постановка вимог та організація взаємодії з дитиною відповідно до її індивідуальних особливостей; керування і регламентування її активності, забезпечення психоемоційної підтримки, адекватна побудова системи заохочень і покарань. На рівні педагогічної корекції гіперактивної поведінки важливим є забезпечення адекватного індивідуальним особливостям дитини стилю подачі матеріалу, вироблення оптимальних способів взаємодії з нею, чітка організація навчального процесу, продумана система заохочень, формування мотивації дитини до досягнення успіху.

1. Безруких М.М., Филипова Т.А., Рейсих Н.Е. Проблемы обучения и воспитания детей с СДВГ // Труды Междунар. Конф. "Охрана здоровья детей в России". - Москва. - 2006. - С. 12-18.
2. Брызгунов И.П., Касатикова Е.В. Непоседливый ребенок, или все о гиперактивных детях. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001.-96 с.

3. Практическая психология образования /Под ред. И. В. Дубровиной: Учебник для студентов высших и средних специальных учебных заведений — М.: ТЦ “Сфера”, 2000.- 528 с.
4. Лютова Е.К., Моница Г.Б. Шпаргалка для взрослых: Психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми. М.: Генезис, 2000. -192 с.
5. Дмитриева Т.Б. // Труды Междунар. Конф. “Охрана здоровья детей в России”.- Москва.- 2006.- С. 7-8.
6. Кононец А.С. О нарушениях поведения как ключевом факторе социальной неадаптивности и правовых нарушений// Труды Междунар. Конф. “Охрана здоровья детей в России”.- Москва.- 2006.- С. 81-83.
7. Баркли Р.А. Синдром дефицита внимания с гиперактивностью: Руководство по диагностике и лечению.- Нью-Йорк: Гилфорд.- 2006.- С.75-81.
8. Ваганов Н.Н. Роль семьи как социального партнера в охране здоровья детей // Труды Междунар. Конф. “Охрана здоровья детей в России”.- Москва.- 2006.- С. 25-27.
9. Покровский В.И. СДВГ: исследование, предварительные выводы и рекомендации // Труды Междунар. Конф. “Охрана здоровья детей в России”.- Москва.- 2006.- С. 41-43.

The article highlights the essence of the hyperactivity phenomenon and its causes. The psychological portrait of hyperactive child is represented. The features of psychological and pedagogical correction of hyperactive conduct of children are examined.

Key words: *hyperactivity, deficit of paying an attention, psychological correction, pedagogical correction.*

ББК 88.37
УДК 159.923

ПРОБЛЕМАТИКА СВОБОДИ: ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПОНЯТЬ

Дана стаття присвячена проблематиці свободи у психології, зокрема аналізу та диференціації видів свободи.

***Ключові слова:** свобода, внутрішня свобода, зовнішня свобода, особистісна свобода, духовна свобода, свобода індивідуальності.*

Актуальність проблеми. Проблематика свободи в наш час постала дуже гостро і з'явилася потреба у розмежуванні понять, які використовуються для її означення в науковому світі.

Серед сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених, які досліджували проблему свободи особистості, можна виділити Б.С.Алішева, К.О.Абульханову-Славську, Г.О.Балла, С.Білозерську, А.С.Бочарова, А.М.Вальчука, О.В.Губенко, О.І.Зеліченко, О.І.Климишин, І.С.Кона, Г.В.Кулинич, Д.А.Леонтєва, С.Д.Максименка, Л.П.Міщиху, О.Пеню, В.М.Русалова, М.В.Савчина, К.Сельченка, Т.М.Титаренко, А.В.Чернишова, О.С. Штепу, І.Юдіна та ін.

Аналізуючи їх наукові праці, можна помітити, що єдиного підходу до даної проблеми немає. Проте серед основних категорій, якими оперують науковці можна виділити наступні: зовнішня, внутрішня, особистісна, психологічна, духовна, соціальна свободи, свобода вибору, свобода волі, свобода совісті і т.д.

Метою повідомлення стала спроба диференціювати ці поняття і обґрунтувати їх взаємозв'язок.

Аналіз наукової літератури. У словнику за редакцією В.І.Шинкарука свобода визначається як особливий спосіб детермінації духовної реальності. Атрибутивними ознаками свободи як духовного феномена є вибір і відповідальність. Свобода в етиці – це здатність вільно визначати підстави своїх дій і відповідно реалізувати себе. Це вибір в бік добра.

Свобода волі розглядається як така, що тісно пов'язана зі свободою вибору. Це здатність суб'єкта вибирати власні мотиви, цінності, власне діюче “я”.

Свобода совісті тут розглядається як суспільний феномен, який перебуває у нерозривному зв'язку із сенсом, світоглядними координатами буття людини. Це умова, за якої можливе вільне світоглядне самовизначення особистості, її духовне становлення, розвиток, самоактуалізація. Це особлива якісна визначеність людського буття, яка

відображає внутрішню здатність суверенного суб'єкта до вільного, не детермінованого зовнішніми силовими чинниками, а лише за велінням власної совісті самовизначення в духовній сфері [21, с.570-572].

За Баллом Г.О., свобода – це сукупність умов (зовнішніх, а у разі психологічної свободи – внутрішніх), які сприяють гармонійному розгортанню і прояву різносторонніх можливостей особистості. Степінь сприяння, зовнішні та внутрішні умови стосовно кожної людини можуть бути різними, тому і свобода може бути різних рівнів [4, с.11]. Аналізуючи праці вченого можемо зробити висновок, що у його трактуванні психологічна, особистісна і внутрішня свобода виступають як синоніми, духовна свобода розглядається як суб'єктивне переживання свободи.

Таким чином, Балл Г.О. виділяє такі види свободи:

1) зовнішню – свободу, яку надає людині соціум, а також середовище існування;

2) психологічну, особистісну або внутрішню, як якість особистості, що проявляється у соціальній активності, тобто зовнішній діяльності та індивідуально-психологічних (внутрішніх) якостях і зовнішніх проявах людини (соціальні взаємини, фізичні особливості);

3) духовну свободу.

Вчений вважає, що істинна свобода не зводиться до необхідності чи свободи вибору. Вибір – це лише момент свободи, а внутрішня свобода – це не лише свобода вибору, але і творчості, це здатність здійснити вибір. При цьому, внутрішньо вільна людина прагне до творчості як до конструктивної альтернативи самому виборі. У можливості вибору завжди міститься свобода, але можливість цей вибір ігнорувати додає більше свободи [5, с.4]. “Свободу від” Балл Г.О. трактує як свободу від обмежень (зовнішніх і внутрішніх), які перешкоджають людині проявити свою творчу сутність [4, с.9-10]. Разом з цим, вчений не зводить психологічну свободу лише до творчості і розглядає це поняття більш ширше, наприклад, як відстоювання своєї моральної позиції. Вважаючи, що моральність і відповідальність повинні стати гарантом збереження свободи від виродження у вседозволеність, Балл Г.О. наголошує на необхідності комплексного розвитку психологічної свободи та цих якостей.

Свобода, зазначає вчений, виступає як специфічна форма активності особистості. Одним із основних напрямків реалізації психологічної свободи є соціальна активність, яка полягає в усвідомленому здійсненні соціально значущих вчинків, включаючи прийняття на себе відповідальності за них. Соціальна активність розуміється як активність самокерування або як суб'єктна активність, яка спрямована на самого себе, на зміну себе. Іншими словами, це

формування особистості за допомогою досвіду вчинків. Характеристикою здорової особистості є свідомий контроль свого життя. А тому даний напрямок активності поєднується з суб'єктивним почуттям свободи, внутрішнім локусом контролю, оптимізмом, вірою в свої можливості здійснити життєві плани [4, с.14].

Отже, за Баллом Г.О., психологічна (особистісна) свобода – це сукупність внутрішніх умов і одночасно властивість особистості, яка реалізується у соціальній активності і розглядається вченим як етап, що об'єктивно фіксується, поняття ж духовної свободи трактується ним як суб'єктивне переживання свободи. Психологічна свобода нероздільно пов'язана з такими якостями особистості, як відповідальність, моральність і творчість.

Губенко О.В., вивчаючи проблему внутрішньої свободи, опирається на погляди Балла Г.О. На думку вченого, внутрішня свобода – це особистісна властивість, в основі якої лежить перетворююча творча потенція людини, яка сприяє розширенню кругозору, цілісності мислення та формуванню чіткої ієрархії цінностей, де провідне місце займає відповідальність. Саме наявність внутрішньої свободи забезпечує людині необхідні умови для активізації її творчого потенціалу [9, с.1-2].

Дотримуючись думки, що свобода людини повинна розглядатися з позиції творчості, Овсянецька Л.П. зазначає, що особистість, яка розвивається і є внутрішньо вільною, творить себе і навколишній світ. Це творення є ядром її буття і знаходить вияв у всіх аспектах індивідуальної життєдіяльності: у спілкуванні, вчинках, збагаченні свого духовного, морального, етичного складу тощо [18, с.91-92].

Тобто, на думку Овсянецької Л.П., внутрішня свобода – це акт саморозвитку, стратегію якого визначає сама людина. Внутрішня свобода як особистісна риса необхідна для здійснення творчого акту, творення себе і світу довкола, кінцевим результатом якого є цілісна гармонійна особистість, яка постійно перебуває в динаміці самопізнання. Внутрішня свобода – це шлях самовдосконалення.

Відомий російський вчений І.С.Кон виокремлює зовнішню та внутрішню свободи. Внутрішня свобода, свобода вибору та “свобода для”, за Коном І.С., виступають як одне ціле – це процес самотворення особистості, реалізація себе як людини, в основі чого лежить відповідальність, моральний ідеал, а також прагнення бути самим собою. Зовнішня свобода або “свобода від” – це прагнення звільнитися від зовнішніх рамок та обмежень [12].

На думку Кона І.С., становлення особистості відбувається через багаточисленний вибір вчинків, кожен з яких окремо може здаватися малозначущим. Людина повинна нести відповідальність як за себе, так і за інших і відмову від неї Кон І.С. розцінює як відмову від свободи. Степінь

свободи залежить від степені відповідальності, яку бере на себе людина, а також від рівня її реальних можливостей [12].

Свобода і відповідальність завжди передбачають одна одну, причому обидва поняття одночасно відносні і абсолютні. Свобода та відповідальність, за Коном І.С., тісно пов'язані з ідеями творчості. Творчість дозволяє людині вийти за межі буденності, подолати межі свого "я". Вона дозволяє людині подолати протистояння свободи та необхідності, розкрити себе та свою суть у акті самовіддачі і саме в цьому полягає істинне покликання людини.

Необхідність свободи людина відчуває, коли починає задумуватися над сенсом свого життя. У цих роздумах людина залишається наодинці з власною совістю, що дозволяє більш гостро пережити відчуття відповідальності, щирість, а також навчитися поважати свободу іншого. І саме такими, на думку Кона І.С., є перші прояви свободи.

Кон І.С. наголошує на тісному зв'язку свободи і самовиховання. Свобода тут розглядається як можливість і необхідність людини стати такою, яка вона є, розкрити ядро своєї особистості і приховані в ньому таланти. Відбутися як людина, реалізуватися – це прямий обов'язок кожного. І лише від активності особистості, впевненості у своїй реалізації, правильності життєвого вибору та докладання максимальних зусиль залежить це самотворення та свобода [12].

Схожі думки знаходимо і у К.О.Абульханової-Славської, яка також розглядає внутрішню свободу з позицій відповідальності, творчості та морального вибору. Зокрема, науковець вважає, що той, хто володіє внутрішньою свободою від тиску безпосереднього оточення, може відстояти свій моральний вибір, взяти на себе відповідальність [1, с.122]. Внутрішня свобода у К.О.Абульханової-Славської – це імпульс творчості людини, який змінює довколишню реальність, супроводжується відповідальністю як добровільним прийняттям правил і вимог, а також ініціативністю як вільною активністю, яка випереджує зовнішні вимоги [1, с.109]. Отже, можна сказати, що внутрішньо вільна особистість – це та, яка приймаючи всі норми і правила довколишнього життя, переростає їх у своєму становленні і тим творчо змінює оточуючу реальність. А внутрішня свобода – це переосмислення та подолання певних недосконалостей як в собі, так і в оточуючому середовищі і творче виведення їх на новий щабель розвитку.

Особистісна свобода з позиції свободи вибору досліджувалась також Титаренко Т.М. Зокрема, вона вважає, що свобода вибору починається із необхідності щось змінити у своєму житті. Життєвий вибір – це напрямок, який людина вільно обирає у своєму саморозвитку. Отже, свобода вибору – це свобода обирати напрямок творення власної особистості (прим. автора). В свою чергу цей вибір виступає як гарант-

договір подачі енергії на роботу в цьому напрямку. Тобто, за Титаренко Т.М., вибір енергетично забезпечує подальшу життєдіяльність [20, с.323].

Здатність змінюватися – це готовність до здійснення життєвих виборів, яка передбачає незагальмоване не викривлене психологічними захистами бажання зовнішніх і внутрішніх змін, руху вперед, саморозвитку. Отже, припускає авторка, що в особистісному бутті є таке утворення, що іманентно забезпечує рух уперед, розвиток, зростання, і це утворення є здатністю особистості вибирати. Можемо зробити висновок, що здатність змінюватися і готовність до здійснення вибору – це і є особистісна свобода, яка як певне утворення в структурі особистості є рушійною силою саморозвитку і забезпечує рух вперед. В основі особистісної свободи лежить прагнення до ідеалу. “Прагнення до ідеалу і є підґрунтям стійкого бажання вибирати, є стартом цієї складної, відповідальної діяльності” [20, с.344-347]. Отже, як бачимо з вищесказаного, без усвідомленого прагнення до ідеалу особистісна свобода не активізується, а відповідно не відбувається самоактуалізація та розвиток особистості.

Бажання руху звертає людину на шлях, який веде до самої себе. І здобуваючи себе як самоцінність, на думку Титаренко Т.М., людина починає зовсім по-новому відчувати всю повноту свого існування. Її свобода стає значущішою за її життя. Проте це не ситуативна свобода багатьох, а індивідуалізована нова свобода, яка несе в собі тягар відповідальності і певні вимоги від особистості [20, с.286-287]. Як бачимо, здобуваючи себе справжнього, ми здобуємо особистісну свободу, яка передбачає нову перебудову власного життя і слідування зовсім іншим критеріям, ніж тим, що були до особистісного становлення.

Конструктивний життєвий вибір є цінністю для розвитку та зростання особистості. У кожної людини по-різному розвинута здатність вибирати. І в основі спроможності здійснювати конструктивні життєві вибори лежить особистісна зрілість та самоактуалізація особистості. Отже становлення особистісної свободи на пряму залежить від особистісного зростання та самоактуалізації людини [20, с.324-325].

”Головний психологічний смисл особистісного зростання, – цитує Братченка С.Л. та Миронова М.Р. автор, – це визволення, винайдення себе і свого життєвого шляху, самоактуалізація і розвиток усіх основних особистісних атрибутів. Особистісне зростання є активним процесом становлення, в якому людина бере на себе відповідальність за своє життя, свій життєвий шлях” [20, с.293]. Отже, можемо зробити висновок, що особистісне зростання тісно взаємопов’язане з процесом становлення особистісної свободи. І смислом особистісного зростання є становлення особистісної свободи.

Титаренко Т.М. пише, що зовнішнє середовище запрошує нас до змін, а траєкторія розвитку обирається людиною внутрішньо. І основним мотиваційним ресурсом, що забезпечує як особистісне зростання є єство (сутність, душа, самість) – це місцезнаходження особистої ідентичності, коренів усіх позитивних рис, якостей, здібностей, обдарвань, “місце, де заархівовано весь потенціал особистісного зростання, вся енергія самотворення”.

Особистості, спрямовані на зростання, набувають свободу від соціального оточення, оцінок пересудів, чийхось думок або сподівань. І дана свобода від соціуму не є егоїзмом, байдужістю, неповагою до інших, а навпаки, пише автор, що “в моральній площині все цілком пристойно, просто ці люди орієнтуються передусім на свої власні критерії, а не на зовнішні стимули”. А тому особистість повинна гармонійно поєднувати в собі як глибинну внутрішню сутнісну самопрезентацію, так і зовнішнє рольове самовизначення у суспільстві [20, с.296-303]. На нашу думку, саме міра збереження зв'язку та гармонії із власним єством і є мірою особистісної свободи людини.

Отже, за Титаренко Т.М., особистісна свобода починається із необхідності змін у власному житті і полягає у виборі траєкторії розвитку власної особистості. При інтернальній спрямованості особистості рівень відповідальності, а отже і свободи зростає, проте надмірна інтернальність може виявитися патологічною. Особистісна свобода передбачає переосмислення та трансформацію свого життя. Якщо людина уникає свободи обирати, то накопичені нездійснені життєві вибори можуть стати причиною психологічної кризи.

В основі особистісної свободи лежить зростання особистості, мотиваційним ресурсом якої є єство. Міра збереження гармонії із власним єством є мірою особистісної свободи. Особистості спрямовані на зростання передбачають оволодіння свободою від соціуму, а також пошук власного покликання, що стає гарантом свободи у професійно-діяльній сфері.

Децо інше спрямування у проблематиці свободи представляє російський вчений Д.А.Леонтєв, який вважає, що свобода феноменологічно представляє собою певний базовий стан, що відноситься більше до можливості, ніж до акту здійснення конкретної події.

На думку вченого, свобода – це можливість ініціації, зміни або припинення суб'єктом своєї діяльності в будь-якій точці її протікання, а також відмови від неї. Свобода передбачає можливість подолання всіх форм і видів детермінації активності особистості, зовнішніх відносно дієвого екзистенціального “Я”, в тому числі власних установок, стереотипів, сценаріїв, рис характеру і психодинамічних комплексів [15, с.17-22].

В працях Леонтьєва Д.А. висвітлюється цікавий підхід до питання свободи вибору людини. Зокрема, він вважає, що чим вільніша людина, тим менше у неї вибору. Цей парадокс зникає, якщо зрозуміти, що вищий рівень регуляції – це рівень, на якому людина приймає рішення відповідно до суті речей. Цей вибір добровільний, але не стихійний, бо суть речей не стихійна, а імперативна. Людина приймає вільне рішення орієнтуватися на неї, робити те, що вимагає суть речей. І в цьому свобода вибору, тому що людина не зобов'язана цього робити, вона може жити як і жила раніше і не вникати в суть речей. Але якщо особистість вже прийшла до цього, вона добровільно підпорядковує свій шлях новому, вищому регулятивному імперативу, добровільно несе свій хрест, як Христос та інші просвітлені представники людства – “*homo transcendence*” – ті, що глибоко пізнали суть речей [16, с.28].

Зовнішня свобода у Леонтьєва Д.А. ототожнюється із “свободою від” і має відношення до соціально-політичної проблематики. Це свобода від тих обмежень, які перешкоджають людині робити вибір з різних варіантів, і які примушують робити щось одне, при бажанні робити щось інше. Внутрішню свободу вчений розглядає як психологічну позицію і ототожнює її зі “свободою для”. Це ціннісне обґрунтування, яке здавалося б, обмежує свободу, проте насправді дає істинне розуміння суті речей, істинне знання. Зрозумівши щось, людина вже не зможе жити так, як раніше. Щодо досягнення, набуття свободи, то вчений вважає, що якщо людина відчула свободу, то тим самим набула її [15, с.17].

Крім перелічених вище аспектів свободи, Леонтьєв Д.А. вказує на ще один: свобода проявляється у виборі світу та умов, в яких вона здійснюється як людина. Тобто не лише траєкторії розвитку особистості, про яку писала Титаренко Т.М., але і простору, в якому вона дозріває. Одні обирають світ З.Фройда, де все детерміновано інстинктом, другі – світ астрології, зірок та долі і саме вони починають визначати її, треті обирають світ пригод, мук творчості, багатоманітності і багатогранності, страждань і радості від усвідомлення і пізнання себе; світ, де можливе керування часовими потоками – світ духовний. Свобода особистості якраз передбачає вибір світів, а також подальше творення себе відносно обраного світу.

Узагальнюючи сказане зазначимо, що у працях Леонтьєва Д.А. категорія свободи розмежовується на психологічну, яка передбачає попередній вибір світу, та духовну, яка відноситься до духовного світу і може почати розкриватися лише після досягнення психологічного звільнення від тих речей, ідей, думок, бажань і т.д., до яких притягується наша психіка. Психологічна свобода стає підґрунтям, звільняє шлях, розчищає дорогу духові. Завдання психологічної свободи – очищення, катарсис людини, пізнання своїх позитивних і негативних сторін та

готовність ці сторони застосувати у творчому руслі для того, щоб духовна свобода могла вступити в повну міру, не наштовхуючись на “старі борги”. Леонтьєв Д.А., поділяючи думки Бубера М., виокремлює етап становлення індивідуальності, який характеризує тезою “ось яка я” та етап становлення особистості – “я є” [16]. Асауляк О., виокремлює етап індивідуальності, який характеризує фразою “я як всі”; особистісний етап “я як я”, а “я є” – це етап формування сутності (або розкриття єства, за Титаренко Т.М.) [3, с.81-82]. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що перший етап розгортання індивідуальності характерний для свободи зовнішньої, оскільки орієнтація іде на інших, тобто на зовнішній світ. Другий етап це характеристика особистісної свободи і він поєднує в собі зовнішній і внутрішній світи, оскільки людина себе внутрішню неповторну презентує зовнішньому світові. Третій же етап – стає початком духовної свободи, де зникають прагнення демонстрації, переживань, відмежування від небажаних явищ, людина починає пізнавати суть речей, виходячи за межі себе, входить у буття Всесвіту, вона перестає орієнтуватися на зовнішній світ, оскільки усі її починання та будь-які дії керуються внутрішніми істинами, які вона відкриває на етапах духовної свободи. Межа між зовнішнім і внутрішнім світами зникає, оскільки суть речей через зовнішні чинники розкривається внутрішньому спогляданню.

Таким чином, зовнішня свобода у працях Леонтьєва Д.А. ототожнюється із “свободою від” і носить соціально-політичний характер. Внутрішня свобода розглядається ним як психологічна позиція і ототожнюється зі “свободою для”, виступаючи як ціннісне обґрунтування життєдіяльності людини. Свобода вибору, за Леонтьєвим Д.А., – це здатність робити вибір, але вона має свої межі. Якщо Титаренко Т.М. говорить про початок свободи вибору як прагнення щось змінити в своєму житті, то Леонтьєв Д.А. робить акцент на кінцевому рівні, на котрому людина приймає рішення відповідно до суті речей, і який Кон І.С. характеризував фразою “чиню так, бо не можу інакше”. Вершина свободи вибору – це відмова від нього на користь сутнісного буття людини і світу.

Юдін І. в своєму трактуванні поняття свободи опирається на концепцію В.Франкла і розглядає свободу як один із екзистенціалів людського буття. Проте, якщо Кочюнас Р. [13] говорить про динаміку свободи, Юдін І. говорить про сталість, тобто свобода це не те, що людина має (шанс), а те, що вона є. Тобто людина вирішує за себе, а рішення за себе – це завжди формування себе. І тому прийняття такого рішення – це завжди не тільки акт свободи, але і відповідальності. Свобода без відповідальності вироджується у вседозволеність.

Духовність, Свобода, Відповідальність – це три екзистенціали людського існування, які притаманні тільки людині. Людська свобода передбачає здатність людини відділятися від самої себе, від довоколишніх

умов. І хоча вона не вільна від зовнішніх умов, але вільна зайняти позицію стосовно них. Бути людиною – це постійно перебувати у ситуації вибору і, не ухиляючись від нього, здійснювати смисл свого життя.

Говорячи про людську свободу, можемо зрозуміти, що Юдін І. мав на увазі свободу особистісну. Особисте буття і означає свободу – свободу стати особистістю. Це свобода від своєї фактичності, свобода своєї екзистенціальності, свобода стати іншим [22].

Схожі погляди знаходимо у працях Кулинич Г.В. Так, свобода людини як суб'єкта, на її думку, полягає в тому, щоб стати особистістю і припинити жити згідно зовнішніх принципів; щоб здійснювати трансценденцію, виходячи таким чином за власні межі; щоб вибирати себе, бути самим собою й нести відповідальність за свій вибір перед самим собою [14, с163].

Сельчонок К. розрізняє психологічну і духовну свободу. При цьому психологічна свобода полягає у здатності людини самостійно робити те, що вона хоче насправді. Духовна свобода представляє собою центр мікрокосмосу кожної людини.

Особистісно вільна людина, на думку вченого, – це та, яка вільна від пут тих чи інших залежностей, які сковують її. Враховуючи причинну специфіку розвитку різного роду залежностей, вчений визначає засіб спасіння від різних форм несвободи: необхідно навчитися вільно, творчо і усвідомлено керувати своїми настроями і переживаннями, навчитися менеджменту станів, оволодіти мистецтвом релаксації, мобілізації і самопрограмування, завдяки яким і можливо отримати повну владу над власною психікою і тілом, а значить і над своїм життям в цілому.

Таким чином, здобути справжню психологічну свободу можна тільки здійснивши системний, глибинний аналіз власних переконань, мотивів, очікувань, пройти процедуру комплексного сугестивного перепрограмування власної психіки і прийняти новий здоровий спосіб життя. Психологічна свобода полягає в свободі реалізації (вчинків) і свободі бажань (хотінь, пріоритетів, переваг і т.д.) [19].

Отже, психологічна та особистісна свобода у Сельчонка К. ототожнюється. Духовна ж свобода, за Сельчонком К., – це свобода самовдосконалення, еволюції, вибору в бік радості, щастя, добра – це свобода зростання. Сфера духовної свободи не доступна нікому іншому, окрім самої людини, це її глибинна внутрішня сутність, а тому можна сказати, що цілковито внутрішньою є саме духовна свобода.

Поняття свободи з точки зору духовності людини розглядає О.І.Зеліченко. І вважає, що етап духовної роботи особистості починається з формування ідеї Бога. А така усвідомленість обмежує свободу. Смисл життя полягає у добровільному підкоренні себе Абсолютним Цінностям та Служінні, а отже самообмеженні. Смисл життя вільної людини може

бути створений лише нею самою. Але його неможливо створити з нічого. Повна свобода робить життя безмістовним, тому що нема до чого прагнути, немає для чого жити. Лише у підкоренні Вищій Силі може бути смисл, а значить надії на його здійснення [10, с.302-304].

Отже, зовнішня свобода, яка не контролюється внутрішньою, робить життя безмістовним, а тому викликає тривожні відчуття. Свобода ж духовна обмежує певною мірою інші види свободи заради здійснення людського смислу життя і співпраці з Богом. А тому можна сказати, що духовна свобода, оскільки є внутрішньою глибинною сутністю людини, завдяки якій відновлюється зв'язок з Богом, є набагато потужнішою і вищою по еволюції, ніж інші види свободи. І для того, щоб обмежувати певні свої прояви треба їх мати. Отже спершу людина отримує, напрацьовує свободу зовнішню, лише потім переходить до свободи внутрішньої.

Проблеми духовності і духовної свободи досліджувались такими вченими, як А.С.Бочаров, А.М.Вальчук, І.А.Ільїн, О.І.Климишин, В.В.Летуновський, Оскар Пеня, М.В.Савчин, О. Симонова, А.В.Чернишов та ін.

Духовне зростання, як розкриття особистістю духовної свободи, в основі якої лежить чітке усвідомлення поняття Бога і устремління до Нього, розкривається після особистісного становлення і є новим етапом життя людини. Опис поняття духовної свободи знаходимо також у працях О.Асауляк, М.Бердяєва, Р.Боднарук та Г.Боднарук, І.Брянчанінова, В.Веряскіна, А.Гармаєва, І.Златоуста, Р. Кареліна, М.Лоського, Г.Мандзарідіса, В.Манєрова, О. Мєня, Н.Пєстова, М.Рупніка, С.Сахарова, В.Соловійова, А.Сурожського, єпископа Феофана, О.Шмемана, Е.Шнепєля. Не зупиняючись детально на характеристиці праць вказаних вище авторів, вважаємо за доцільне виокремити лише основні моменти, які стосуються визначення ними особистісної свободи.

Так, І.А.Ільїн вважає, що особистісна свобода займає важливе місце у формуванні духовного ідеалу людини – це свобода віри, поглядів і переконань, свобода від тиску, вона носить суспільний характер. Духовна свобода полягає в тому, щоб внутрішньо звільнити себе до духовного життя. Звільнити себе – значить бути сильнішим від того, що має на нас деструктивний вплив і наступний момент – наповнити себе новими благородними смислами. Зовнішня свобода необхідна лише для внутрішнього самозвільнення, її призначення – стати гарантом внутрішньої свободи, без якої вона може мати деградуючі наслідки.

Отже, І.А.Ільїн виокремлює зовнішню свободу, внутрішню, яка і є духовною та особистісною [11; с.170-175].

Свобода, за С.Сахаровим, належить особистісному началу людини і лише особистісно зріла людина може володіти свободою. Індивід же немає якості свободи [2, с.107-110].

М.Бердяєв вважає, що в основі внутрішньої свободи лежить вдосконалення особистості і розкриття власної духовної сутності [6; 7; 8, с.209-211]. За М. Бердяєвим, спершу людина набуває свободу вибору між добром і злом (першопочаткову), а потім переходить у свободу кінцеву – свободу у добрі, в Істині, в Богові [7, с.421-423]. Можна сказати, що перші частини даних тверджень належить до свободи особистісної, інша – до свободи духовної. Свобода ж, яка стосується індивідуальності – це свобода від зовнішнього світу [7, с.137]. Отже, на думку М.Бердяєва, шлях свободи – це самостійне пізнання добра і зла на власному досвіді, керуючись лише образом Христа [7, с.427].

Мень О. розрізняє свободу як невідкореність зовнішнім діям (зовнішню) і свободу як буття з самого себе, свободу самоздійснення як внутрішню необхідність визначення самого себе. Свобода – це принцип, який закладений в основу людського буття. І саме свобода людини є виявом Всеосяжної Жертовної Любові Бога [17, с. 194].

Отже, духовна свобода обов'язково передбачає глибоку віру та безмежне устремління до Бога, повне підпорядкування Його Волі та чітку орієнтацію на Образ Христа і злиття з Ним. Усвідомлення Бога як Вищого Ідеалу у власному житті є необхідною умовою переходу свободи особистісної в свободу духовну.

Аналіз і синтез теоретичних напрацювань з проблеми свободи дозволяє нам вивести наступну схему (див. рис.1.):

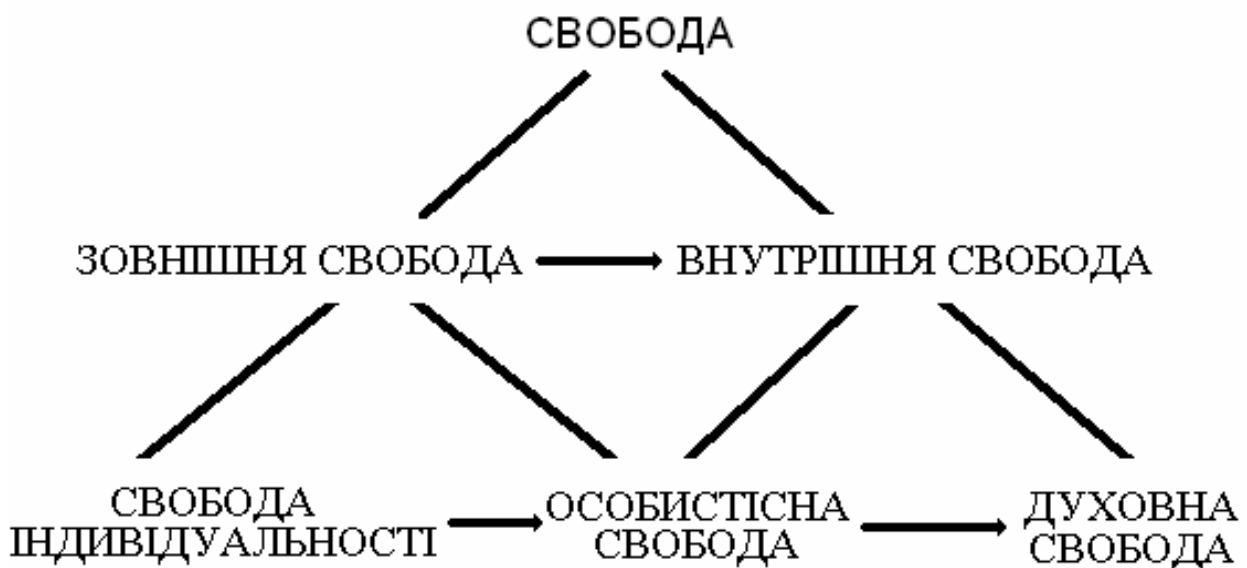

Рис.1. Види свободи

Виходячи з поглядів багатьох психологів, філософів та богословів, можна стверджувати, що свобода людини – це якість, якою вона наділена в своїх першоосновах, це той потенціал, який необхідно розкрити в процесі становлення Людини, це та характеристика, яка переростає у Любов, Творчість і стає нероздільною з ними. Це відновлення в людині Образу Божого, втраченого при гріхопадінні.

Свобода поділяється на зовнішню (свободу вибору) і внутрішню (свободу буття).

Зовнішня свобода – це свобода вибору, свобода волі, свобода дій. Вона завжди пов'язана із зовнішньою діяльністю в соціумі. Це свобода, яку надає людині оточення, конституція тіла, виховання тощо.

В онтогенезі людини набуття зовнішньої свободи співпадає з етапом розкриття індивідуальності. Якісні характеристики цього етапу створюють своєрідне підґрунтя для переходу зовнішньої свободи у внутрішню.

Свобода внутрішня – це свобода саморозвитку та самовдосконалення, це внутрішнє переживання свободи, це внутрішня сила, що спонукає до еволюції. Вона, в свою чергу, набувається в міру становлення людини особистістю і закладає основу для розкриття свободи духовної.

Отже, свобода індивідуальності – це один з різновидів зовнішньої свободи, адже індивідуальність – це ті яскраві риси, які відрізняють нас один від одного, і які проявляються у поведінці та діях людини. Для прояву власної індивідуальності необхідне поле вільного простору, яке дає змогу вільно самовиражатися.

Особистісна свобода – це найбільш широке та актуальне поняття, це якраз та сфера, на якій сучасне суспільство робить найбільші акценти і єдиної точки зору щодо неї нема. Вона є суттю особистісного зростання, готовністю і здатністю до вибору, руху вперед, саморозвитку. Її міра залежить від міри особистісної зрілості, а також від міри збереженого або наново встановленого зв'язку із власним єством.

Свобода особистісна лежить на межі зовнішньої і внутрішньої свободи. Вона є дуже важливою і неминучою сходинкою між свободою індивідуальності і духовною свободою. Особистісна свобода розпочинається особистісним становленням і закінчується розкриттям сутності. В її основі лежить особистісна зрілість. Метою внутрішньої свободи постає наближення людини до досконалості. В основі особистісної свободи лежить ідеал, найвищою мірою якого є духовний ідеал, що представлений образами просвітлених людей даної релігійної культури, у випадку християнства – це Христос.

Саме тут людина пізнає себе, свої позитивні і негативні сторони, це етап пізнання добра і зла, тут утверджуються ціннісні орієнтації,

установки та принципи людини. Тут вона проявляє свої перші таланти, вступає в соціум і вчиться взаємодіяти з людьми, поважаючи свободу як свою, так і іншого. Особистісна свобода – це поєднання в собі зовнішніх дій з їх внутрішнім осмисленням. Тут людина свідомо і самостійно вчиться робити вибір і нести за нього повну відповідальність. Це поєднання свободи, що надається людині зовнішнім світом і її внутрішнім світоглядом.

Особистість у своєму становленні потребує як зовнішньої свободи дій, так і внутрішньої свободи переживань. Особистісній свободі передують свобода індивідуальності, що дозволяє людині проявити усі свої сторони. Особистісна свобода є фільтром свободи саморозвитку, самовдосконалення, самоактуалізації. А перехід від самореалізації у самотрансценденцію – це перехід у свободу духовну.

Свобода духовна – відноситься до найпотемніших частин душі – це свобода розкриття своєї сутності, відновлення образу Божого в собі, це свобода любові, творчості, самопожертви. В духовній свободі зникає вибір, оскільки він уже остаточно зроблений – це слідування волі Бога. Якщо на попередніх рівнях людина слідує голосу совісті, серця, то духовна свобода потребує чіткого усвідомлення існування Бога у власному житті як духовної сутності, як Першопричини і Першооснови буття та Богоспілкування як основи життя людини, смислу її існування. Свободу духовну можна назвати свободою буття людини.

Висновки: провівши аналіз наукових праць сучасних вчених у психології, можемо чітко виокремити такі види свободи, як внутрішня і зовнішня, до яких в свою чергу відносяться духовна свобода та свобода індивідуальності відповідно. Особистісна ж свобода людини знаходиться на межі даних понять і є видом свободи, який досягається при становленні зрілості особистості.

Перспективи подальших розробок вбачаємо у виведенні чинників та рушійних сил для досягнення кожного виду свободи, а також у розробці практичних рекомендацій для оптимізації процесу самовдосконалення та досягнення особистісної свободи, а надалі і духовної.

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299с.
2. Архимандрит Софроний (Сахаров). Видеть Бога как Он есть. – М.:Изд-во “Путем зерна”, 2000.- 256с.
3. Асауляк О. Книга Огней. Ковчег. – М.:”Труд”,2000. – 264с.
4. Балл Г.О. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие // Психологический журнал. –1997.- том 18.- № 5.- С.7-19.

5. Балл Г.О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки // Соціальна психологія. – 2005. – №1(9). – С.3-13.
6. Бердяев Н.А. Русская идея. – Харьков: Фолио; М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2002. – 624с.
7. Бердяев Н.А. Смысл творчества. – Харьков: Фолио; М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2002. – 688с.
8. Бердяев Н.А. Философия свободы. – Харьков: Фолио; М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2002. – 624с.
9. Губенко О.В. Внутрішня свобода як умова активізації творчого потенціалу особистості // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №10(57). – С.1-5.
10. Зеличенко О. Психология духовности. – М.: Издательство Трансперсонального Института, 1996. – 400 с.
11. Ильин И.А. Путь духовного обновления. – М.: Русская книга, 1996.
12. Кон И.С. В поисках себя. – М.: Политиздат, 1984. – 335с.
13. Кочюнас Р. Свобода и психотерапия // URL документа: <mailto:rimask@parkas.lt>.
14. Кулинич Г.В. Екзистенціальний контекст особистісного вибору // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського університету, 2000. – Вип.4. – Ч.2. – С.156-164.
15. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности // Психологический журнал, 2000. – том 21. – №1. – С. 15-25.
16. Леонтьев Д.А. Симбиоз и адаптация или автономия и трансценденция. Выбор личности в непредсказуемом мире // Личность в современном мире: от стратегии выживания к стратегии жизнотворчества / Под ред. Е.И. Яцуты. – Кемерово: ИПК “Графика”, 2002. – С.3-34.
17. Мень А.В. История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни. В 7 т. Т.3: У врат Молчания: Духовная жизнь Китая и Индии в середине первого тысячелетия до нашей эры / Худож. В.Виноградов. – М.: СП “Слово”, 1992. – 239 с., ил.
18. Овсянецка Л.П. Психологічні особливості самоактуалізації особистості // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського університету, 1998. – Вип.2. – Ч.2. – С.110-117.
19. Сельченко К. От зависимости – к духовной свободе // URL документа: sky@aquarun.ru.
20. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К. Либідь, 2003. – 367с.

21. Філософський енциклопедичний словник // За ред. Шинкарука В.І. – Київ: Абрис, 2002. – 742с.
22. Юдин И. Феномены свободы и ответственности, влечения, любовь, ревность с позиций работ В.Франкла // URL документа: <http://flogiston.ru/articles/therapy/yudin> – опублікован 07.02.2002.

The article deals with the problem of freedom in psychology, namely differentiation of the freedom kinds.

Key words: *freedom, internal freedom, external freedom, personal freedom, spiritual freedom, freedom of an individual.*

УДК 159.943.8
ББК 88.835.2

” САМОРЕГУЛЯЦІЯ “, “ САМОУПРАВЛІННЯ “, “ САМООРГАНІЗАЦІЯ “: СПІВВІДНОШЕННЯ І ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ПОНЯТЬ

В статті проаналізовано поняття саморегуляції та його співвідношення із суміжними з ним поняттями: самоуправління, самоорганізації, самоконтролю та самодетермінації, виокремлено їх основні особливості та відмінності.

Ключові слова: саморегуляція, самоконтроль, самоуправління, самоорганізація, самодетермінація.

Постановка проблеми. Необхідність актуалізації проблеми саморегуляції в соціальній психології передусім зумовлена досить жорсткими вимогами до особистості, її професійної діяльності та поведінки загалом, які висувають сучасні умови життя. Ми розглядаємо саморегуляцію особистості як важливу і необхідну ланку ефективної міжособистісної взаємодії, оскільки від рівня саморегуляції, на наш погляд, залежить рівень конструктивності розв'язання міжособистісного конфлікту. Розробка адекватної дослідницької стратегії і системи методичних процедур, стають можливими за умови чіткого окреслення предметного змісту досліджуваної реальності, а саме процесу саморегуляції в структурі міжособистісної взаємодії студентів. Задля повноцінного розуміння означеної проблеми, доцільно розглянути її взаємозв'язки і співвідношення із таким суміжними поняттями, як: “самоуправління”, “самоорганізація”, “самоконтроль”, “самодетермінація” тощо.

Мета повідомлення полягає у визначенні змісту поняття “саморегуляція”, його специфічних особливостей в умовах міжособистісної взаємодії та його виокремлення з – поміж споріднених з ним понять.

Спираючись на визначення саморегуляції в психологічній енциклопедії [10, с. 314] – саморегуляція (лат. Regulare – впорядковувати) – це властивість усіх живих систем, яка забезпечує їх доцільне функціонування. Зі змісту визначення очевидним є те, що рівень її сформованості залежить від еволюційного розвитку організму, його організації і складності.

Психічна саморегуляція є одним із рівнів регуляції активності та управлінням активністю організму, яку спрямовано на відображення і

моделювання докiлля. Загалом це відбувається в єдності її енергетичних, динамічних і змістовно – смислових аспектів. Отож, саморегуляція виступає здатністю людини керувати собою на основі сприймання й усвідомлення власних психічних станів і поведінки. Психологічна саморегуляція визначається як цілеспрямований вплив на зміни індивіда, мінливість усього комплексу його психофізіологічних функцій. Її необхідною передумовою постає формування особливих засобів контролю за діяльністю [1, с. 408].

Схожим до наведеного є визначення О. М. Леонтьєва [6]. Він тлумачить психічну регуляцію як процес, за допомогою якого суб'єкт налагоджує і реалізує реальні зв'язки з предметним світом. У цьому контексті слушною, на наш погляд, є думка Д. А. Єршова. Учений наголошував, що саморегуляція – це передусім “ ... властивість особистості, що проявляється в здатності, по – перше, зберігати свою цілісність, єдність психічних проявів, рух до свідомо поставленої цілі, рівновага внутрішніх і зовнішніх сил і по – друге, цілеспрямовано змінюватись, розвивати своє “ Я “, окремі риси, потреби та стиль поведінки “ [3,с. 64].

Важливо відзначити, що попри чинні визначення, зміст поняття “саморегуляція” почасти вже уточнено. А саме, як саморегуляцію поведінки в контексті загальної вікової і педагогічної психології. Зокрема, В. С. Юркевич, вивчаючи природу означеного феномену, вважає, що саморегуляцію доцільно розглядати за “ ... функцію мозку, яка полягає в управлінні діями, станами й схильностями індивіда та є спрямованою на досягнення тактичних і стратегічних цілей поведінки...” [12]. Автором були виведені три основні характеристики ефективності регулювання:

- 1) здатність до правильної оцінки часу (“відчуття часу”);
- 2) здатність до тонкого дозування часу реакції;
- 3) стійкість часу реакції.

Із поданих трьох факторів, на думку В. С. Юркевич універсальним, є загальний показник стійкості, здатність до підтримки досягнутих параметрів реагування виражає певні стрижневі (корінні) формально – динамічні особливості нейродинаміки.

Таким чином, саморегуляцію більшість авторів розуміють як психічний процес, який забезпечує підтримку і управління активністю діяльності суб'єкта.

Спираючись на визначення саморегуляції, запропоноване М. Й. Боришевським, розуміємо її як переважно усвідомлене, цілеспрямоване планування, побудову й перетворення суб'єктом власних дій та вчинків відповідно до особистісно значущих потреб, мотивів і цілей. Згідно з поглядами вченого, саморегуляція є здатністю особистості усвідомлено планувати, будувати, діяти адекватно до обраної нею програми,

принципів, норм та правил, останні ж виконують роль еталонів, взірців у процесі особистісної саморегуляції [2].

Для визначення сутності психологічного змісту поняття “саморегуляція”, суттєво розглянути його виокремлення з – поміж інших споріднених з ним понять. Зокрема: самоорганізацією, самодетермінацією, самоконтролем, самоуправлінням.

У процесі аналізу змісту поняття “ самоорганізація “ і його зв’язків із поняттями “ саморегуляція “ і “ самоуправління” різні вчені по – різному їх трактують і співвідносять. Так, скажімо, О. Д. Ішков [5, с.9 – 10], унаслідок вивчення зв’язків між компонентами самоорганізації й особистісних якостей студентів з їхньою успішністю в навчальній діяльності, спираючись на дані учених (Г.М Бурденюк, І.С Клецина., Н.М Пейсахов., Ю.А.Цагареллі) вважає, що принципових розходжень між змістом наведених понять не виявлено.

Відповідно, у більшості випадків їх можна розглядати як синоніми. Вивчаючи стрижневі структурно – функціональні моделі процесу самоорганізації, учений доходить висновку, що найсуттєвіше впливає на успішність у навчанні рівень інтегрованості волевих зусиль з низкою функціональних компонентів процесу самоорганізації. А саме, цілепокладання, аналіз ситуації, планування, самоконтроль і корекція.

Таким чином, здебільшого в дослідженнях самоорганізація постає передумовою та індикатором успішності, оптимізації пізнавальної діяльності, чинником, що мобілізує особистість і застосовується в контексті мисленнєвої діяльності.

У нашому дослідженні ми розглядаємо самоорганізацію як інтегральну здатність особистості до автономної й самостійної діяльності, яка реалізується унаслідок усвідомлення особистісно значущих цінностей, цілей і перспектив саморозвитку за допомогою мобілізації власних зовнішніх та внутрішніх ресурсів. Відтак, спільні риси між поняттями “самоорганізація” та “саморегуляція” є очевидними: загальні закономірності саморегуляції реалізуються в індивідуальній формі, яка залежить від конкретних умов, характеристик нервової діяльності, від особистісних якостей суб’єкта, його звичок в організації своїх дій.

У тлумаченні співвідношення між поняттями “самоуправління” та “саморегуляція” нами виявлено певні розходження у поглядах учених. Скажімо, відносно вільно оперують наведеними поняттями К. О. Абульханова – Славська, Л. І. Божович, О. О. Конопкін, В. А. Ядов та інші.

Натомість Г. С. Никифоров зміст поняття “управління” розглядає як дещо ширше, аніж “регулювання”. По цьому він вказує, що управління спрямовує особистість до визначення предмета і засобів діяльності, в той

час як саморегулювання виступає засобом виконання того, що людина для себе окреслила, “намітила”[8]. Таким чином, процес управління покликаний втілити програму дій індивіда, розраховану на тривалішу перспективу, натомість механізми саморегуляції утримують комплекс дій та інших реакцій у межах такої програми Г.С. Никифоров вказує, що психічне самоуправління і саморегулювання співвідносяться між собою як ціле і частина: управління включає в себе регулювання, проте не навпаки “... Перехід від самоуправління до саморегулювання – це перехід від задуму, ідеї до втілення їх в життя” [8, с.19].

Подібне твердження пропонує Н.М. Пейсахов, під самоуправлінням він розуміє цілеспрямовану зміну, за допомогою якої людина самостійно ставить ціль діяльності, управляє формами активності (спілкуванням, поведінкою, діяльністю і переживаннями), таким чином, самоуправління—творчий процес, пов’язаний із створенням нового, зіткненням з нетиповою ситуацією чи суперечністю, необхідністю постановки нових цілей, пошуком нових рішень і засобів їх досягнення. Саморегуляція, на думку Н.М. Пейсахова, — це також зміни, проте такі, що здійснюються в межах існуючих правил, норм, стереотипів. Функція саморегуляції полягає в закріпленні набутого в процесі самоуправління досвіду. Відтак в такому тлумаченні, самоуправління і саморегуляція, виступають двома сторонами активності людини. Таку точку зору вчених ми вважаємо цілком обґрунтованою [9].

В тлумаченні взаємозв’язку таких процесів, як саморегуляція, самоуправління і самоконтроль, Г. С. Нікіфоров вказує, що самоконтроль є невід’ємним компонентом означених на всіх рівнях розгляду – від систем політичного, державного і економічного управління і регулювання і до окремої людини. Сьогодні самоконтроль в цілому тлумачиться як здатність людини контролювати власні дії і вчинки. По цьому В.І. Селіванов зазначає, що довільний самоконтроль при постійному функціонуванні зворотнього зв’язку включається у вольову регуляцію і без нього неможливо подолати зовнішні і внутрішні труднощі [11].

По відношенню до саморегуляції самоконтроль, на думку дослідника, відіграє другорядну роль, в тому розумінні, що попри своє надзвичайно важливе значення, він все – таки є лише одним із компонентів психічної саморегуляції і вся багатоманітність механізмів самоконтролю зосереджена в замкнутій (кільцевій) схемі саморегуляції. Таким чином самоконтроль не лише пронизує сферу психічних процесів, що лежать в основі саморегуляції, а й обов’язково входить в структуру особистості як суб’єкта саморегуляції [7с. 20 – 21].

Однією із форм прояву вольового самоуправління і саморегуляції розглядає самоконтроль також Є. П. Ільїн. Свідомий самоконтроль, підкреслює учений, виконує функцію оцінки результатів співставлення і

виявлення присутності чи відсутності неспівпадіння, а також корекції програми дій [4]. Цю точку зору поділяє Н.М. Пейсахов, помічаючи, що основна функція самоконтролю в системі управління і регуляції поведінки та діяльності особистості полягає в зборі інформації про те, як проходить виконання плану в реальному спілкуванні, поведінці чи діяльності [9].

Ми підтримуємо точку зору дослідників і розглядатимемо самоконтроль компонентом саморегуляції і одним з провідних механізмів її повноцінного функціонування.

Для дослідження порушеної нами теми важливо також розглянути теорію самодетермінації Е. Десі та Р. Райан [10, с.312]. Учені вважають самодетермінацією особистості здатність людини реалізувати свободу вибору у власній поведінці поза зовнішнім середовищем чи внутрішньоособистісними процесами. Унаслідок самодетермінації в процесі розвитку особистості змінюється спосіб регулювання поведінки від її цілковитої визначеності зовнішніми факторами до внутрішнього, автономного саморегулювання.

За результатами аналізу змісту поняття “самодетермінація” констатуємо його очевидний зв’язок із змістом поняття “саморегуляція”. Таким чином, їхнє основне призначення вбачаємо у створенні авторської позиції особистості, яка б насамперед віддзеркалювала її унікальність, стимулювала до вибору діяльності, втілювала здібності та інтереси, створювала комфортні умови для її роботи, навчання і відпочинку.

В нашому дослідженні саморегуляцію розглядаємо як умову успішного втілення особистісних, професійних дій, а також засіб розвитку активності, усвідомленості людиною власних творчих сил і потенційних можливостей.

Загалом здійснений теоретичний аналіз поняття саморегуляції і його співвідношення із таким суміжними поняттями, як: “самоуправління”, “самоорганізація”, “самоконтроль”, “самодетермінація”, дозволяє зробити наступні **висновки**:

1. Особистісна саморегуляція постає необхідною передумовою активної, свідомої і цілеспрямованої реалізації накопиченого досвіду під час вирішення різноманітних завдань життєдіяльності і досягнення продуктивності в їх реалізації.
2. Ключовими ознаками особистісної саморегуляції вважаємо здатність людини усвідомлено планувати, будувати, діяти адекватно до обраної нею програми, принципів, норм та правил.
3. Внаслідок виокремлення саморегуляції з – поміж суміжних з нею понять, показано, що самоуправління дещо ширша категорія, оскільки самоуправління спрямовує особистість до визначення предмета і засобів діяльності, в той час як саморегулювання

виступає засобом виконання того, що людина для себе визначила чи обрала. Самоорганізацію, натомість, в більшості випадків можна розглядати як синонім саморегуляції, проте здебільшого це поняття використовується в дослідженнях, присвячених оптимізації пізнавальної діяльності. Самоконтроль, незважаючи на його визначальну роль у цілісному процесі здійснення саморегуляції, постає лише одним із провідних механізмів її повноцінного функціонування.

4. В результаті співставлення понять “саморегуляція” і “самодетермінація”, констатуємо їх очевидний зв’язок і провідну роль у побудові індивідуальної стратегії поведінки і життєдіяльності загалом. Розглядаємо ці поняття як рівнозначні в означених процесах, проте не синонімічні.

Перспективами подальшого дослідження є розробка адекватної дослідницької стратегії і системи методичних процедур, спрямованих на доведення взаємозалежності і взаємообумовленості рівня саморегуляції і його впливу на успішність (конструктивність) розв’язання міжособистісних конфліктів.

1. Большая психологическая энциклопедия. – М.: Эксмо, 2007. – 544 с.
2. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості // Педагогіка і психологія. –1996. -№3. – С. 26-33.
3. Ершов А.А. Взгляд психолога на активность человека. – М.: Наука, 1991. – 253 с.
4. Ильин Е.П. Психология воли. – СПб., 2000. – С. 74-79.
5. Ишков А. Д. Связь компонентов самоорганизации и личностных качеств студентов с успешностью в учебной деятельности: Автореф. дис... канд. психол. наук: МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2004. – 23с.
6. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: Мысль, 1965. – С. 75.
7. Никифоров Г.С. Теоретические вопросы самоконтроля // Психол. журнал. –1985. –Т.6. – №5. –С. 19-31.
8. Никифоров Г.С., Филимоненко Ю.И. Психологические аспекты регуляции состояния. –Л., 1986.
9. Пейсахов Н.М. Методика “Способность самоуправления” // Столяренко Л.Д. Основы психологии. – Ростов н/Д. Изд-во “Феникс”, 1996. – 736 с.
10. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: “Академвидав”, 2006.– 424с.

11. Селиванов В.И. Избранные психологические произведения. Рязань, 1992.С.227.
12. Юркевич В. С. Саморегуляция как фактор общей одаренности // Проблемы дифференциальной психологии. М., 1972, 470с.

In the article the correlation and psychological substance of the such concepts as self – regulation, self – management, self – organization and self – determine is analysed. There are shown their special features and differences.

Key words: *self – regulation, self – management, self – organization and self – determine.*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІАГНОСТИКИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ КЕРІВНИКА ЯК ЧИННИКА УСПІШНОСТІ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті аналізуються психологічні особливості діагностики професійної самосвідомості керівника, зокрема образу “Я–професіонал”, професійної самооцінки та здатності до самоуправління як чинників успішності управлінської діяльності.

Ключові слова: професійна самосвідомість, керівник, управлінська діяльність, образ “Я-професіонал”, професійна самооцінка, самоуправління.

Постановка проблеми. Проблема особистості керівника знаходиться у центрі уваги багатьох дослідників. Така ситуація зумовлена розвитком ринкової економіки, що визначає необхідність змін в управлінській діяльності керівника, у підвищенні його психологічної культури. Однак, якщо проблема управління успішно розробляється вченими, то психологічні особливості професійної самосвідомості керівника як чинника успішності управлінської діяльності вивчені недостатньо. У зв'язку з цим особистість керівника стає об'єктом нашої уваги, зумовленої прагненням дослідити прояви професійної самосвідомості керівника у процесі управлінської діяльності та шляхи розвитку його особистісних і професійних можливостей.

Проблема успішності управлінської діяльності керівника знаходить своє розв'язання шляхом виявлення передумов розвитку професійної самосвідомості керівника, виокремлення її структурних компонентів та їх ролі в оптимізації спільної взаємодії (А.М.Бандурка, І.Галецька, О.Гуменюк, А.О.Деркач, А.Жозефіна, М.М.Корнев, О.М.Мойсеєв, Л.Е.Орбан-Лембрик, М.М.Поташник, М.В.Савчин, С.Тарасенко, В.В.Третьяченко) [1],[7],[9],[12].

Огляд останніх досліджень та публікацій. Дослідження професійного розвитку особистості представлені у роботах Б.Г.Ананьєва, Є.Ф.Рибалко, І.М.Кондакова, Г.С.Костюка, С.Д.Максименка, Ю.Л.Трофімова, М.В.Макаренка, Г.В.Ложкіна, М.С.Корольчука, В.М.Крайнюк [6],[9],[12].

Значний обсяг наукових розробок вчених лежить у площині розкриття психологічних особливостей професійної самосвідомості керівника як чинника успішності управлінської діяльності

(Є.Г.Запорожцев, О.Ю.Кощинець, Г.Й.Юркевич)[11],[12], прогнозування ефективності управління (В.С.Афанасенко, Л.С.Пілецької, В.М.Духневич, І.І.Приходько) [1],[2],[3],[6].

У численних працях (В.П.Казміренко, М.С.Клюшта, Л.А.Колесніченко, Г.І.Меднікова, Т.В.Панчук, М.В.Савчин, Т.В.Скрипаченко) по-різному розуміють місце і роль професійної самосвідомості у становленні і розвитку особистості керівника як успішного суб'єкта управління[3],[4],[6],[12]. Сучасні дослідження професійної самосвідомості керівника базуються на положеннях психологічної науки про єдність свідомості та діяльності (Л.С.Виготського, Г.С.Костюк, О.М.Леонт'єв, С.Л.Рубінштейн)[12], про розвиток самосвідомості в онтогенезі (Б.Г.Анан'єв, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, О.М.Леонт'єв, М.І.Лісіна, В.В.Столін, І.І.Чеснокова)[12].

Постановка завдання. Аналіз методів психологічного дослідження професійної самосвідомості керівника у контексті управлінської діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час дослідження професійної самосвідомості керівника ми зіткнулись з труднощами теоретичного та методологічного характеру, що виражаються у відсутності у літературі чітко вираженого та обґрунтованого визначення даного феномену. Відомо, що під професійною самосвідомістю розуміють усвідомлення особистістю себе як суб'єкта професійної діяльності[11, с.25]. Розвиваючи свою професійну самосвідомість, керівник розкриває свій особистісний потенціал. Розвиток професійної самосвідомості керівника характеризується більш об'єктивним уявленням про себе, адекватною самооцінкою, наявністю здатності регулювати власну поведінку [5]. Проте, далеко не всі окремі сторони професійної самосвідомості знайшли достатнє відображення у теоретичних та прикладних дослідженнях.

У зв'язку з вищесказаним дослідження професійної самосвідомості керівника як чинника успішності управлінської діяльності бачиться нами можливим у напрямку доведення наступних гіпотез:

- Професійна самосвідомість керівника визначає його ставлення до себе та навколишніх, специфіку управлінської діяльності, його взаємини з трудовим колективом.
- Ступінь об'єктивності когнітивного компоненту професійної самосвідомості визначає рівень управлінської компетентності керівника.
- Існує кореляційний зв'язок між рівнем адекватності самооцінки керівника та ефективністю прийняття управлінських рішень.

- Здатність керівника до ефективного самоуправління визначає успішність здійснення управлінської діяльності в організації.

Регулюючим фактором професійного зростання є образ “Я-професіонал” керівника як досить сталий комплекс уявлень та суджень індивіда про самого себе, про свої вміння, навички та можливості в управлінні. У процесі аналізу психологічних особливостей образу Я увага вчених зосереджена на його структурі, змісті, ступені об’єктивності, мірі диференційованості, внутрішньої послідовності, цілісності, стабільності, суб’єктивної значимості, функціях образу Я та його ролі в саморегуляції поведінки особистості [5, с.62]. Зрушення в образі “Я-професіонал” керівника включають збільшення кількості описових категорій, зростання гнучкості в їх використанні; підвищення рівня вибірковості, складності і системності інформації; використання точних оцінок.

Особистісний конструкт „Я-професіонал” є системотворним у процесі розвитку професійної самосвідомості керівника, включає професійну компетентність керівника, мотивацію професійної діяльності, професійні вміння, професійно важливі якості, потенціал особистості, прагнення до самореалізації та є умовою успішності управлінської діяльності керівника[8].

Методика „Самоопис” дозволяє виявити особливості когнітивного компоненту професійної самосвідомості керівника, тобто його образу “Я-професіонал”, що є важливим показником професійної компетентності.

Методика „Ціннісні орієнтації” М. Рокича дає змогу діагностувати ієрархію термінальних та інструментальних цінностей керівника. Перевагами методики є універсальність, зручність та економність у проведенні обстеження. Істотними її недоліками є вплив соціальної бажаності. Аналізуючи ієрархію цінностей, варто звернути увагу на їхнє групування досліджуваним у змістовні блоки (блок цінностей професійної самореалізації).

Дослідження професійної самосвідомості керівника за допомогою *короткого індексу самоактуалізації (SI)* дозволяє визначити рівень самоактуалізації особистості, що позитивно корелює з інтернальним локусом контролю, емоційною стійкістю, соціальною активністю, що є умовою успішності професійної діяльності. *Методика визначення ясності Я-концепції (SCC) Кемпбелла* визначає межі, в яких зміст індивідуальної Я-концепції є чітко і послідовно визначений, внутрішньо завершений і достатньо стабільний на даному етапі розвитку особистості. Вища ясність Я-концепції пов’язана з вищою самооцінкою.

Методика “Незакінчені речення” Сакса і Сіднея дозволяє діагностувати ставлення керівника до професійної діяльності (ставлення до себе, колег, начальства, підлеглих, минулого, майбутнього, цілі)[10].

Здатність керівника приймати ефективні рішення значною мірою визначається рівнем адекватності його професійної самооцінки. Неадекватність самооцінки керівника призводить до нерозуміння мети та завдань організації, безініціативності, порушення принципів управлінської діяльності. Професійна самооцінка керівника як чинник прийняття ефективних управлінських рішень досліджується за допомогою **“Методики визначення видів самооцінки”**, що спрямована на встановлення рівня самооцінки. Результати **опитувальника М.Розенберга** дають інформацію про рівень самоповаги та самоприниження, які визначають емоційне ставлення керівника до себе. **Опитувальник самоставлення Р.В. Пантілєєва** дозволяє визначити рівень самовпевненості, самокерування, самоставлення, самоідентичності, самосприйняття, самоприхильності, внутрішньої конфліктності, самозвинувачення[10].

Методика діагностики особистісного диференціалу (адаптована в НДІ ім. В.М. Бехтєрева) спрямована на вивчення певних властивостей особистості та самосвідомості (рівень самоповаги, вольові якості та ступінь екстравертованості). При інтерпретації даних слід мати на увазі, що в них відображається суб’єктивне, емоційно-смісловне уявлення людини про себе.

З метою здійснення успішної управлінської діяльності керівник повинен розвивати здатність до самоуправління, що дозволяє більш ефективно і адекватно організувати свою діяльність в процесі виконання управління. Для діагностики здатності керівника до самоуправління корисним буде використання **тесту “Дослідження вольової саморегуляції”**, що визначає індекс вольової саморегуляції за пунктами загальної шкали та індексів за субшкалами наполегливості і самовладання. Під рівнем вольової саморегуляції розуміється міра опанування поведінкою, здатність свідомо керувати своїми діями та станами[6].

“Методика дослідження суб’єктивного контролю” (розроблена Є.Ф.Бажиним та ін. на основі шкали локусу контролю Дж.Роттера) дозволяє швидко й ефективно визначити рівень сформованості суб’єктивного контролю особистості. Локус контролю відображає схильність особистості приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам або власним здібностям і зусиллям. Суб’єктивний локус контролю пов’язаний із відчуттям людиною своєї відповідальності, з самоповагою, соціальною зрілістю.

Методика виявлення стилю саморегуляції діяльності Г.С.Паригіна визначає рівень автономності (розвинений самоконтроль, упевненість у собі) або залежності особистості керівника. **Методика “Мотивація до**

успіху”(Т.Елерс) оцінює силу прагнення керівника до досягнення високих результатів в управлінській діяльності.

Тест смисложиттєвих орієнтацій є адаптована Д.О. Леонтьєвим версія тесту Дж. Крамбо і Л. Махоліка “Цілі у житті”. У підсумковому варіанті опитувальника 20 пунктів, які виокремлювалися у результаті факторизації поруч із загальним показником (осмисленість життя) у 5 субшкал: мета у житті, процес життя, результативність життя, локус контролю-Я, локус контролю життям. Усі шкали даного опитувальника мають зв’язки із показниками загальної інтернальності, з інтернальністю в галузі досягнень, а також кореляцію п’ятої шкали з інтернальністю у сфері виробничих стосунків.

Управлінська діяльність полягає у реалізації керівником перцептивних, аналітико-конструктивних, комунікативних, діяльнісно-регулятивних та оціночно-корегувальних функцій та організації взаємин між співробітниками з метою успішного виконання завдань[7], [9]. В.Третяченко зазначає, що функціональне забезпечення управлінської діяльності виявляється в таких її компонентах: когнітивному, емоційно-комунікативному, регулятивному, що є, на нашу думку, доказом ідентичності структури управлінської діяльності та структури професійної самосвідомості керівника[1]. З метою дослідження психологічних особливостей управлінської діяльності керівника можливим є використання низки методик. **Методика “Аналіз своїх обмежень (“ВИ САМІ”)**” (Вудкок М., Френсис Д.) дає основу для систематизованої оцінки сильних сторін та обмежень керівника, що перешкоджають ефективно здійснювати управління (невміння керувати собою, розмитість особистих цінностей, нечіткі особисті цілі, призупинений саморозвиток, недостатність навичок вирішувати проблем, недостатність творчого підходу, недостатнє розуміння особливостей управлінської праці, слабкі навички керівництва, невміння навчати, низька здатність формувати колектив). Додатковий тест “Аналіз обмежень “Робота”” дає можливість проаналізувати, наскільки кваліфікація керівника відповідає вимогам посади, та виявити ті навички, які потребують подальшого розвитку. Додатковий тест “Аналіз обмежень “Інші”” дає можливість зібрати думки колег про компетентність керівника. Розходження між тестами дають інформацію для аналізу та самовдосконалення[3].

Методика “Діагностика структури мотивів трудової діяльності” Т.Л.Бодаєва оцінює ставлення керівника до різних чинників, які впливають на задоволеність управлінською діяльністю. **Методика “Професійна мотивація”** призначена для вивчення мотивів професійної діяльності: мотиви власне праці; мотиви соціальної значимості праці; мотиви самоствердження в праці; мотиви професійної майстерності.

Загально визнано, що від професійних мотивів залежить ефективність діяльності.

Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л.І.Вассермана (модифікація В.В.Бойко) фіксує ступінь незадоволення керівника своїми досягненнями та тими аспектами професійної діяльності, що є показниками успішності управлінської діяльності, зокрема освітою, взаємовідносинами з співробітниками, з вищим керівництвом, з клієнтами, змістом та умовами професійної діяльності, статусом, відпочинком, можливістю вибору місця роботи, стилем життя загалом[10].

Методика “Визначення стилю міжособистісної взаємодії” (С.В.Максимов, Ю.А.Лобейко) використовується для визначення стилів керівництва та рівня активності-пасивності в міжособистісній взаємодії.

”Методика діагностики ситуативно-особистісних орієнтацій керівника” може використовуватися для з’ясування схильності до різних стилів керівництва, спрямованості на інтереси справи; на психологічний клімат в колективі, на стосунки з людьми; на себе; на офіційну субординацію.

Методика Є.І. Рогова “Аналіз та оцінка соціально-психологічного клімату в колективі” спрямована на діагностику соціально-психологічного клімату у колективі (загальну оцінку соціально-психологічного клімату у колективі; оцінку “реального” та “ідеального” соціально-психологічного клімату; особливості двох основних складових соціально-психологічного клімату: орієнтацію на справу та орієнтацію на людей), що є показником успішності управлінської діяльності керівника.

”Методика діагностики управлінських орієнтацій” (Т. Санталайнен) призначена для виявлення орієнтацій керівника на людей і на задачу. **“Методика визначення ефективності діяльності організації” (В.Зігерт, Л.Ланг)** дозволяє визначити рівень зрілості організації.

Також важливим в процесі дослідження є застосування спеціально розробленої **анкети**, яка дозволяє вивчати професійну мотивацію керівника, рівень його психологічної готовності до управлінської діяльності, особливості професійної самооцінки та образу “Я-професіонал”, психологічні особливості виконання функцій управлінської діяльності.

Аналіз особливостей психологічного дослідження професійної самосвідомості керівника як чинника успішності управлінської діяльності дозволив зробити наступні **висновки**:

1. Дослідження професійної самосвідомості керівника відкривають нові шляхи розвитку особистості керівника та підвищення його успішності в управлінській діяльності.

2. Психологічні особливості професійної самосвідомості керівника можна вивчати з позиції вияву її сутності та структури в процесі здійснення управлінської діяльності.

Перспективами подальших наукових пошуків є з'ясування додаткових методів психологічного дослідження професійної самосвідомості керівника та визначення можливостей використання отриманих даних у тренінгах з метою оптимізації діяльності управлінських кадрів.

1. Будзан Б. П. Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи. — К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. — 349 с.
2. Возняк Л. С. Психологічні особливості професійної підготовки майбутніх спеціалістів до управлінської діяльності: Дис... канд. психол. Наук. — Івано-Франківськ, 2000. — 195 с.
3. Возняк Л.С. Психологія бізнесу. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2004. — 148с.
4. Галькевич Р.С., Набоков В.І. Основи менеджменту. — М., 1998. — 467с.
5. Грись А. „Я-образ” як психологічний чинник соціальної дезадаптації особистості // Соціальна психологія. — 2005. — №6. — С. 59-68.
6. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Теорія і практика професійного психологічного відбору: Навчальний посібник.—К., 2006.- 532с.,С. 65
7. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ. — М.:, 1999. — 800 с.
8. Михайлов Г., Тарасенко С. Профессиональное самосознание руководителя // Прикладная психология и психоанализ. 2004.- №2.- С.20-30.
9. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: Навчальний посібник. — Івано-Франківськ: „Плай”, 2001.- 695с.
10. Райгородский Д. Я. (редактор-составитель). Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. — Самара: Издательский Дом „БАХРАХ”, 1998. — С. 637 – 641.
11. Юркевич Г.Й. Психологічні детермінанти розвитку особистості менеджера: Автореф. дис. .... канд. психолог. наук.-К., 1999.-19с.
12. Ярошевский М.Г., Петровский А.В. Психология. — М., “Академия”, 1998.- 363с.

The article views comparative analysis psychological methods of research professional consciousness of manager. Professional consciousness is identified as a factor and a criterion of manager's successful activity.

Key words: *professional consciousness, professional self-esteem, psychological methods of research, management activity, professionalism, manager.*

ДУХОВНІ ЦІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ: БОГОСЛОВСЬКИЙ І ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

У статті аналізується психологічні та богословські підходи до проблеми духовних цінностей особистості. Автор звертає увагу на спільні та відмінні моменти науково-психологічного і богословського підходів до аналізу проблеми духовності.

Ключові слова: *духовність, духовні цінності, ціннісні орієнтації, особистісні цінності, богослов`я.*

Постановка проблеми. В наші дні проблема духовності привертає увагу не тільки богословів, істориків, культурологів, філософів, які обговорюють її в основному в контексті аналізу релігійного, історико-культурного й цивілізаційного коріння становлення самосвідомості як окремої людини, так і цілих народів та епох. Не менший інтерес вона представляє і для психології, особливо психології розуміння, в якій надзвичайно актуальним є питання про виявлення психологічної суті духовного Я розуміючого світ суб'єкта. Проте питання про спільні та відмінні моменти науково-психологічного і богословського підходів до аналізу проблеми духовності поки, по суті, залишається без ясної відповіді.

Мета повідомлення полягає у з'ясуванні спільних і відмінних моментів у науково-психологічних і богословських підходах до аналізу проблеми духовних цінностей особистості.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Духовні цінності виступають адекватним індикатором розвиненої особистості, за допомоги яких вона пізнається. Більше того, особистість володіє цими цінностями як власними якостями. При цьому важливо, щоб рівень володіння ними був таким, за якого можливе їх розгортання в реальній життєдіяльності. Особистісне зростання залежить від того, наскільки певна особистість поєднується з загальноприйнятою системою духовних цінностей, якою мірою укріплюється її духовна свідомість.

Духовні цінності з *позиції християнського світогляду* (у християнстві їх називають чеснотами) визначають передусім ставлення людини до вищого світу, до Бога, а через нього й ставлення її до інших людей. У цьому зв'язку головними цінностями виступають віра, надія і любов [1, с.203].

Свідченням зростання інтересу філософів, психологів і педагогів до проблеми духовності й духовних цінностей є значна кількість захищених дисертацій, опублікованих монографій, книг, статей і проведених наукових конференцій з різних аспектів цієї теми в останні декілька років. Сьогодні ми спостерігаємо певні розбіжності у підходах до цієї проблеми представників наукової психології і теології.

В.В. Знаков [2] вважає, що багато труднощів у вирішенні проблеми будуть усунені, якщо спочатку визнати, що релігійний і науковий напрями є два принципово різними (хоч і нерозривно взаємопов'язаними) шляхами пізнання феномена духовності. По-перше, це виявляється у пошуках головних джерел походження духу: наука їх шукає в людині (її свідомості, спогляданні, продуктах діяльності), а релігія – в божественному одкровенні. У богослова немає сумнівів у тому, що духовність від Духу Святого, а в ученого-атеїста – від людини і людства. По-друге, відмінності видно в неоднаковості розуміння категорії “знання” в науці та богослов'ї.

Наукове знання характеризується перш за все тим, що суб'єкт, взаємодіючи з об'єктом, в думках відтворює його, відображає характеристики об'єкту в своїй психіці. У раціональному науковому знанні речі, явища, процеси представлені так, як вони відбуваються самі по собі, в їх самотутті, взаємодіях з іншими об'єктивними речами, явищами, процесами [2, с.104–105].

Наукове пізнання об'єктивного світу предметне, в його результаті у суб'єкта виникають образи, що мають схожість з самими пізнаваними об'єктами. Наукове знання завжди є образом, моделлю пізнаного.

Проте слід відмітити, що далеко не всяке наукове знання, яким опанував суб'єкт, має безпосереднє відношення до його духовного Я. На принципову відмінність духовності і знань як результату оволодіння культурою звертає увагу В.Д. Шадріков: “Можна багато що знати, але не вміти творити, багато що знати, але не бути духовною людиною. Духовним знання стає тоді, коли воно перетворюється на особистісно значуще. Тільки особистісне знання є духовним знанням. Тільки знання, що має особистісний сенс, адресований до соціального оточення, стає духовним знанням. Тому духовні здібності інтимно пов'язані з емпатією особистості, засновані на співчутті та співпереживанні” [3, с.245]. Звідси витікає значущий для *психологічного аналізу духовності* висновок: “Слід зазначити, що повністю бездуховних людей немає і що духовність не знаходиться в прямому зв'язку із здібностями й інтелектом. Духовним може бути і людина з середніми здібностями, а талант може бути бездуховним” [3, с.257].

На відміну від раціонального наукового ірраціональне релігійне знання засноване на вірі, воно наділене двома основними рисами, які У. Джемс називав “емоційністю” й “інтуїтивністю”. Як блискуче і

переконливо показав Ф.Д. Шлейермахер [4], релігійне знання не претендує на те, щоб бути знанням в науковому сенсі слова. Для богослов'я “знання” виявляється нерозривно пов'язаним з “вірою” і “переживанням” тому, що його цікавить не природа речей, а тільки дія цієї природи на самотній характер релігійного переживання людини. З позиції віруючих до релігійного переживання безглуздо застосовувати які-небудь критерії раціональності тому, що воно є духовний процес, що підноситься над будь-якими інтелектуалістичними критеріями об'єктивності та суб'єктивності.

Особливий характер образності, властивий релігійному знанню, а також примат переживання зовсім не означають заперечення необхідності і значущості наукового знання. Навпаки, підсумком філософії релігії Ф.Д. Шлейермахера стало визнання вищої єдності знання і віри і одночасно законності й обґрунтованості їх самотнього існування [4].

Важливим джерелом духовності суб'єкта є *етичні норми*, на які він орієнтується у повсякденному житті (зокрема обумовлені не тільки його уявленням про належне, етичне ставлення до іншої людини, але і практичними, утилітарними міркуваннями). В етичних, естетичних, юридичних і інших нормах закріплені вищі зразки людської культури. І якщо суб'єкт засвоює, переживає їх як внутрішньо обов'язкові зразки поведінки, то він залучається до вищих духовних цінностей буття. Духовне багатство людини зростає, коли закріплені в суспільних нормах духовні цінності стають невід'ємною частиною його духовного світу, суб'єктивної реальності [5].

Віра є єдиним доступним шляхом до Всевишнього. Служити Йому – це значить вірити в Нього, вірити Його слову. Віра проявляється в моралі, в тому способі життя, яким живе особистість, у її поведінці. Віра спасає, тому вона викликає слухняність.

Спасіння, за християнським віровченням, є не виправленням свого первинного “Я”, а певне “Я”, створене Богом у справжній святості. Народитися зверху це значить не змінитися, а дійсно відродитися, отримати зовсім нову природу. Життя, яке дається новим народженням, не можна одержати природним розвитком власних зусиль. Людина за своєю сутністю не має тієї святості, яка вимагається Абсолютом для Царства Небесного. Лише в новому народженні можливо знайти початок для такого життя. Для того щоб жити життям Творця, слід мати Божу природу. Тобто нове народження – це рукотворна справа Всевишнього. Це є злиття Божого життя з людською душею. Творець стає віссю людського мислення, центром для людини [1, с.204].

Любов до Бога – найбільша духовна цінність: вона є вираженням сутнісного ставлення людини до свого Творця. Така любов височіє над усіма почуттями людської любові. Вона вільна від свого особистого “Я”.

Змістом любові людини до Творця виступає подяка і прославлення Його за всі благодіяння, котрі Він робить без будь-яких її заслуг. Прикметно, що любов людини до Бога виникає внаслідок Його любові до неї, а щира любов до Всевишнього породжує любов людини до іншої людини. Згідно з християнськими уявленнями, справжня любов до ближніх мусить витікати з єдиного джерела, а саме з єдиної любові до Творця [1, с.204–205].

”Любов до людей, – пише С.Л. Франк, – як природна прихильність чи співчуття, яке не має релігійного кореня й сенсу, є щось хитке й сліпе, тобто та істинна засада любові до ближнього полягає... в шанобливому ставленні до божественного начала особистості – іншими словами, в “любові до Бога”” [6, с. 332]. Більше того, людина й себе по-справжньому може любити лише за умови істинної любові до Творця, підкоряючись його волі [1, с.205].

Тож теологічний погляд на людину у світі зводиться до того, що духовність особистості – це Дух, який перебуває в ній через прийняття Христа. К. Ясперс у цьому плані стверджує: “Людина – це дух, ситуація справжньої людини – її духовна ситуація” [7, с.517].

Однак історично склалося так, що сучасна людина тотально перебуває в системі зовнішніх, практично-перетворювальних ситуацій, і це призводить до десакралізації її життя та суттєвої втрати нею глибинних морально-духовних основ. Тому одним із показників сучасної кризи вважається втрата людиною “постійного почуття своєї трансцендентної батьківщини”. За такої ситуації є виправданим залучення молоді до цінностей християнської культури, бо саме вона утверджує уявлення про особистість та особисті відносини як безумовно пріоритетні.

Справжні духовні цінності людини не сумісні з суто декларованими цінностями, позбавленими емоційного, значущого відношення особистості до життя. *Психологічні витoki духовних цінностей* лежать у людських бажаннях (хотіннях), оскільки вони є дійсним змістом нашого життєвідношення, особистим відношенням до всіх явищ світу. Тому людські цінності завжди є фактом бажання, а їх виховання рівнозначне їх переживанню. Кожна особисто вироблена цінність поза процесом переживання взагалі неможлива [8].

Рамки цих вимог до суб’єкта окреслюються необхідністю життєтворити і діяти за законами Істини, Добра і Краси. Отже, є всі підстави стверджувати, що розвиненою особистістю можна вважати ту, яка досягла найвищого рівня духовного освоєння навколишнього світу. Щоб це сталося, вона на такому ж рівні мусить освоїти і свій внутрішній світ, який часто буває для неї закритим. Тому слід формувати у вихованця здатність до більшої відкритості самому собі, наближення до найсуттєвішого в собі. Шлях сходження дитини до духовності

позначається індивідуальністю в тому, що стосується часу, ритму, способів опанування духовних цінностей [1, с.199–200].

Ціннісні ставлення до матеріальних чи ідеальних предметів – це переживання їх бажаності (чи небажаності) для людини. Саме в такій психологічній формі духовні цінності суспільства стають суб'єктивними надбанями особистості. А їх спонукально-регулятивна функція можлива завдяки тому, що згадане переживання бажаності трансформується у зацікавлено-дійове відношення.

Система духовних цінностей у розвиненій формі має виступити самоцінністю. Йдеться про те, що будь-яка духовна цінність у всіх своїх різноманітних проявах єдина у головній суті – у відношенні до свого предмета як до самоцінності. Це означає, що предмет духовної цінності не може бути зведеним до користі. У практичному плані такі відношення проявляються в тому, що наші вчинки спрямовуються на розвиток людини як потенційно безконечної поза будь-яких установлених масштабів. Структура духовних надбань формується не на основі вроджених і підсвідомих, сліпих внутрішніх динамічних тенденцій, а на основі свідомого, осмисленого відображення буття. У зв'язку з цим важливо наголосити, що перспективним є підхід, згідно з яким у ядро структури духовних цінностей кладуть не генетично ранні спонуки фізіологічного характеру, а генетично пізні утворення, які, будучи “вторинними” у генетичному плані, є “первинними” у структурному [1, с.200–201].

Про *духовну цінність* ми можемо говорити тільки тоді, коли порушуємо питання, заради чого здійснюється діяльність людини або в чому полягає сенс досягнення тих чи інших цілей, прагнень, намірів. Тому сфера духовних цінностей охоплює сенс життя, милосердя, справедливості, чесності, толерантності, любов, добро тощо, тобто сенс вищих моральних категорій. А якщо так, то людина завжди усвідомлює свої духовні цінності на противагу різного роду особистісним смислам, котрі далеко не завжди мають усвідомлений характер. Зауважимо, що шлях глибокого усвідомлення духовних цінностей нелегкий; він вимагає складної і специфічної внутрішньої роботи стосовно когнітивно-емоційного оцінювання свого життя. Причому на процес такої морально-психологічної діяльності впливає ступінь узагальненості того змісту, який має та чи інша духовна цінність. Адже чим ширшою і невизначеною стає сфера смислопороджувальної дійсності, тим важчою виявляється робота щодо її усвідомлення.

Духовна цінність, що набула для людини особистісної ваги, тільки тоді стає домінантою її образу “Я”, коли вона виступає у функції постійної спонуки до відповідних вчинків. Йдеться, власне, про міру її значущості, тобто про силу її емоційної енергії, оскільки від цієї сили й

залежатиме, чи виникне у суб'єкта імпульс до морального діяння, чи ні. Успіх у цій справі вирішує те, який тип відношення складеться між особистістю і певною духовною цінністю. Якщо особистість ставитиметься до неї відсторонено, якщо вона розотожнюватиме себе з нею, позитивного результату очікувати марно. І навпаки, цілковите злиття особистості з духовною цінністю надає їй необхідної спонукальної сили. У такій цілісності й криється секрет дійової духовної особистості. Злиття, про яке ми ведемо мову, не є пасивним актом, втратою себе. Тут відбувається не заволодіння духовною цінністю пасивним суб'єктом, а свідоме відволікання від своїх нижчих прагнень і активне вживання в суть певної духовної цінності. Це продуктивний і цілком творчий процес [1, с.198–199].

Зазначимо, що на цьому рівні життєтворення особистість позбавляється імпульсивно-ситуативних програм поведінки і обмежується поведінкою соціокультурною. Справді, людина може підкорятися зовнішньому тиску соціальних обмежень, пропаганди тощо. Вона може також приймати цілковито вільні рішення, будучи при цьому повністю відповідальною за своє духовне самовизначення.

Вчинки людини не лише виконують перетворювальну функцію щодо навколишнього світу, а й здійснюють певні інтеграційні процеси у її психічній сфері.

Суб'єкт з розвиненою духовною системою є чинним носієм моральних норм, на якого можна покластися іншій людині у вирішенні власних духовно-практичних проблем, позаяк він знає, що є загальнозначущим, усталеним, вічним, а що – марнотним.

Укорінюючись у структурі самосвідомості, духовна система виступає як її необхідна установка – морально значуща і відповідально активна. Вона і є єдиною соціокультурною основою перетворення внутрішніх можливостей особистості у реальність здійснюваних нею вчинків і духовно-моральної поведінки в цілому [1, с.202].

Водночас духовно зріла особистість, репрезентуючи загальнонародні духовні надбання, вирішує суперечність, яка може виникнути між індивідуальними й загальнолюдськими ціннісними контекстами. “Що значить установлений контекст цінностей: сукупність цінностей, цінних не для того чи іншого індивіда і в ту чи іншу епоху, а для всього історичного людства. Але я єдиний мушу стати в певне емоційно-вольове відношення до історичного людства, я мушу ствердити його як дійсно цінне для мене, цим самим стане для мене цінним і все для нього цінне” [9, с.117].

Правильно зрозуміти цю філософську тезу і взяти її за методологічний принцип організації процесу виховання нового покоління можливо за умови генетичного підходу до розвитку суспільства в його

суттєвому вимірі. За такого підходу філософія людського життя має відповідати моральній філософії. Це означає, що людські морально-духовні цінності є найвищими життєвими цінностями, які зумовлюють всі останні цінності суспільства: економічні, ідеологічні, політичні тощо.

У кризових періодах суспільного розвитку моральну систему можуть утворювати не найвищі духовні цінності, а система елементарної економічної і біологічної мотивації. Це безпосередньо відбивається на процесі формування і розвитку особистості: буде вона конструктивною соціокультурною чи деструктивно-егоїстичною спрямованістю.

Говорячи про пріоритетність для розвитку суспільства духовних цінностей, наголосимо, що людина може бути ціннісним центром за умови, що вона сповна оволоділа культурно-духовними надбаннями як регулятором своєї життєдіяльності. Будемо при цьому пам'ятати, що ідеал особистості пов'язаний саме із змістовною характеристикою її ціннісної системи [1, с.203].

Філософське бачення цього ідеалу, як уже зазначалося, задане способом існування людини за законами Істини, Добра і Краси. Отже, система духовних цінностей особистості має залучати їх у функції своїх структурних рамок. Розгляд останніх у контексті педагогічних завдань формування і розвитку повноцінної особистості вимагає, по-перше, відповідного етично-змістовного наповнення цих моральних категорій, а, по-друге, подання індивідуальної духовної системи на формально-логічному рівні не стільки як сталого, виповненого утворення, скільки як розвивальної системи з вичлененням головного й системоутворювального відношення.

Продуктивна спроба викладу основ психології як такої науки про дух, яка спрямована на пошуки виходу з протилежності матеріалістично й ідеалістично орієнтованих психологічних систем, представлена в працях С.Л. Франка. У його філософській психології розвивається дивно співзвучне сучасній науці положення про нерозривну єдність суб'єктивного й об'єктивного, людини і світу [6, с.163–164].

У наш час традиції християнської психології продовжуються у працях Б.С. Братуся [10]. Зокрема, він аналізує чотири ступені розвитку особистості і так описує вищу, просоціальну, гуманістичну, ступінь: "Її можна назвати духовною або есхатологічною. На цьому ступені людина починає усвідомлювати і дивитися на себе й іншого не як на кінцеві й смертні істоти, але як на істоти особливого роду, зв'язані, подібні, співвідношувані з духовним світом. Як на істоти, життя яких не закінчається разом з кінцем життя земного. Іншими словами – це рівень, в рамках якого вирішуються суб'єктивні взаємини людини з Богом, встановлюється особиста формула зв'язку з Ним. Якщо говорити про християнську традицію, то суб'єкт приходить тут до розуміння людини як

образу і подібності Божія, тому інша людина набуває в його очах не тільки гуманістичної, розумної, загальнолюдської, але і особливої сакральної, божественної цінності” [10, с.8–9].

Очевидно, що зміст цієї тези явно перекликається з роздумами сучасних психологів про пізнавальну і споглядальну активність людини як суб’єкта буття. У сучасній психології суб’єкта проблема активності є, мабуть, тим центром, навколо якого ведуться жаркі суперечки про специфіку суб’єктних проявів особистості й індивідуальності. Не дивлячись на, здавалося б, обмежені релігійними догматами рамки цього підходу до вивчення духовності, ідеї, що містяться у багатьох богословських працях із психології релігії, дають багату поживу для роздумів не тільки релігійним людям, але й невіруючим.

Висновки. Проблема духовності займає істотне місце як в психології, так і в теології. Віруючі й невіруючі вчені рішучим чином розходяться лише в одному пункті – в питанні про першоджерело духовного (Бог або людина). У іншому світські психологічні й богословські праці дивно схожі: основним предметом уваги їх авторів є особливості внутрішнього світу людини, її самосвідомості і суб’єктивних шляхів сходження до духовних вершин буття. За історію двотисячоліття існування християнства кращі уми людства не змогли представити переконливих доказів ні існування Бога, ні його відсутності. Одні люди вірять в це, інші – ні. Одже, єдиний конструктивний шлях вивчення проблеми духовності людини – не конфронтація, а взаємне доповнення результатів пошуків і роздумів світських учених і богословів.

1. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади: Навч.-метод, посібник. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.
2. Знаков В.В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры // [Вопр. психол. 1998. № 3. С. 104–114.](#)
3. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека. М.: Логос, 1996. С. 238–257.
4. Шлейермахер Ф.Д. Речи о религии. Монологи. СПб.: Алетейя, 1994.
5. Слободчиков В.И. Реальность субъективного духа // Начала христианской психологии / Под ред. Б.С. Братуся и С.Л. Воробьева. М.: Наука, 1995. С. 122–138.
6. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
7. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
8. Москалець В.П. Психологічне обґрунтування української національної школи. – Львів: Світ, 1994. – 120 с.

9. Бахтин М.М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. М., 1985. С. 89.
10. Братусь Б.С. Психология. Нравственность. Культура. М.: Менеджер, Роспедагенство, 1994. – 360 с.

In the article analysed psychological and theological approaches to the problem of spiritual values of personality. An author pays attention to the general and excellent moments of scientifically-psychological and theological approaches to the analysis of problem of spirituality.

Key words: *spirituality, spiritual values, valued orientations, values of personalities, divinity.*

РЕЛІГІЙНА ВІРА ЯК ФАКТОР ПРОТИДІЇ СУЇЦИДАЛЬНИМ ТЕНДЕНЦІЯМ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкривається значення релігійної віри як фактору протидії суїцидальним тенденціям особистості. Психотерапевтичне значення релігії полягає в інтегруванні психіки особистості на основі екзистенційних смислів, спроможних вселяти життєву наснагу і радість буття. Віра у Бога є могутньою духовною опорою людини, яка зберігає смисл її життя за будь-яких обставин.

Ключові слова: *суїцид, релігія, смисл життя, екзистенційний вакуум.*

Постановка проблеми. Віра у Бога є наймогутнішою життєдайною силою людського буття. Життєва практика чи одного покоління показала, що релігія є чи не єдиною найбільш надійною опорою людини у мінливому, динамічному світі. Вона здатна підтримати в часи найбільших життєвих потрясінь, негараздів, в умовах будь-яких політичних, соціальних та культурних змін. Більше того, вона супроводжує усе життя людини від народження до смерті, наповнюючи смислом найбільш трагічні хвилини її життя.

В епоху зростаючого процесу автоматизації та масового відчуження, збільшується чисельність людей, охоплених почуттям туги, безнадійності, екзистенційного (лат.*exsistentia* — існування) вакууму. Екзистенційний вакуум, пов'язаний із недостатністю чи втратою смислу життя, часто призводить до розвитку неврозів, алкоголізму, наркоманії, антисоціальної поведінки, суїциду ((лат.*sui* себе і *caedere*) — вбивати — навмисне самоушкодження зі смертельним фіналом) [1, с.8].

Жодна наука, з її беззаперечними фактами, не спроможна звільнити людину від мук суперечливого безутішного існування, не володіє таким потужним життєстверджуючим потенціалом, як релігія. Вона лише пропонує людині прийняти життя таким, яким воно є, і, покладаючись тільки на власні зусилля, самотійно будувати свою долю. Віра ж у Бога позбавляє людину відчуття небезпеки, екзистенційної тривоги, навпаки дарує впевненість та оптимізм, життєву наснагу. Людині, душа якої знаходиться у збентеженні, внаслідок відсутності розуміння цього світу й страху абсолютного зникнення в іншому потойбічному світі, релігія вселяє надію на вічне життя.

Релігія є наймогутнішим антисуїцидальним фактором, який утверджує смисл людського життя за будь-яких обставин. Віра у Бога, без сумніву, є величезною духовною силою, яка спроможна допомогти людині пережити будь-які, здавалося б, нелюдські страждання. Дана проблема є однією із найбільш актуальних проблем сьогодення: існує велика життєва необхідність утвердження релігійного смислу життя в умовах масової матеріалізації суспільства як потужного фактору подолання самозаперечувальних тенденцій особистості.

На межі ХХ — ХХІ ст. стало очевидним, що людство переживає справжній релігійний бум. Цьому явищу науковці намагаються дати різні пояснення, одним із яких є прагнення людини не загубити саму себе в умовах шалених темпів зростання соціально-економічної несправедливості. Як показують останні дослідження: більш як сімдесят відсотків населення Землі є прихильниками тієї чи іншої релігії [2]. Але, не зважаючи на те, прихильником якого віросповідання є людина, в релігії вона намагається віднайти власний основний смисл життя, який зберігатиме його цінність за будь-яких обставин. Не дивлячись на величезну відмінність усіх існуючих релігій, — вони закликають людину у всіх своїх діях та помислах до злиття із Богом як єдиний шлях спасіння в умовах масового самознищення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему релігії як одного із наймогутніших антисуїцидальних факторів намагався обґрунтувати французький соціолог Еміль Дюркгейм. Антисуїцидальний вплив релігії соціолог пояснював, насамперед, тим, що вона становить суспільну систему, яка сприяє високій мірі інтегрованості релігійної спільноти, посиленню почуття “Ми” у віруючих, гармонізації усіх відносин. Саме, завдяки цьому, на думку Дюркгейма, релігія запобігає виникненню кризовим явищам у суспільстві, зростанню чисельності самогубств.

Велике значення релігії у житті людини утверджується у філософії російських мислителів. Ф.М. Достоевський наголошував, що без віри у Бога людина неминуче стане на шлях саморуйнування. Л.М. Толстой вважав релігійну віру істинним смислом людського життя, що суперечить смерті та самознищенню. Для М.О.Бердяєва, самогубство — це заперечення трьох вищих християнських чеснот: віри, надії, любові; це відмова людини віднайти у собі духовну силу, яка допоможе їй витримати будь-які страждання.

Віктор Франкл намагався максимальним чином використати потенціал релігії як віри у надсмисл, віри у високий сенс існування людини, який оберігатиме та зміцнюватиме її за будь-яких обставин.

На могутній антисуїцидальний вплив релігії вказує В.П.Москалець. В.Москалець підкреслює, що релігія сприяє зміцненню та посиленню

почуття “Ми” у віруючих, яке є наслідком їх інтенсивного емоційного очищення у процесі культових відправ, а також згуртування, консолідації, інтеграції навколо культу як образно – дієвого втілення їх найвищих цінностей, ідеалів.

Мета повідомлення: розкрити значення релігійної віри як фактору протидії суїцидальним тенденціям особистості.

Виклад основного матеріалу. Німецько-американський філософ, психолог Еріх Фромм вважав, що стурбованість власним існуванням, відчай, тривога, духовна смерть людини, зумовлені усвідомленням її становища у світі без Бога, є основною проблемою сьогодення [3]. Первинний гріх людства, гріх Адама та Єви прирік людину на муки земного життя: самотність, суперечливу незадоволеність, фатальну приреченість. Основною трагічною зміною було те, що у світ увійшла смерть. Людина не вмерла раптово, одразу ж після порушення заповіді, але її зв'язок із Джерелом життя — з Богом, був фатальним чином перерваний. А разом із людиною і усе, що знаходилось у її володінні (рослини, тварини і навіть земля), також стало причетним до смерті. Гріх Адама та Єви проявляється як свідоме і навмисне протиставлення себе Богу. Перші люди вирішили поставити себе на місце Бога, щоб самостійно визначати, що є добро, а що — зло. Адам і Єва захотіли самі вершити власну долю, прийнявши свою думку за абсолют і, відмовившись залежати від Того, хто їх створив. Таким чином, відносини, які з'єднували людину із Богом були підірвані.

Вплив релігії та зростання суїцидальності намагався простежити французький соціолог Еміль Дюркгейм. Внаслідок тривалого дослідження, соціолог прийшов до висновку, що релігія чинить надзвичайно інтенсивний вплив на суспільне життя, сприяє його інтеграції, запобігає кризовим явищам та зростанню чисельності самогубств. Причому, йдеться про релігію із стійкою, непохитною доктриною, яка сприяє зміцненню та інтеграції колективного життя. Еміль Дюркгейм наголошує, що релігія із надійно збудованою, стійкою доктриною є одним із наймогутніших антисуїцидальних факторів, й відмовитись від неї означатиме сприяти занепаду, дисгармонії суспільних відносин, поширенню суїцидальних думок та потягів.

Проаналізувавши рівень самогубств у країнах Європи, які сповідували різні релігії, дослідник прийшов до висновку, що у суто католицьких державах (Іспанії, Португалії, Італії) показник суїциду перебуває на дуже низькому рівні, тоді як його максимум спостерігається у протестантських країнах (Прусії, Саксонії, Данії), у свою чергу, в іудеїв схильність до самогубств виражена менше, ніж у протестантів, й, загалом, нижча, ніж у католиків, хоча і в невеликій пропорції (дослідження проводилось наприкінці XIX ст.) [4].

Основну причину відмінних показників суїциду у католиків та протестантів Дюркгейм вбачав у природі цих релігійних систем. Обидві релігійні системи цілком однозначно забороняють завдавати собі смерть, й передбачають, що на тім світі починається нове життя, де людину очікує покарання за усі гріхи, одним з яких є самогубство. Єдиною значною відмінністю між католицькою та протестантською конфесіями є те, що протестантизм надає значно більше простору для вияву свободи волі. Об'єктом католицької віри, перш за все, є свідомість, і навіть, коли ця релігія вимагає від неї сліпої покори, то здійснює свій вплив методом свідомого переконання. Причому, католики повинні розглядати свій культ як найдосконаліше, неперевершене явище. Уся ієрархічна структура католицизму вибудована з мистецькою довершеністю і служить для того, щоб запобігати відхиленням від релігійної традиції.

Стосовно ж протестантизму, то він припускає участь кожного свого віруючого у творенні релігії. Релігійний індивідуалізм пронизує усю систему та ієрархію протестантизму. Найкраще великий простір вияву свободи волі віруючих – протестантів виражений у зростанні чисельності сект, що й становить, на думку Дюркгейма, основну відмінність від непохитної унітарності католицької церкви. І основною причиною того факту, що протестантизм надає більшого значення індивідуальній думці, аніж католицизм, є те, що він має менше спільних для усієї конфесії вірувань та релігійних обрядів. У зв'язку з цим, соціолог наголошував, що чим надійніше вибудована релігійна доктрина, тим міцніше віруючі об'єднуються, гуртуються навколо церкви. І, чим більша кількість способів поведінки та мислення регламентується релігійними приписами, а не керується людською совістю, тим більш присутньою в усіх сферах людського буття є ідея Бога, котра і приводить індивідів до однієї спільної життєстверджуючої мети. І, навпаки, чим більше відмінних доктрин виникає у конфесійній групі (як у випадку протестантизму), тим більшою мірою відчувається у ній, за переконанням Дюркгейма, відсутність консолідуючої ідеї, тим меншою є її інтегрованість та життєва міць.

Таким чином, глибоко проаналізувавши природу обох цих релігійних конфесій, Еміль Дюркгейм переважання суїцидальних нахилів та потягів у протестантському середовищі пов'язував із відсутністю єдиної релігійної доктрини та низьким рівнем інтегрованості його прихильників, на відміну від непохитної унітарності католицької віри.

Низький рівень суїцидальності в іудейському середовищі, соціолог також пояснював винятково міцним почуттям їх солідарності, самодовершеності та єдності. Постійна боротьба із вороже налаштованим оточенням, відсутність можливості вільно спілкуватись, спонукали іудеїв до надзвичайно міцної згуртованості. Специфічні умови існування змусили іудеїв проживати тісними, згуртованими общинами, жорсткою

відповідністю способу життя та мислення кожного індивіда єдиному зразку та відсутністю найменших проявів індивідуалізму. У зв'язку з цим, іудейська конфесія, віддана сама собі, внаслідок нетолерантності оточення, набула вищого ступеню інтегрованості, аніж будь-яка інша. Саме дією цього чинника, Дюркгейм пояснював незначну інтенсивність суїцидальних нахилів у конкретному середовищі.

Таким чином, Еміль Дюркгейм наголошував, що існує тісний взаємозв'язок релігії та суїцидальності й підкреслював, що зростання чисельності самогубств відбувається внаслідок занепаду традиційної релігійної системи. Загальний профілактичний вплив релігії на рівень суїцидальності у середовищі, на його думку, криється не у тому, що вона суворіше осуджує самогубство, аніж світська мораль, і не у тому, що ідея Бога надає їй приписам виняткової ваги й примушує людську свідомість беззаперечно підкорятись авторитету церкви, ані через перспективу пекельних мук, які очікують грішника у потойбічному світі (протестанти так само вірують у Бога та безсмертя душі, як і католики, а іудеї не надають великого значення гріху самогубства та безсмертю), а, перш за все, у тому, що вона (релігія) становить суспільну систему, яку об'єднує певна кількість спільних для усіх віруючих обов'язкових вірувань та обрядів. І, чим чисельнішими та міцнішими є ці колективні стани, тим вищий ступінь інтегрованості релігійної спільноти, тим більшою є інтенсивність запобіжного суїцидального впливу [4].

Засновник психоаналізу Зігмунд Фрейд не надавав належного значення релігії у житті людини. Навпаки він визначав релігію як масовий невроз нав'язливих станів, шкідливу ілюзію, яка гальмує розвиток людства [5,с.456]. Він наголошував, що його Бог — це Логос, і пропонував, відкинувши релігійні ілюзії, скерувати розвиток людства у раціональному руслі. Фрейд закликав критично поставитись до релігійних догм, вийти із цього ілюзорного обману, перестати чекати загробного блаженства, нескінченного існування після смерті, змиритись із думкою, що усі смертні, — й тоді вірогідно життя стане стерпним для абсолютної більшості людей [6]. Звичайно, що такі погляди Фрейда не могли не наштотуватись на критику зі сторони представників не лише офіційної церкви, але й чисельної кількості науковців, у тому числі і його послідовників.

Відомий французький екзистенціаліст Альбер Камю, як і З.Фрейд переоцінює силу людського розуму й недооцінює силу релігійної віри. На його думку, прагнення до Абсолюту, ностальгія за Єдиним виражають сутність людської драми. Насолоджуючись величчю людського розуму, філософ наголошує, що всупереч абсурдності, приреченості життя, людина повинна жити і боротись. Проблема абсурдності життя у філософії Камю тому і виникає, що він обрав життя без віри у Бога,

позбавив людське існування найвеличнішого, найпрекраснішого смислу й прирік її на самотність, тривогу, страх за власне майбутнє. Істинно релігійна людина не “тремтить” в очікуванні неминучої смерті, адже спілкування із Богом вселяє у неї надію на життя вічне, неминуще. Та й, власне, у віруючої людини і не виникає думок про абсурдність її життя тому, що основним її сенсом є Бог [7].

Проблема Бога і людини, Бога і світу є основною ідеєю творчих пошуків Ф.М.Достоевського. На відміну від З.Фрейда і А.Камю, він підкреслює, що життя людини не може бути щасливим без віри у Бога. Достоевський наголошує, що людина, яка втрачає віру у Бога, неминуче стане на шлях саморуйнування. Заперечуючи Бога, людина, на його думку, логічно приходиться до думки, що “якщо Бога немає, то все дозволено”. Їй, як моральній істоті, за Достоевським, неможливо прожити без Бога, адже, “совість без Бога є жах, вона може заблукати до найбільш безморального” [8, с.56].

У зв'язку із цим, він наголошував, що людина не може бути моральною без релігії, і саме релігія допомагає їй зберегти у собі людське. Немає Бога, немає безсмертя — немає смислу життя, за переконанням Достоевського.

Віру у Бога Л.М.Толстой теж вважає істинним смислом людського життя, що суперечить смерті та самознищенню. Глибоко розмірковуючи над власним життям та життям мільйонів людей, він приходиться до висновку, що ні матеріальні статки, ні розум людський не спроможні зробити людину щасливою, наповнити її існування істинним смислом: “...у всякій мудрості багато суму; і хто примножує пізнання — примножує журбу...”[9, с.120].

Толстой підкреслює, що релігійна віра є непереборною силою людського життя, яка сповнює його таким смислом, який не знищується смертю: “...вартує мені знати про Бога і я живу; вартує забути, не вірити у нього, і я вмираю...” [9, с.144]. Пошуками Бога повинно бути сповнене усе життя людини, тільки за таких умов воно не втратить своєї цінності, смислу. Щоб врятувати людство від самознищення, на думку філософа, необхідно жити згідно із заповідями Божими, багато працювати, бути милосердними і толерантними, відректись від усіх мирських утіх. Завдяки єднанню із Богом долається трагічність, скінченність людського існування. Лев Толстой наголошує, що єднання із трансцендентним — це єднання із нескінченністю: “...Які б і кому б не давала відповіді віра, усяка відповідь віри скінченному існуванню людини надає смислу нескінченного, — смисл, який не руйнується стражданнями та смертю. Це означає в одній вірі можна віднайти смисл та можливість життя” [9, с.132].

Російський мислитель М.О.Бердяєв наголошував, що суспільство не спроможне врятувати людину від смерті, небуття, воно немічне у вічній

долі людини. Тільки Бог дарує людині життя й наповнює його смислом, і боротьба проти саморуйнівних, самозаперечувальних тенденцій у психіці людини є боротьбою за істинний — релігійний смисл життя, є боротьбою за образ і подобу Божу в людині. Проблема самогубства, для Бердяєва, це проблема духовного падіння людини. Даній проблемі він присвятив свій психологічний етюд “Про самогубство”. Російський мислитель негативно відносився до соціологічної точки зору, яка ґрунтується на статистиці, прагнула встановити соціальну закономірність самогубства, і бачила лише зовнішню сторону явища, лише результат невидимих внутрішніх процесів, і не проникала у глибину життя людини [10, с.15].

На думку Бердяєва, у людей, схильних до самогубства, необхідно розвивати гідність вільних істот, дітей Божих, покликаних до вищого життя: тільки думка про Бога як найвеличнішу реальність, джерело життя і смислу, може зупинити від самознищення.

Надзвичайно важко жити людині ізольовано, відчувати себе покинутою у безмежному океані жахливого життя, на думку мислителя. Коли життя людини не зігріте вірою, коли вона не відчуває близькості і допомоги Бога, повсякденні труднощі стають нестерпними. Причиною схильності до самогубства є не лише матеріальна нужда, безперспективність існування, хвороба, а, перш за все, жах, що завжди прийдеться жити у ворожому, холодному світі, на думку Бердяєва. Людина, на його думку, може витримати найважчі страждання, якщо вони матимуть смисл. Психологія самогубства — це, перш за все, психологія безнадійності. За Бердяєвим, самогубство здійснюється в особливу, виняткову хвилину життя, коли темні хвилі затьмарюють душу і втрачається усякий промінь надії [10, с.7].

Безнадійність — це жахливе звуження свідомості, згасання для людини усього багатства світу Божого. Психологія самогубства, як вважає Бердяєв, це психологія замкнутості людини у самій собі, у своїй власній тьмі, для неї усе втрачає цінність, це не є духовний стан.

Людина, яка вирішила позбавити себе життя, в глибині своєї душі не бачить Бога, а лише темну порожнечу. Самогубство, за М.О.Бердяєвим, є запереченням трьох вищих християнських чеснот — віри, надії, любові. Мислитель підкреслює: віра, надія і любов перемагають настрої, які схиляють до самогубства, і навіть одна із цих чеснот може врятувати від загибелі [10, с.10]. Самогубство, на його думку, є відмовою людини відшукати у собі духовну силу й витримати випробування життя, воно є зрадою самому життю, його Творцю. Психологія самогубства є психологією образи, образи на життя, на інших людей, на Бога. Бердяєв наголошує, що самогубство є не лише насильством над життям, але й насильством над смертю, воно є не лише хибним і гріховним відношенням до життя, але й хибним і гріховним відношенням до смерті. Життя є

найвеличнішим благом, дарованим Творцем, Ісус Христос смертю смертью перемиг: він показав нам шлях до воскресіння, нового життя. Самогубство ж, як зауважує мислитель, є шлях до вічної смерті, воно заперечує воскресіння, є зрадою Христу. Позбавляючи себе життя, людина завдає болю усьому світу, суперечить встановленню Царства Божого на Землі. Бердяєв стверджує, що людина позбавляє себе життя, коли несвідоме бере верх над свідомістю: сила життя і сила смерті у якійсь точці не лише дотикаються, але й ототожнюються. І не сила свідомості, яка, на його думку, часто калічила життя людей, а благодатна духовна сила надсвідомості може врятувати від темних інстинктів несвідомого. При цьому, філософ додає, що свідомість — це шлях до надсвідомості, до вищого духовного життя, до життя із Богом через страждання. Уся проблема у тому, щоб людина знайшла у собі сили з гідністю пройти через ці страждання.

Філософ звеличує християнство, й підкреслює, що лише воно спроможне наповнити істинним смислом життя людини за будь-яких обставин. Християнство, за його переконанням, є найвеличнішою релігією, воно глибоко відмінне і від стоїцизму, і від буддизму й від усіх релігійних та філософських вчень у поглядах на сутність та смисл страждань. Тільки християнство вчить тому, що страждання має смисл і його смисл у тому, що воно є хрестом людини, який вона із гідністю повинна пронести крізь усе життя.

Життя людини вимагає величезних духовних сил. Особистість може гідно існувати і вберегти себе від жаги самознищення, якщо матиме надособистісний смисл, якщо житиме не лише для себе й заради себе. У часи великих життєвих потрясінь відкриття у собі духовного є питанням життя чи смерті, спасіння чи загибелі, й можуть вистояти лише ті, хто відкриває у собі величезну духовну силу. За переконанням Миколи Бердяєва, будь-яка туга, відчай, зневіра долається найвищими християнськими чеснотами; духовне начало не знищується жодним вбивством, жодним самогубством. Люди аскетичного типу, напруженого духовного життя, звернені до іншого світу, до вічності, ніколи не закінчують життя самогубством. Вони глибоко переконані, що справжня радість дається не благами світу, а вдосконаленням у духовному житті, близькістю до Бога, що справжнім життям є вростання у вічність.

Перевага релігії полягає в тому, що вона вимагає віри в її світоглядну систему, віри в існування Бога, віри в те, що метою життя людини є спасіння, а не задоволення потреб. Цінності християнства лежать поза межами людського життя, а, отже, все, що б не відбувалося з людиною у її житті, не повинно фруструвати основні цілі віруючої людини. У контексті даної проблеми цінним є те, що християнство забороняє самогубство в тому розумінні цього поняття, як це прийнято у нашому суспільстві; тому

прийняття індивідом християнських цінностей повинно слугувати надійною перепорою аутодеструктивній поведінці, за переконанням Бердяєва. При цьому важливим є не лише формальне визнання християнських цінностей, а і те, наскільки сильно вони будуть представлені у внутрішній репрезентації світу та в ієрархії цінностей особистості, в її картині світу та світогляді, що і буде визначати силу віри індивіда.

Вірою у недаремність страждань пройнята і логотерапія (грецьк. *logos* — слово і *terapeia* — лікування) Віктора Франкла. Логотерапія — це галузь психотерапії, в основу якої покладено автентичний, рефлексивний пошук особистістю з допомогою психотерапевта високого екзистенційного смислу свого життя. Терміном “логос” В.-Е.Франкл позначав смисл. Цей напрям психотерапії спеціально не торкається проблеми релігійності особистості. Але, як підкреслює автор логотерапії, для релігійної людини питання про смисл її буття взагалі не виникає. У зв’язку з цим, Віктор Франкл пише: “...чи не слід нам припустити, що над людським світом здійснюється перевершуючий її і недоступний для неї світ, чий надсмисл здатний надати смислу її стражданню?” [11, с.20].

Як підкреслює Франкл, віра у надсмисл має винятково психотерапевтичне й психогігієнічне значення, така віра робить людину сильнішою, для такої віри немає нічого даремного, беззмістовного. Основою логотерапії є необхідність довести людині, що її життя завжди і за будь-яких обставин зберігає свій смисл. Саме з цією метою вона прагне максимальним чином використати потенціал релігійної віри як віри у надсмисл. Релігійна віра, як віра у надсмисл, розуміється автором логотерапії як віра у високий сенс існування людини. Логотерапія, на думку Франкла, прагне до пошуків абсолютно життєдайного, життєстверджуючого смислу, який не втратить свого потенціалу за будь-яких обставин. Такий смисл завжди оберігатиме й зміцнюватиме людину. Саме такою і є релігійна віра. Саме єдина віра у Бога найбільшою мірою, на його думку, підтримувала й наділяла величезною духовною силою та терпінням в’язнів концентраційного табору, допомагала й допомагає “не зламатись” у здавалося б нелюдських умовах існування.

На надзвичайно важливе і чудотворне значення релігії у житті людини вказував і В.В.Розанов: “ Без молитви зовсім жити неможливо. Без молитви — божевілля і жах...”[12, с.46].

Більше того він писав:”Ісус, дійсно, є найпрекраснішим у світі... Коли він з’явився, то як Сонце затьмарив собою зірки. Зірки — це наука, мистецтво і сім’я “ [12, с.46]

Релігія є одним із наймогутніших антисуїцидальних факторів. Вона здійснює могутній психопрофілактичний та психотерапевтичний вплив на психіку віруючої людини. Але, якщо мета психотерапії полягає у зціленні

душі, то релігія основне своє покликання бачить — у її спасінні. Психотерапевтичне значення релігії полягає в інтегруванні психіки особистості на основі екзистенційних смислів, спроможних вселяти життєву наснагу і радість буття. У істинно віруючої людини не виникає проблеми екзистенційного вакууму, душевної порожнечі, адже її життя є самодостатнім, цілком і повністю наповнене Богом. Релігія володіє потужним емоційно-катарсичним ефектом. Під час культових відправ у психіці віруючих відбувається своєрідна трансформація — перетворення негативно забарвлених, болісних, гнітючих емоційних станів у позитивно забарвлені, світлі, радісні, стенічні (активізуючі життєдіяльність, підсилюючі життєву енергію людини). Такий перехід від душевного страждання до радісного звільнення від нього В.Джемс вважав істотною психологічною особливістю всіх релігій. Із точки зору Еріха Фромма, здатність до трансформації хворобливого стану людини у нормальний, покращення його, є особливістю гуманістичних релігій. Саме ця особливість релігії лежить в основі її психотерапевтичної сутності. Негативні емоційні переживання не чинять на психіку віруючої людини такого великого руйнівного, деструктивного впливу, як на психіку невіруючої. Нерелігійна людина досить часто залишається наодинці із власними болісними переживаннями, й не завжди спроможна прийняти життєво вірне рішення. Глибокі гнітючі емоційні переживання можуть привести до ситуації надмірного звуження свідомості людини, блокування її розумової сфери, різкого зниження критичності, об'єктивності, надмірного суб'єктивізму в оцінці життєвих перспектив[13]. Це, у свою чергу, і приводить до відчаю, депресії, думок про самогубство.

Висновки. Релігійна віра є духовною опорою людини, яка зберігає змістовність життя за будь-яких обставин. Релігія, щире спілкування з Богом наділяють життя людини самостверджуючою, нездоланною силою, що суперечить смерті та небуттю. Вона сприяє гармонізації життя людини, наділяє її буття радістю, щастям та оптимізмом. Бог поклав на людину місію жити, утверджувати життя всупереч смерті; належне виконання цієї місії і є шансом кожної окремої людини прилучитись до свого Творця. Віра у Бога пропонує довершені смисли життя, надсмисли, основним психологічним стрижнем яких є перспектива життєстверджуючого для людини розв'язання її основної проблеми — смертності, скінченності буття. Вона обіцяє людині цілковиту перемогу добра над злом, світла над темрявою, життя над смертю.

1. Психологія суїциду: Посібник / За ред. В.П. Москальця. — К.: Академвидав, 2004. — 288с. (Альма-матер)
2. Майкл Кин. Религии мира. — Харьков, 2006, 240 с.
3. Фромм Э. Бегство от свободы. — М.: Прогресс, 1990

4. Дюркгейм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / Пер. з фр. — К., 1998
5. Лейбин В. Психоанализ. Учебник. — СПб.: Питер, 2002. — 576с.: ил. — (Серия “Учебник нового века”)
6. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Психоанализ. Религия. Культура. — М., 1992
7. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: Пер. с фр. — М.: Политиздат, 1990.— 415 с. (Мыслители XX века)
8. Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч. В 30 т., том 24. Л.: Наука, 1976
9. Л.Н.Толстой Собр. соч. в 20-ти томах. Т.16 М. 1964
10. Бердяев Н. О самоубийстве. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992
11. Виктор Франкл Психотерапия на практике: Пер. с нем. — СПб.: 2001.— 256 с.
12. Розанов В.В. Уединение. — М.: Московский рабочий, 1990
13. Психологія релігії : Посібник / За ред. В.П.Москальця. — К.: Академвидав, 2004, — 240 с. (Альма-матер)
14. Давыдов Ю.Н. Этика любви и метафизика своеволия: Проблемы нравственной философии. — М.: Мол. Гвардия, 1982. — 287 с., ил.

This article deals with the importance of the religion as the factor of counteraction the suicidal tendencies of a personality. Psychotherapy's meaning of religion is in integration psyche of the person with helping of existential senses which have given joy and enthusiasm of being. Belief in God, intercourse with God is powerful spiritual support of the human. Religion keeps sense of human's life always and everywhere.

Key words: *suicide, religion, sense of life, existential vacuum.*

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ “ЖИТТЄВА ПЕРСПЕКТИВА МАЙБУТНЬОГО СІМ’ЯНИНА” ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті проаналізовано основні підходи до визначення поняття життєва перспектива особистості. Розкрито зміст поняття життєва перспектива майбутнього сім’янина, виокремлено характеристики його змістовно-структурних елементів.

Ключові слова: *життєва перспектива майбутнього сім’янина, життєві цілі, життєві плани, ціннісні орієнтації, очікування, уявлення про майбутню сім’ю.*

Актуальність. В останні десятиліття (кінець ХХ початок ХХІ ст.) все більшу увагу психологів теоретиків і практиків привертає проблема побудови індивідом психологічної моделі свого майбутнього та становлення життєвих перспектив. Інтерес дослідників до проблеми прогнозування суб’єктом власного майбутнього пов’язаний не лише з теоретичним значенням даної проблематики, але й з необхідністю розв’язання ряду значущих проблем особистісного (зокрема, сімейного) та професійного самовизначення. Основні теоретичні та практичні зусилля науковців концентрувалися переважно на дослідженні механізмів становлення життєвих перспектив у їх взаємозв’язку з періодами життєвого шляху людини (Л.І.Божович [2; 3], Є.І. Головаха [6; 7], І.С. Кон [9]); найбільш вивченими залишаються умови їх формування в юнацькому віці (А.Є. Левенець [10], Г.В. Рудь [14], Л.Д. Тодорів [19]), який вимагає від суб’єкта особистісного самовизначення (Е. Еріксон [21]), планування та структурування очікувань щодо свого майбутнього життя (Л.І. Божович [2], М.Р. Гінзбург [5] та ін.), досягнення особистісної зрілості (Є.І. Головаха [7]).

Водночас, досі не надавалось достатньої уваги вивченню процесу становлення життєвих перспектив майбутнього сім’янина. Окрім того, на сьогоднішній день не вдалося, на жаль, позбутись термінологічної неоднозначності щодо визначення поняття життєвої перспективи. А це призводить до значної плутанини не тільки у самих дефініціях, але й у формулюванні і постановці дослідницьких проблем та завдань. Поряд із цим, чітке визначення місця і ролі життєвої перспективи особистості (зокрема, щодо своєї майбутньої сім’ї) пізнавальній діяльності людини є важливим не лише з науково-теоретичної точки зору, але і для розробки більш доцільних та адекватних способів формування уявлень індивіда про

його майбутнє.

Саме тому **метою** нашого дослідження є розкриття змісту поняття “життєва перспектива майбутнього сім’янина” (ЖПМС), зокрема його основних структурних елементів.

Об’єктом дослідження є поняття “життєва перспектива майбутнього сім’янина”.

Предметом нашого дослідження є зміст основних структурних елементів та характеристик поняття життєва перспектива майбутнього сім’янина.

К.К. Платоновим поняття життєвої перспективи особистості розглядається як “образ бажаного і усвідомлюваного як можливого свого майбутнього життя за умови досягнення певної мети” [цит. за 6, с. 23]. Водночас, як зазначає Є.І. Головаха, перспектива – це не завжди бажане, але часто – очікуване з тривогою і побоюваннями майбутнє. Дослідник зазначає, що “життєву перспективу слід розглядати як цілісну картину майбутнього в складному та суперечливому взаємозв’язку програмованих та очікуваних подій, з якими людина пов’язує соціальну цінність та індивідуальний смисл свого життя. Ціннісні орієнтації, життєві цілі і плани є ядром життєвої перспективи, без якого вона втрачає свою основну функцію – регулятивну”. Зокрема, на думку вченого, якщо людина у своєму майбутньому передбачає невдачі або втрати, її життєва перспектива втрачає свою позитивну регулятивну функцію і може дезорганізувати поведінку суб’єкта. Тому “ключовим моментом у дослідженні життєвої перспективи людини повинні стати ті конкретні цілі і плани, з допомогою яких вона має намір втілити в дійсність свої життєві цінності” [6, с. 23].

З поданим тлумаченням життєвої перспективи особистості узгоджується також визначення Л.Д. Тодорів [19], яка розглядає це поняття як спосіб “структурування особистістю свого близького та віддаленого майбутнього за допомогою ціннісних орієнтацій, життєвих цілей, планів, програм”. В життєвій перспективі особистості, як зазначає науковець, поєднується її морально-світоглядне, ціннісно-цільове та діяльнісно-поведінкове самовизначення.

Змістовні характеристики життєвої перспективи особистості, на думку Є.І. Головахи, можуть стосуватись різних сфер життєдіяльності індивіда: професійної, сімейної, освітньої, соціальної ієрархії, матеріального споживання тощо. Слід зазначити, що ЖПМС відображає лише одну із сфер уявлень людини про очікувані та програмовані нею особливості свого майбутнього життєвого шляху – майбутньої власної сім’ї. Тому, в подальшому, з метою виявлення специфічного змісту ЖПМС, на нашу думку, доцільним є розгляд структурних особливостей та параметрів життєвої перспективи особистості.

Аналізуючи змістовні характеристики життєвих цілей і планів, Є.І. Головаха зауважує, що дані поняття багато в чому близькі за змістом і нерідко використовуються в одному контексті для характеристики сукупності уявлень людини про основні напрямки і орієнтири її подальшого життєвого шляху. Життєві цілі і плани можуть бути виражені в конкретних подіях життєвого шляху. Водночас, життєві плани є засобами здійснення життєвих цілей, їх конкретизацією в хронологічному і змістовному аспектах, вони визначають порядок дій суб'єкта, необхідних для реалізації його життєвих цілей як основних орієнтирів майбутнього життєвого шляху [6; 15]. З допомогою даного поняття майбутнє може бути розглянуте як відносно впорядкована у часі сукупність подій, що визначають досягнення суб'єктом ідеальних результатів, які, у свою чергу, є на даному етапі життєвого шляху основними орієнтирами його діяльності [6, с. 10].

Життєві плани є системою образів уяви, які являють собою уявну картину (проект) майбутнього життєвого шляху [13, с. 162]. Цілі – більш масштабні і дещо менш хронологічно визначені події, ніж плани [6, с. 11]. В життєвих цілях проектується рівень досягнень особистості, виявляється усвідомлена нею “концепція власного майбутнього” [13, с. 162].

Поняття цілі визначається [16, с. 549; 13, с. 387] як усвідомлений образ передбачуваного, бажаного результату, на досягнення якого спрямована активність людини; попередньо передбачений результат діяльності, образ якого утримується у свідомості весь час, доки виконується дія; внутрішній спонукальний мотив діяльності. С.Ю. Головін зазначає, що у психології поняття ціль використовується з метою опису доконечних ситуацій, реалізації яких прагне будь-яка саморегульована функціонуюча система; передбачуваного корисного результату, який визначає цілісність і спрямованість поведінки індивіда. Досягнення людиною цілей, на думку вченого, передбачає прогнозування і планування нею власної діяльності. Планування передбачає висування як кінцевої, так і проміжних цілей. Ціль задає дію, дія забезпечує досягнення цілі. Характеризуючи ціль, можна охарактеризувати дію [16, с. 549]. Саме цим визначається регулятивна функція ЖПМС, до якої входять цілі особистості щодо власного сімейного життя.

Життєва ціль, на думку Є.І. Головахи – “це предметна і хронологічна межа “актуального” майбутнього, безпосередньо зв'язаного з турботами і проблемами теперішнього. Якщо до цієї межі майбутнє наповнюється конкретними життєвими планами на шляху до реалізації відповідних життєвих цілей, то за нею воно може бути виражене лише в загальних орієнтаціях на життєві цінності, які не потребують хронологічної і чіткої предметної визначеності” [6, с. 13]. Вчений зауважує, що постановка цілі передбачає знання не лише напрямку діяльності, але і її ідеального

результату, якому відповідає певна подія життєвого шляху, яка відділяє зону доступного для огляду майбутнього в даній сфері життєдіяльності від майбутнього, яке ще не освоєне людиною. Ідеальний образ основних цілей і очікуваних результатів життєдіяльності особистості складає зміст поняття “життєва програма” [17, с. 199]. Сукупність цілей життєдіяльності особистості В.Р. Неміровський розглядає як образ потрібного майбутнього [11, с. 86].

Поряд із цим, на думку Є.І. Головахи [6, с. 50], ідеальні варіанти життєвого шляху – це малоінформативні моделі юнацької життєвої перспективи. В ідеалі кожна людина, мабуть, хотіла б мати максимум досягнень і мінімум труднощів. Тому вчений наголошує на важливості вивчення життєвих цілей і планів, які є достатніми для індивіда із врахуванням усіх реальних супутніх обставин життя.

На думку С.Л. Рубінштейна, для дослідження життєвих цілей і планів необхідно застосовувати подієвий підхід, ключовим поняттям якого є “подія” – “вузловий момент і поворотний етап життєвого шляху особи” [цит. за 6, с. 10]. Саме такими подіями в картині майбутнього є життєві цілі і плани. Розроблені в рамках подієвого підходу класифікації, показники і методи дослідження дозволяють розглядати сукупність життєвих цілей і планів як систему, що має певну структурну впорядкованість і функціональне призначення в регуляції діяльності людини.

У відповідності до подієвого підходу в емпіричних дослідженнях у якості життєвих планів щодо майбутньої власної сім’ї слід розглядати такі конкретні події як одруження, народження дітей тощо, а в якості життєвих цілей – деякі достатньо абстрактні орієнтири: хороші взаємини, щасливе сімейне життя [6, с. 11]. При цьому подієвий підхід, як зауважує вчений, передбачає досягнення відповідних життєвих цілей через послідовну реалізацію конкретних подій – планів.

Важливу роль у реалізації особистістю своїх життєвих цілей і планів відіграють її ціннісні орієнтації. Останні розглядаються як елементи внутрішньої (диспозиційної) структури особистості, які сформовані і закріплені життєвим досвідом індивіда в процесі соціалізації і соціальної адаптації, які відмежовують значиме (суттєве для даної людини) від незначимого (несуттєвого) через (не) прийняття особистістю певних цінностей, які усвідомлюються в якості рамки (горизонту) межових смислів і основоположних цілей життя, а також визначають прийнятні засоби для їх реалізації [12, с. 798].

В диспозиційній структурі особистості ціннісні орієнтації є вищим (як правило, усвідомленим – на відміну від соціальних установок) рівнем ієрархії схильностей до певного сприйняття індивідом умов життєдіяльності, їх оцінки і поведінки як в актуальній (тут і тепер), та і

довгостроковій перспективі. Таким чином, ціннісні орієнтації – це перш за все віддання переваги або заперечення певних смислів як життєорганізуючих начал і (не) готовність поводити себе у відповідності з ними. Ціннісні орієнтації надають загальну спрямованість інтересам і прагненням особистості, визначають ієрархію індивідуальних переваг і зразків, цільову і мотиваційну програми, рівень домагань і престижних переваг, уявлення про те, що повинно бути і механізми селекції за критерієм значущості; міру готовності і рішучості (через вольові компоненти) до реалізації власного “проекту” життя. Ціннісні орієнтації репрезентуються через оцінки, які людина дає собі, іншим і обставинами і т.і., через її вміння структурувати життєві ситуації, приймати рішення в проблемних і виходити із конфліктних ситуацій, через вибрані нею напрямки поведінки у екзистенційно і морально забарвлених ситуаціях, через уміння задавати і вимірювати домінанти власної життєдіяльності.

Як зауважує Є.І. Головаха [6, с. 12], ціннісні орієнтації не мають тієї визначеності, яка властива сформованим на належному рівні цілям і планам. Завдяки цьому вони виконують гнучкішу регулятивну функцію. Якщо життєві цілі і плани не реалізуються, наявність ціннісних регуляторів забезпечує стійкість особистості у момент “кризи нереалізованості”. Якщо ж намічені цілі досягнуті і втрачають спонукальну силу, ціннісні орієнтації стимулюють до постановки нових цілей. На думку вченого, такий механізм діє при стійкій структурі ціннісної свідомості людини, коли у неї сформована достатньо чітка ієрархія ціннісних орієнтацій і вона може з упевненістю сказати, що головне для неї, наприклад, творча робота, потім – сімейне щастя, повноцінне дозвілля, здоров’я і т.д. [6, с. 15].

Як зазначають Т.М. Титаренко і В.Г. Панок, людина бачить свої життєві перспективи як загальну спрямованість імовірних найважливіших подій. На думку вчених, життєва перспектива – це потенційна можливість розвитку особистості, неминучість певних змін у майбутньому житті. Тобто, особистість може активно впливати на обставини свого життя, здійснювати вчинки, які здатні змінити її життєві перспективи [18, с. 180].

Проте, на думку вчених, життєва перспектива включає не лише реалізацію цілей суб’єкта. Ціль являє собою ідеальний образ майбутнього результату діяльності, а перспектива – це далеко не тільки очікувані результати, а й зміни, які неможливо було запланувати, котрі ніяк не залежать від суб’єкта.

Тому характерною особливістю життєвої перспективи, як зауважують дослідники, є те, що вона може бути не досить приємною для індивіда (на відміну від життєвої програми, котра є завжди бажаною для особистості). Реалізація життєвої програми потребує значних зусиль, щоб підпорядкувати свою активність обраному напрямку. Щодо особистісних

перспектив, то вони не вимагають вольових рішень, їх реалізація може відбуватися взагалі без участі суб'єкта життєтворчості. Людина також не може в одній життєвій програмі поєднувати різні перспективи розвитку, проте можливі різні програми реалізації певної життєвої перспективи.

К.А. Абульханова-Славська, розглядаючи проблему сприйняття суб'єктом власного життєвого шляху, пропонує розрізняти психологічну, особистісну та життєву перспективу як три різних феномени [1, с. 126-149]. В тлумаченні поняття “життєва перспектива” дослідниця робить наголос на самовизначенні особистості. На її думку, життєві перспективи особистості “визначаються професійним, сімейним і віковим самовизначенням в житті, яке залежить від особистості, від її соціально-психологічної і соціальної зрілості і активності. Професійні, сімейні і вікові відносини повинні бути спрямовані на допомогу кожній людині в пошуку оптимальних життєвих позицій, які відкривають життєві перспективи, дають можливість особистості спрямувати на них свою активність” [1, с. 149].

Основною проблемою при дослідженні життєвої перспективи особистості, на думку Є.І. Головахи, є пошук тих її особливостей, “які здійснюють вплив на діяльність людини, формування і розвиток її психіки” [6, с. 18]. В якості основних параметрів перспективи розглядаються її тривалість, реалістичність, диференційованість, оптимістичність та узгодженість. Тривалість характеризує хронологічний “розмах” подій майбутнього. Вона свідчить про те, наскільки далеко людина здатна заглядати в майбутнє. Реалістичність перспективи – це здатність особистості виокремлювати в уявленнях про майбутнє реальність і фантазію та концентрувати свої зусилля на тому, що, на її думку, має реальні підстави для реалізації в майбутньому. Оптимістичність перспективи визначається співвідношенням позитивних і негативних прогнозів суб'єкта щодо свого майбутнього, а також ступенем його впевненості у тому, що очікувані ним події відбудуться у визначені терміни. Диференційованість життєвої перспективи характеризує ступінь поділу уявного майбутнього на послідовні етапи. Зокрема, вченими виділяється два основні етапи: найближча і віддалена перспектива.

До форм переживання суб'єктом свого майбутнього, кожна з яких “по-різному відтворює вихід особистості за межі сьогодення”, Т. Титаренко і В. Панок також відносять спогади, очікування, передчуття, мрії, надії [18, с. 181-182]. В теорії Роттера очікування визначається як “віра людини в те, що певне підкріплення буде мати місце в залежності від специфічної поведінки у специфічній ситуації” [20, с. 425]. Як зазначають Т. Титаренко і В. Панок, “очікування – тривожне, неспокійне, воно підштовхує, квапить події. Мрія – наочний образ бажаного майбутнього, вона менше поспішає, ніж очікування. На противагу цілі

мрія є передусім узагальненим чуттєвим образом глибоко особистісного майбутнього – інтимного, забарвленого переживаннями” [18, с. 182]. Слід зауважити, що подані поняття розкривають лише окремі сторони проблеми передбачення суб’єктом свого майбутнього життєвого шляху.

В контексті дослідження ЖПМС як цілісної картини власного майбутнього сімейного життя в складному і суперечливому взаємозв’язку програмованих та очікуваних подій, з якими людина пов’язує соціальну цінність та індивідуальний смисл свого життя важливим є також тлумачення поняття соціальних очікувань особистості (експектацій). Зокрема, важливо зазначити, що соціальні очікування (експектації) визначаються С.Ю. Головіним як система очікувань і вимог щодо норм виконання індивідом соціальних ролей; як різновидність соціальних санкцій, які впорядковують систему взаємин і взаємодії в групі. Соціальні очікування мають неформалізований характер і не завжди усвідомлюються. Експектації включають: право очікувати від оточуючих такої поведінки, яка відповідає їх рольовій позиції; обов’язок поводити себе відповідно до очікувань інших людей [16, с. 564]. Дане визначення, на нашу думку, підкреслює необхідність виокремлення у змістовних характеристиках ЖПМС не завжди усвідомлюваних індивідом очікувань, які стосуються структурно-рольових особливостей його майбутньої сім’ї.

З огляду на тлумачення ЖПМС як системи уявлень, цілісної картини майбутнього сімейного життя особистості в складному та суперечливому взаємозв’язку програмованих та очікуваних нею подій, з якими людина пов’язує соціальну цінність та індивідуальний смисл свого майбутнього сімейного життя, на нашу думку, важливим є розгляд уявлень про майбутнє як внутрішньої активності індивіда, з допомогою якої він здійснює випереджувальне відображення дійсності.

Уявлення прийнято визначати як наочні образи предметів, сцен і подій, які виникають на основі пригадування або продуктивної уяви [16, с. 319]. Уявний образ завжди чуттєвий за своєю формою, але за змістом він може бути як чуттєвим, так і раціональним (образ атому, образ світу). У чуттєвому образі може бути відображено будь-який абстрактний зміст. В такому випадку матеріалом для образу є не лише просторово-часові уявлення, але і внутрішнє мовлення (у вигляді назви абстрактного поняття або його опису з допомогою ключових слів) [4, с. 305]. Важливою ознакою образу є його узагальненість.

Як зазначає Л.Б. Ітельсон, уявлення про майбутнє вибудовується поступово, по частинах, у відповідності з програмою, яка реалізовується у часі. Це і спричиняє, на думку дослідника, суб’єктивне переживання плинності і фрагментарності уявлень. З цієї ж причини образи уявлень ніколи не охоплюють весь об’єкт, тому вони характеризуються неповнотою і незавершеністю, оскільки “програма конструювання образу

ніколи не охоплює всіх його деталей [8, с. 512]. За аналогією із просторовими уявленнями, які відображають просторові відношення предметів: величину, форму, місце розташування, рух і т.і., на нашу думку, уявлення суб'єкта про майбутню власну сім'ю повинні відображати очікувані ним її структурні характеристики, особливості міжособистісних ролей її членів, її лояльність до існуючих в даному суспільстві традицій тощо.

Висновки. Таким чином, життєву перспективу майбутнього сім'янина слід визначити як систему уявлень людини про загальну спрямованість імовірних найважливіших подій її майбутнього сімейного життя, як його цілісну картину в складному та суперечливому взаємозв'язку програмованих і очікуваних подій, з якими суб'єкт пов'язує соціальну цінність та індивідуальний смисл свого життя.

Образи уявлень індивіда про своє майбутнє (зокрема, сімейне) життя характеризуються узагальненістю, плинністю, фрагментарністю, незавершеністю і неповнотою. В якості основних параметрів життєвої перспективи вченими розглядаються тривалість, реалістичність, диференційованість, оптимістичність, узгодженість уявлень про майбутнє (зокрема, перспективи сімейного життя – ПСЖ). Поряд із цим, згідно із подієвим підходом до дослідження життєвої перспективи особистості, в структурі життєвої перспективи майбутнього сім'янина слід виділити життєві цілі і плани щодо подій майбутнього сімейного життя, які були б не ідеальними, але достатніми для індивіда із врахуванням усіх реальних супутніх обставин його життя. Важливу роль у реалізації особистістю своїх життєвих цілей і планів відіграють її ціннісні орієнтації.

Зважаючи на те, що вагоме значення для майбутнього сім'янина мають також інші сфери його життєдіяльності (професійна, хобі тощо), на нашу думку, вивчення параметрів та змістовно-структурних характеристик сімейних життєвих перспектив особистості доцільно проводити у їх взаємозв'язку із показниками параметрів її загальних життєвих перспектив.

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 301 с.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464с.
3. Божович Л.И. Проблемы формирования личности // Под редакцией Д.И.Фельдштейна / Вступительная статья Д. И. Фельдштейна, 2-е изд. М.: Издательство “Институт практической психологии”, Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1997. – 352 с.
4. Большой психологический словарь / Под ред. Б.Г.Мещерякова, В.П. Зинченко. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 666 с.

5. Гинзбург М.Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема // Вопросы психологии. – 1988. – №2. – С. 19-26.
6. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи: Монография. – К.: Наукова думка, 1988. – 144 с.
7. Головаха Е.И. Путь к зрелости: Формирование социал. зрелости сов. молодежи / Е.И.Головаха. Путь к зрелости: Формирование социал. зрелости сов. молодежи. В.Ю.Барков. Идеал юных: Ком. общест. идеал и сов. молодежь. – К.: Молодь, – 1988. – 80 с.
8. Ительсон Л.Б. Лекции по общей психологии: Учебное пособие / Л.Б. Ительсон. – М.: АСТ, 2000. – 894 с.
9. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
10. Левенець А.Є. Психологічні особливості становлення життєвої перспективи в юнацькому віці: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
11. Немировский В.Г. Образ желаемого будущего как фактор формирования социально-профессиональной ориентации подростков // Социол. исслед. – 1984. – № 2. – С. 85–89.
12. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
13. Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е.С. Рапацевич – Мн.: “Современное слово”, 2005. – 720 с.
14. Рудь Г.В. Формування життєвих перспектив у ранній юності: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2005. – 20 с.
15. Словарь по профориентации и психологической поддержке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.terms.com.ua/pages/hr_dict.html.
16. Словарь практического психолога. / Сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, М.: ООО “Издательство АСТ”, 2001. – 800 с.
17. Сохань Л.В. Жизненная программа и жизненные планы личности // Социалистический образ жизни. Справочник. – К.: Политиздат Украины, 1985. – С. 199–200.
18. Титаренко Т., Панок В. Прогнозування і планування життєвого шляху // Основи практичної психології: Підручник. – К.: “Либідь”, 2003. – С. 177–190.
19. Тодорів Л.Д. Психологічні умови формування життєвих перспектив у ранній юності (когнітивний аспект): Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2000. – 19 с.
20. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности / Пер. с англ. С. Меленевской и Д. Викторовой. – СПб: Питер, 2000. – 608 с.

21. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Издательская группа “Прогресс”, 1996. – 344 с.

The main approaches to the definition of notion of individual's life prospect are analyzed in the article. The content of notion of life prospect of future family man is revealed, its meaningful structural elements and their characteristics are singled out.

Key words: *life prospect of future family man, life goals, life plans, value orientations, expectations, notions of future family.*

УДК 314.745

ББК 88.5

ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ УСТАНОВОК СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

У статті на основі соціологічного опитування встановлені основні причини, які спонукають людей до виїзду за кордон, також з'ясовано міграційні настрої, пануючі серед сучасної молоді.

***Ключові слова:** міграційні установки, міграційні наміри, трудова міграція.*

Актуальність та постановка проблеми. Проблема трудової міграції є однією з найактуальніших проблем наукового сьогодення, оскільки торкається основних аспектів суспільної діяльності: економіки – вклад мігрантів у економічний простір нашої держави; демографії та соціології – вплив міграційних настроїв населення на подальший розвиток народонаселення; юриспруденції – захист прав трудових мігрантів; психології – з'ясування психологічних особливостей та психологічних проблем, пов'язаних з процесом трудової міграції (адаптація до нових соціокультурних умов, стосунки в сім'ї розлученій відстанню, вплив відсутності одного або двох батьків на особистісне становлення дитини); створення рекомендацій спрямованих на вироблення навичок успішної адаптації до інокультурного середовища, та ін.

На сьогоднішній час особливості міграційного процесу викликають величезний інтерес науковців у сфері соціальної психології (В.В. Грищенко, Л.Е.Орбан-Лембрик, Ю.Римаренко, Н. Хрустальова, О.Лютак, В.Калиненко, О.Кравцова, М.Тоба, та ін.). Однак, незважаючи на це, практичних досліджень щодо психологічних особливостей процесу трудової міграції налічується дуже мало.

Проблема актуальності трудової міграції викликає сьогодні неоднозначну реакцію, оскільки побутує думка про значне скорочення міграційних потоків з України в країни зарубіжжя на 15 %. Але одночасно з цим немає точних даних про те, скільки ж українців повернулося додому протягом 1998-2007рр., тому категорично говорити про зменшення бажаючих виїхати закордон поки що рано [2.с.112;8].

У зв'язку з цим, **мета** роботи полягає у з'ясуванні та встановленні міграційних установок сучасної молоді, котра є трудовим, інтелектуальним потенціалом нашої держави.

Теоретичний аналіз проблеми. Міграційні установки – суб'єктивна орієнтація особистості на можливість виїзду за межі власної країни з

певною метою на тривалий час. Міграційні установки населення мають важливе значення при прогнозуванні збільшення або зменшення міграційних потоків громадян нашої держави у країни зарубіжжя.

Для з'ясування міграційних намірів населення спершу потрібно проаналізувати ту ситуацію, яка склалася на сьогоднішній день у сфері міграційної політики. Згідно із результатами загальнонаціонального соціологічного моніторингу, що забезпечується Інститутом соціології НАН України в межах проекту “Україна на порозі ХХІ століття”, досвід тимчасової трудової міграції за кордон набули члени 10,2% українських сімей. Оскільки в країні нараховується приблизно 15 млн. сімей, це означає, що з метою заробітку за кордон виїжджали принаймні 1,5 млн. осіб. На підставі обстежень, здійснених центрами зайнятості низки областей за дорученням Міністерства праці та соціальної політики України, було зроблено висновок, що загальні обсяги трудової міграції з України сягають близько 2 млн. осіб [8].

За інформацією дипломатичних представництв України, в Польщі на заробітках перебувають 300 тис. громадян, в Італії та Чехії – по 200 тис., у Португалії – 150 тис., Іспанії – 100 тис., Туреччині – 35 тис., у США – 20 тис. У Росії лише офіційно (на основі ліцензій Федеральної міграційної служби цієї країни) працює близько 100 тис. українських громадян, загальна ж кількість українців, які працюють у цій країні, оцінюється в 1 млн. [1; с.111]. Оцінюючи обсяги трудової міграції, важливо враховувати перспективи її розвитку. Як доводять соціологічні дослідження, орієнтація на виїзд за кордон для постійного проживання більше притаманна особам, які мають досвід трудової міграції, ніж тим, хто такого досвіду не має, а з числа заробітчанин – тим мігрантам, котрі частіше і довше перебували за кордоном. Таким чином, трудова міграція виступає фактором, що підвищує ризик еміграції. Тобто, нинішні тимчасові поїздки на заробітки у майбутньому можуть перетворитися у незворотні втрати населення. Причому ця перспектива стає більш реальною із збільшенням строків заробітчанських поїздок, кращою адаптацією мігрантів за кордоном, покращанням внаслідок цього їх заробітків та умов проживання.

Відплив населення нашої держави, а особливо молоді, спричиняє негативні демографічні наслідки як внаслідок руйнації сімейних відносин, так і через несприятливу для народження і виховання дітей специфіку “мігрантського” способу життя. Наприклад, у Чернівецькій області, охопленій значною трудовою міграцією, кількість укладених шлюбів на тисячу населення у порівнянні з 1990 р. скоротилася в 1,3 рази. Водночас, абсолютна кількість розлучень збільшилася майже у півтора рази [4;с.78]. Ще більш складною сімейною проблемою, яка переростає у соціальну, є виховання дітей мігрантів, залишених в Україні, особливо у випадках тривалої відсутності обох батьків. Як наслідок, Україна стикається з

новим видом соціального сирітства, необхідністю брати під державну опіку частину дітей мігрантів.

Для з'ясування міграційних настроїв серед населення нами було проведене опитування, де респондентам пропонувалося дати відповідь на два запитання: “Які причини спонукають людей виїхати на заробітки за кордон?”; “Чи Ви маєте намір виїхати закордон?”. В результаті опитування ми отримали дані про домінування економічного чинника в мотиваціях трудової міграції українців.

Оцінка причин, які спонукають частину населення емігрувати з України, висвітлена у таблиці 1.

Таблиця 1

Причини, які спонукають частину населення емігрувати з України

Оцінка причин	Показники у %
– сподівання на високі заробітки та гідний рівень матеріального добробуту	73
– бажання “втекти” від нестатків	46
– надія забезпечити своїй родині (дітям) нормальні життєві перспективи	67
– прагнення до комфортного життя в економічно стабільному суспільстві	44
– неможливість знайти адекватну роботу за фахом (профілем спеціалізації)	38
– напружена політична ситуація в державі	10
– забезпечити себе чи рідних власним житлом	27

З показників табл.1 ми бачимо, що основною рушійною силою, яка спонукає частину населення емігрувати за кордон є економічна нестабільність держави. Це призводить до наявності проблем щодо гідного оцінювання праці населення, до житлово-побутових проблем, неможливості знайти роботу за фахом молодим фахівцям.

У відповідях на запитання щодо власних міграційних намірів респондентів виявилася поміркованість, дещо несподівана на тлі змалюваної картини соціальної ситуації. Ставлення учасників опитування до можливої перспективи особистого виїзду з України наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Власні міграційні наміри респондентів щодо можливої перспективи виїзду за кордон

Власні міграційні наміри	Показники у %
– нікуди не поїду, упевнений, що краще, ніж в Україні, мені ніде не буде	22,0
– дуже хотів би виїхати, та не маю такої можливості через особисті обставини	12,5
– виїхав би, та побоююсь, що не зумію влаштувати своє життя в іншій країні	19,5
– поки що сумніваюсь, виїхати чи ні	16,5
– планую поїхати за кордон на певний час з метою покращити свою (родинну) матеріальну ситуацію	26,5
– уже остаточно вирішив, що емігрую до однієї із західних країн	2,5
– вирішив виїхати до однієї з країн СНД	0,5

Водночас, реальну готовність виїхати за кордон визнали 22,0 % респондентів, з них 2,5 % на постійне проживання і 16,5 % – тимчасово, з метою заробітку. Близько 42 % респондентів належать до умовно мотивованих потенційних мігрантів, які хотіли б виїхати, але не наважуються цього зробити через зовнішні перешкоди або невпевненість у власній здатності пристосуватися до нових умов. Не визначився, що робитиме, кожен шостий опитаний. Отже, практично половину опитаних можна зарахувати до потенційних закордонних мігрантів.

У зв'язку з цим, є цікавим той факт, чи будуть зберігатися тенденції до виїзду на заробітки у ближчому майбутньому. Тому нами було проведено опитування з метою з'ясування намірів щодо подальшого працевлаштування студентів-випускників ВНЗ, котрі є майбутнім трудовим потенціалом нашої держави. Їм було запропоновано дати відповідь на запитання, спрямовані на визначення: 1) їхнього загального ставлення до перспективи виїзду за кордон; 2) планів щодо влаштування життя й професійної діяльності після завершення навчання. Досліджувана вибірка становила 98 осіб. З них 38 студентів чоловічої статі та 60 жіночої. Результати опитування, які характеризують життєві й трудові плани старшокурсників Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, наведено в табл.3

Табл. 3

Плани (наміри) студентів-старшокурсників ВНЗ щодо подальшого життя і працевлаштування в Україні (у %)

Зміст життєвих і трудових планів	дівчата	хлопці
----------------------------------	---------	--------

Шукатимуть роботу за фахом за місцем проживання	35,7	41,4
Виконуватимуть будь-яку роботу, аби тільки влаштувався рівень оплати праці	15,5	19,8
Шукатимуть роботу за фахом на теренах всієї держави	11	13,0
Планують продовжити навчання для подальшої наукової роботи	15,6	9,3
Хочуть здобути вищу освіту в іншій галузі знань	12	6,5
Мають інші плани працевлаштування	9,2	10

З показників табл.3 ми бачимо, що трудові установки більшості випускників (близько 64 %) можна розглядати як перспективні з погляду втілення та нарощування здобутого у ВНЗ професійного потенціалу, а отже й його інтелектуальної компоненти. “Загубленим” для реалізації на ринку праці, попри відсутність міграційних планів, потенційно може стати професійний потенціал понад шостої частини старшокурсників, якщо вони реалізують свій намір зректися фаху задля задоволення матеріальних потреб або заради здобуття іншої освіти у зв’язку з невдоволеністю фахом, що його набувають сьогодні. Саме ця остання частка можливих втрат інтелектуального потенціалу, носіями якого є молоді фахівці, безпосередньо зумовлена похибками у профорієнтаційній роботі, зокрема серед абітурієнтів та студентів ВНЗ. Структуру й спрямованість життєвих і трудових планів тієї частини випускників ВНЗ, що однозначно вирішили мігрувати за кордон, представлено в табл. 4.

Табл. 4

Плани (наміри) студентів-старшокурсників ВНЗ щодо подальшого життя і працевлаштування за кордоном

Зміст життєвих і трудових планів	дівчата	хлопці
Поїдуть за кордон на певний час, щоб заробити якомога більше грошей для майбутнього життя в Україні	42,6	43,0
Поїдуть за кордон тимчасово, для професійного удосконалення та здобуття практичного досвіду	25,0	25,0
Виїдуть назавжди з метою продовжити навчання за фахом та влаштувати своє життя	5,8	5,3
Виїдуть назавжди за кордон, характер роботи не має значення	19,2	17,7
Інші плани, пов’язані з еміграцією	7,4	9,7

Як засвідчує інформація табл.4, у структурі міграційних планів старшокурсників, налаштованих на виїзд з України (прийmemo їхню частку в загальній вибірці за 100 %), переважає орієнтація на тимчасове перебування за кордоном. Найпоширенішим мотивом тимчасової трудової міграції є при цьому поліпшення свого матеріального становища (понад третина відповідей). Решта потенційних трудових мігрантів прагнуть за кордоном удосконалитися професійно та набути практичного досвіду (кожен четвертий). Також серед потенційних мігрантів більшість називає мотиви фахового удосконалення за кордоном або ж набуття нової, престижної професії (близько третини від усіх випускників, у яких виявлено міграційні установки). Водночас для досить значної частини потенційних емігрантів серед випускників ВНЗ їхня професія і напрями подальшої фахової самореалізації не мають суттєвого значення, їх цікавить тільки перспектива життя “на Заході” (загальна частка цієї категорії респондентів у структурі потенційних мігрантів – понад 13 %).

Як відомо, у реальній міграційній поведінці потенційні плани й наміри різних категорій населення справджуються лише частково, залежно від динаміки тих чи інших показників соціально-економічної ситуації та особистих обставин. Попри це, наявність міграційних установок, як у разі практичної підготовки до їхнього здійснення, так і за наявності об’єктивних чи суб’єктивних причин, що унеможлиблюють виїзд за кордон, негативно позначається на рівневі й якості праці, й особливо – інтелектуальної і творчої трудової самореалізації. Тому міграційні настрої (насамперед через включення у регулювання поведінки деяких негативних психологічних механізмів) є вельми небажаними для майбутніх висококваліфікованих молодих спеціалістів, котрі представляють нове покоління трудової інтелігенції.

Аналіз теоретичного та практичного вивчення проблеми міграційних установок сучасної молоді дозволяє зробити певні **висновки**.

Виведені орієнтувальні параметри очікуваної міграції серед молодих людей мають слугувати пересторогою й певним дороговказом під час формування міграційної політики. Відповідні заходи доцільно розробляти з урахуванням вирішальної ролі, яку в формуванні міграційних установок у досліджуваного контингенту відіграє, по-перше, усвідомлення ними обмежених можливостей, що складаються на регіональному й загальнонаціональному ринку праці для використання їхнього інтелектуального потенціалу, а по-друге, дискомфортне морально-психологічне самопочуття, зумовлене недостатньою соціальною захищеністю, насамперед низьким рівнем оплати праці.

Найактуальнішим і найперспективнішим для розв’язання завдань інноваційного поступу керунком запобігання зовнішньо міграційним, а

також “внутрішнім” втратам інтелектуального потенціалу, збереження й поліпшення його якісних характеристик треба вважати розширення інноваційної сфери ринків освіти й праці, її інформаційне, організаційно-технічне і, особливо, фінансове забезпечення; моделювання умов трудової діяльності, максимально сприятливих для творчо-інтелектуальної самореалізації фахівців високого класу.

Суперечливість явища трудової міграції підводить до висновків про те, що основний зміст політики держави у відповідній сфері має полягати у мінімалізації її негативних наслідків, максимальному використанні позитивних для громадян (у тому числі працівників-мігрантів) та суспільства результатів. Політика регулювання трудової міграції має виходити з того постулату, що право громадянина виїжджати за рубіж є невід’ємним від його права на гідний рівень життя вдома, тобто права мати роботу або власну справу, яка б дозволяла реалізувати себе, забезпечити добробут сім’ї.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у більш детальному та об’ємному дослідженні міграційних установок населення нашої держави.

1. Бідак В. Я., Копистянська Х. Р. Соціальне самопочуття інтелігенції (зріз інформаційного моніторингу соціальної захищеності) // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Вип. ІХ. – Львів: ІРД НАН України, 1999. – С. 138 – 150.
2. Леонтенко О. М. Зовнішня трудова міграція в Україні: причини та наслідки // Проблеми формування ринкової економіки. Міжвідомчий науковий збірник. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 116 – 120.
3. Лютак О. Класифікація міграцій як предмет наукового аналізу // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. -Вип.11.-Ч.1.-С,223-233.
4. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний, національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика); Енциклопедія / Упоряд. Ю.І.Римарсико; За ред. Ю.І.Римаренко. – К.: Довіра.1998.
5. С. Мельник. Мотивація населення України до міжнародної трудової міграції // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 1. – С. 42 – 46.
6. Словар практического психолога / Сост. С.Ю.Головин – Минск: Харвест, М.:ООО “Издательство АСТ”, 2001.-800с.
7. P.Sialke.The work of strenges:A surge of International migration,Ceneya,1994

In the article on the basis of the sociological questioning principal reasons which induce people to departure foreign country are set, migratory moods, dominating among modern youth, are also found out.

Key words: *migratory options, migratory intentions, labour migration.*

УДК 378.147=371.3

ББК 74.580.25

МОДУЛЬНО-ПРОЕКТУВАЛЬНА ТЕХНОЛОГІЯ –ІННОВАЦІЯ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Стаття інформує про поширення модульно-проектувальної технології у навчальний процес вищої школи.

Ключові слова: *модульно-проектувальна технологія, навчальний процес, особистість.*

Актуальність проблеми. Примітною рисою культурно-освітнього простору України сьогодні є підвищений інтерес до наукоємних розвивальних моделей навчання, які забезпечують якісно вищі результати у соціалізації особистості та реалізації людського потенціалу на різних етапах онтогенезу. Особливо актуальною бачиться впровадження модульно-розвивального навчання що, системно характеризується інноваційною повноцінністю.

Метою цієї статті є інформування про поширення модульно-проектувальної технології у навчальному процесі вищої школи.

Модульне навчання зародилося наприкінці 60-х років в англійських країнах як удосконалений варіант програмованого навчання. Засновниками його є американські педагоги –дослідники Б.Скіннер (1957), Дж.Расселл (1974), А.Гучинський(1983). Ще в 1976 років в Токіо на конгресі ЮНЕСКО модульна система навчання була офіційно визнана як найпрогресивніша. В американських версіях модульного навчання модуль – це:

– частина шкільного дня,що наповнена відповідним дидактичним змістом (Л.Трамп);

– найменша одиниця змісту навчання, якою є певна тема як частина курсу певної навчальної дисципліни (Дж. Рассел).

Якщо у першій американській версії модульного навчання модуль – переважно організаційний елемент, то у другій – це змістовий (інформаційний) модуль, адаптований до індивідуальних пізнавальних можливостей та освітніх запитів студентів.

У англійських варіантах навчання “модуль” розуміється як:

-“пакет” різних матеріалів для індивідуального навчання кожного студента (краудеровський варіант програмового навчання 60-х років);

– самостійна група ідей (знань), що передається по дидактичних каналах (А.А. Гучинськи);

– самостійно спланована одиниця навчальної діяльності, що допомагає досягти чітко визначені цілі (Б.Гольдшмід, М. Гольдшмід);

– автономна порція навчального матеріалу (Г. Овенс).

Отже, у даних варіантах модульного навчання модуль має найпоширеніше значення як цілісний блок навчальної інформації.

У розробленій в Німеччині моделі модульного навчання більше уваги приділено змісту, ніж організаційним елементам. Модуль (за німецькою термінологією-*baustein*) розуміється як програмна одиниця, що є відносно замкненим відрізком навчання. Дані модулі реалізують як школярі, так і дорослі, у колективних та індивідуальних формах навчання.

До нас модульне навчання потрапило наприкінці 80-х р. завдяки працям Ю. Устинюка, П. Юцявіченє, А. Алексюка, В. Бондаря, К. Вазіної та ін.

Російська дослідниця К.Я. Вазіна основним принципом модульного навчання вважає створення для учнів розвивального простору, що функціонує за об'єктивними нормами, які є умовою саморозвитку людини. Для реалізації цього принципу К. Я. Вазіна висуває такі правила:

– зміст навчання подається у модулі у цілеспрямованому, організованому, систематизованому та дозованому вигляді і має два організаційні “простори”: розуміння законів та володіння нормами. При цьому кожний конкретний модуль в основі повинен мати певну проблемну ситуацію.

Щодо форми навчання, то за Вазіною К.Я. це система колективної та індивідуальної мислєдїяльності. Для організації такої мислєдїяльності дослідниця пропонує виконання такого алгоритму (або послїдовних правил мислєдїяльності):

- 1) постановка мети;
- 2) включення свідомості на сприймання інформації;
- 3) порівняння;
- 4) окреслення головного;
- 5) систематизація сприйнятої інформації;
- 6) нестандартне функціонування думок.

Технологію модульного навчання за К.Я.Вазіною, є сукупність технологій проведення чотирьох актів колективної та індивідуальної мислєдїяльності: технології введення в проблемну ситуацію, технології роботи у мікроколективах, технології загального обговорення результатів пошукової діяльності та технології постановки нової проблеми. Дані технології передбачають створення технограм – систем проблемних ситуацій.

З точки зору А.М.Алексюка, модуль – відносно самостійна частина навчального процесу, яка містить одне або кілька близьких за змістом і фундаментальних за значенням понять, законів, принципів. При вивченні

курсу “Педагогіка вищої школи”, розподіленого на чотири змістові модулі, навчальна діяльність студентів відбувається у таких послідовно організованих формах: оглядово-установча лекція, індивідуальна самостійна робота, консультації, тьюторські заняття за опрацьованими джерелами, що складають зміст модуля.

Модульне навчання, на думку А.М. Алексюка, повинно відбуватися за такими принципами: принцип модульності, принцип демократизму (як умова для перетворення студента з об’єкта навчання в суб’єкт цього процесу) та принцип індивідуалізації навчання.

За даними принципами А.М. Алексюк виводить основне правило структурування предметного змісту модуля: зміст у модулі подається у розподілі на матеріал, обов’язковий для оволодіння (мінімум), та додатковий матеріал для задоволення навчальних запитів студентів щодо поглибленого вивчення окремих тем, розділів предмету. Зрозуміло, що сукупність змістових модулів утворює модульну програму пізнавального (гносеологічного) типу.

Кожний студент отримує можливість протягом навчання контролювати та регулювати успішність свого просування у оволодінні модульним курсом. Отож, перелічені особливості модульного навчання роблять дану систему перспективною щодо організації навчання студентів.

Вивчення й аналіз наукових першоджерел дали змогу виявити та класифікувати сучасні модульні технології.

Широке практичне використання модульних технологій пов’язане з їх гнучкістю та адаптивністю. Ці технології передбачають варіативність навчань, пристосування навчального процесу до можливостей та запитів студентів. За допомогою модульних технологій можна сформувати змістові (орієнтаційні) та операціональні (виконавчі та контрольні-оцінні) функції майбутнього спеціаліста. Але у кожному випадку застосування зміст і дидактичне наповнення її змінюється. Це пов’язане з розв’язанням певних психолого-педагогічних проблем навчального процесу в будь-якій конкретній ситуації.

Слід зазначити, що організація модульно-проектувальної технології підпорядковується освітнім завданням вищої школи, адже воно, з одного боку, є основним механізмом конструювання реального майбутнього, з другого, – засобом „ конституювання реальності як умови для розуміння та спілкування “. Іншими словами, освітнє завдання має відповідати принципам „співорганізації свідомостей” з одного боку, –викладача, з другого,- студента. У цьому контексті виділяють дві сторони освітнього завдання-зовнішню та внутрішню.

Зовнішня сторона (або дидактика) охоплює аналіз минулої та бажано можливої майбутньої моделі підготовки спеціаліста з погляду викладача. Внутрішня сторона стосується реального сприйняття студентом інновацій.

У реалізації внутрішньої сторони слід відштовхуватися насамперед від виявлених труднощів студентів. Ці труднощі ставлять перед нами ряд питань, наприклад, за допомогою яких дидактичних інструментів можна підвищити інтелектуальний статус кожного студента та як досягти поставленої мети ?

Ці питання підштовхнули відомих вчених до окреслення цінностей, на які слід орієнтуватися у процесі формування і навчального модуля. У цьому контексті слід зауважити що будь-яке опанування практичних знань має співвідноситися з етичним планом. Це означає, що при визначенні освітнього завдання модульно-проектувальної технології, з одного боку, вбудовуються етичні якості, які відповідають вимогам фахівця, а з другого, – якості, які мають сприяти просуванню певних дидактичних прийомів. Відомі вчені такі як Алексюк А. М., Фурман А. В., Розин В. М. згрупували дані якості за двома концептуальними ознаками.

Перша група-якості, що стосуються еталона людини 21 століття та інтегруються в поняття ” особистість”. До них ми віднесли такі:

- самостійність як потреба діяти не тільки в умовах обмежених ресурсів і можливостей, а й здійснювати вихід за ці межі;
- індивідуальна відповідальність, яка є і правом на самостійність, і готовністю взяти на себе всі наслідки власних міркувань та вчинків;
- вибір як реалізація принципу свободи, що підтверджує самостійність та відповідальність людини. Вибір виявляється як переконання неприпустимості нав’язування і як дія – надання права вибору через втілення принципу партнерських відносин з іншими людьми;
- партнерство, що є виявом співпраці, взаємодії з іншими людьми, поваги до іншої точки зору, готовності прийняти різні точки зору;
- унікальність як визнання неповторності кожного, збереження особистісних якостей студента, партнера як альтернативи масовості;
- багатогранність як творче ставлення, повага до світу та визнання цінності багатьох культур.

Окреслені якості реалізуються на практиці через розвиток певних здібностей, але найважливішими за сучасних умов ми вважаємо волю, гнучкість, рефлексивність:

- воля як здатність доводити справу до кінця, практично використовувати опановані складні способи мислення і діяльності;
- гнучкість виявляється як сприйнятливість до багатогранності та вміння діяти за мінливих обставин;
- рефлексивність як здатність критично оцінювати свої дії та переорганізовувати простір власного мислення й діяльності.

До другої групи якостей спеціаліста майбутнього слід віднести інструментарій опанування сучасних реалій – наукову методологію (методологічне мислення), що є основою освіченості у 21 столітті.

Висновки. Впровадження модульно-розвивального навчання характеризується інноваційною повноцінністю. В основі цього навчання є мобільний, випереджальний характер розвитку студента, наближення до забезпечення педагогічного впливу не на окремі якості студента, а на структуру особистості в цілому. У модульному навчанні створені умови, за яких студент контролює і регулює успішність свого просування у оволодінні цим курсом. Викладач є головним організатором усієї роботи студента, але його роль дещо змінена, він виконує роль помічника (т'ютора).

1.Алексюк А.М. Педагогіка вищої школи. Курс лекцій: модульне навчання/ Навчальний посібник – К.: ІСДО, 1993.-220с.

2.Алексюк А. М. Педагогіка вищої школи України. Історія.Теорія/ Підручник – К.: Либідь, 1998.-560с.

3.Фурман А.В. Модульно – розвивальне навчання – система педагогічних інновацій// Педагогіка і психологія. -№3.-1995.

The article informs about applying the module and projecting technology to teaching process of higher school.

Key words: *module and projecting technology, teaching process, personality.*

УДК 371.78
ББК 88.43

ТРИВОЖНІСТЬ ЯК ДЕСТРУКТИВНИЙ ЕЛЕМЕНТ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ УСПІХУ В ЮНИХ ДЗЮДОЇСТІВ

У статті представлені результати психологічної діагностики тривожності спортсменів-дзюдоїстів на етапі початкової спеціалізації. Встановлено що більшість юних однокорців володіє високим рівнем сформованості реактивної тривожності. Саме цей факт лежить в основі акцентування особи на невдачах в умовах навчально-тренувального і змагального процесів.

Ключові слова: спорт, тривожність, мотивація досягнення успіху, дзюдо.

Постановка проблеми. Спорт, як специфічна сфера діяльності людини характеризується особливим психологічним змістом і конкретною гуманістичною спрямованістю, котра вказує на важливість гармонійного розвитку особистості спортсмена і найбільш повну реалізацію його потенціалу.

Сучасна підготовка кваліфікованих дзюдоїстів представляє собою складний багатоетапний процес вдосконалення однокорця з урахуванням загальних закономірностей адаптації організму до тренувальних навантажень, особливостей становлення майстерності згідно структури і динаміки формування фізичних якостей, морфологічного статусу, наявності своєрідного співвідношення спеціальних техніко-тактичних навичок.

В зв'язку із загостренням конкуренції в умовах змагань, постає проблема наукового дослідження і обґрунтування питань цілеспрямованої психологічної підготовки дзюдоїстів, в основі якої лежить виявлення комплексу особистісних властивостей, станів, які б забезпечували ефективність їх діяльності. Зважаючи на важливість індивідуально-типологічних характеристик однокорців в особливому ракурсі необхідно розглянути питання розвитку тривожності.

Актуальність дослідження. Увага психологів традиційно фокусується на зв'язку рівня тривожності та результативної діяльності спортсмена. Однак, із розвитком науки поглиблюється інтерес і до зворотнього формулювання питання: як впливають фізичні навантаження на тривожність спортсмена. Обидва напрямки торкаються єдиного феномену, проте експериментальні концепції їх вивчення суттєво відмінні. Розглядаючи першу з них Ханін Ю. Л. [18] зосереджується на успіхах,

котрі асоціюються з апріорними парадигмами і методами втручання у навчально-тренувальний та змагальний процеси. В той же час друга концепція, на думку вченого, торкається здоров'я спортсмена і характеризується послідовністю його оцінювання.

Протягом останніх років у людей, котрі активно займаються спортом спостерігається різке підвищення кількості психосоматичних розладів, зокрема тривожності [2]. Не дивлячись на досить високу зацікавленість сучасних дослідників проблемою виникнення тривожності в умовах психоемоційного і фізичного напруження [9,11,12,16], практично відсутні наукові роботи по її вивченню у дзюдоїстів на етапі початкової підготовки. Крім того, серед психологів немає єдиної точки зору стосовно визначення поняття “тривожність”.

Мета дослідження полягає в емпіричному вивченні тривожності дзюдоїстів на етапі початкової підготовки.

Організація та методи дослідження. Констатуючий експеримент представляє собою систему методологічних положень про єдність психіки і діяльності, принципу детермінації поведінки особистості та її суб'єктивної активності. В опитуванні прийняло участь 270 хлопчиків-респондентів, віком 10-12 років, що займаються боротьбою дзюдо.

Використано наступні методи: теоретичні – аналіз науково-методичної літератури; практичні: опитувальник для оцінювання потреби у досягненні успіху, методика визначення тривожності (за Спілбергером – Ханіним), методика “Рівень суб'єктивного контролю”.

Опитувальник потреби досягнення успіху призначений для диференційованої оцінки двох взаємопов'язаних, але протилежно спрямованих тенденцій: прагнення до успіху і прагнення уникнути невдачі. При цьому оцінюється, який із двох мотивів є домінуючим. Методика Спілбергера-Ханіна складається із двох частин, у кожній з яких міститься двадцять завдань. Вона розроблена для діагностування реактивної та особистісної тривожності.

Суб'єктивний контроль – це схильність індивіда брати на себе чи покладати на інших відповідальність за те, що з ним діється. Об'єктивний контроль подій полягає в тому, що вони здійснюються за волею обставин, випадку, незалежно від бажання людини.

Методика “Рівень суб'єктивного контролю” призначена для діагностування інтернальності та екстернальності. Особи, які переконані в тому, що головні сили, які визначають сутність життя, знаходяться у їх власній психіці називаються інтерналами чи людьми з внутрішнім локусом контролю. Ті, хто переконані у первинності впливу зовнішніх факторів на формування та функціонування особистості, називаються екстерналами чи людьми із зовнішнім локусом контролю.

Результати дослідження та їх обговорення. Розвиток цілісного підходу до розкриття психологічної сутності тривожності вимагає насамперед виявлення та визначення її складових у структурно-функціональних співвідношеннях: як психічного стану, як властивості особистості, як поведінкового стереотипу.

Спілбергер Ч.Д. [17] стверджує, що основною причиною багатозначності і семантичної невизначеності тривожності є те, що термін вживається як правило в двох базових значеннях, котрі взаємопов'язані однак не ідентичні. Частіше за все поняттям “тривожність” описують неприємний за своїм забарвленням емоційний стан, котрий характеризується відчуттям напруги і хвилювання, очікування негативного розвитку подій, а з фізіологічної сторони-активацією автономної нервової системи. Окрім цього за даним поняттям визначають відносно стійкі індивідуальні особливості особистості, пов'язані з генетично детермінованими властивостями функціонування мозку людини, що обумовлює постійно підвищений рівень емоційного порушення, що виявляється у відносно стійкій схильності людини безпричинно сприймати погрозу своєму “Я” у різних ситуаціях і реагувати на них посиленням стану тривоги [17].

Ряд вчених [12,18] підкреслюють важливість диференціації понять “тривожність”, “тривога”, “стан тривоги”. У науковій літературі [1,11,16] тривога розглядається поряд з емоційними флуктуаціями, такими як страх. Пріхожан А.М. [12] вказує, що тривожність – це переживання емоційного дискомфорту, пов'язане з очікуванням небезпеки.

За визначенням Астапова В. М. [2] тривожність розглядається як постійна чи ситуативна властивість людини, що переходить в стан підвищеного занепокоєння, відчуття страху в специфічних соціальних ситуаціях. Особистості, які відносяться до категорії високотривожних, схильні сприймати погрозу своїй самооцінці і життєдіяльності у значному діапазоні обставин і реагувати дуже напружено, вираженим станом тривоги.

В огляді досліджень стану тривоги Аракелова Г.Г., Шішкової Н. [1], Астапова В.М. [2], Спілбергера Ч.Д. [17] відмічається, що результати багатьох наукових праць досить суперечливі. Тим не менш, важливим пунктом теоретичної схожості експериментальних робіт є положення про те, що тривога виникає в результаті впливу стрес-факторів.

Сучасний спорт неможливий без реалізації стану тривоги, оскільки представляє собою унікальну модель екстремальної діяльності. Спорт споконвічно виник як стресовий вид діяльності, і на відміну від інших видів діяльності, “стресогенність” спорту спеціально стимулюється і ніколи не буде знівельована.

Матвеев С.Ф. [8] відзначає, що тривога виникає в тих випадках, коли суб'єкт не має плану дій у відповідь на обставини, що формуються, при цьому стан тривоги спрямовано на пошук нової форми реагування, збереження нормального функціонування організму.

Дослідження стану тривоги протягом багатьох років традиційно проводяться в різноманітних галузях психології [2,9,10]. У психології спорту вони стали систематичними порівняно нещодавно, хоча деякі показники даного явища протягом тривалого часу характеризуються у фахових виданнях, як прояв “передстартового стану” [3,5,6,8,15,19,20].

В процесі організації констатуючого експерименту нами встановлено, що більшість опитаних дзюдоїстів (71,11%) характеризуються високим рівнем реактивної тривожності. Розглядаючи взаємозв'язок тривожності й діяльності Гамаль Є.І., Настенко В.Т. [4] відзначають, що підвищена тривожність може дезорганізувати процес підготовки до змагань. У юних спортсменів часто виникають труднощі у визначенні мети і програми дій, адекватних наявним обставинам.

На відміну від страху тривожність, як особистісна якість безпредметна і залежить від чисто суб'єктивних факторів, що здобувають значення в контексті індивідуального досвіду. У цьому контексті Ханін Ю.Л. [18] підкреслює, що будь-яка рухова відповідь, виконане рішення, призводить до зменшення тривоги.

Таким чином, у одноборствах особливу увагу слід звернути на формування у спортсменів здатності широко використовувати арсенал засобів навчально-тренувальної діяльності, а також доведення цієї системи до необхідного ступеня готовності.

Необхідно підкреслити сформованість низької емоційної стійкості у високо тривожних дзюдоїстів. При цьому даний показник надзвичайно важливий в аспекті формування програми управлінської діяльності в умовах тренувань і змагань. На думку вчених [2] саме вона зменшує негативний вплив стрес-факторів, сприяє прояву готовності в напружених ситуаціях [4].

Вважаючи емоційну стійкість інтегральною якістю особистості фахівці відмічають важливість власне емоційного компоненту у її структурі [11,12]. В іншому ж випадку неможливо уникнути ототожнення емоційної стійкості з волею спортсмена [6].

Результати дослідження продемонстрували, що у 74,36% опитаних з високим коефіцієнтом розвитку особистісної тривожності спостерігається домінування прагнення уникнути невдачі, а прагнення до успіху відзначено у 25,64% спортсменів.

Мотиваційна сфера особистості як складна система спонукає до діяльності виконує одну з основних функцій – регулюючу, котра визначає

ієрархію цінностей, інтересів, установок, різних типів активності та їх співвідношення.

На нашу думку, мотивація має одну із вагомих особливостей – у процесі тренувань вона зазнає суттєвих змін. Динаміка мотиваційної структури у великій мірі визначається рівнем досягнення успіхів в умовах змагань.

Відзначимо, що дзюдоїсти з високим показником прагнення до успіху правильно визначають змагальні ситуації, аналізують їх, оцінюють та приймають вірні рішення спрямовані на досягнення перемоги. Для них характерні послідовність та безпомилковість дій по досягненню мети, виконання функціональних обов'язків. Їх рухи є точними та своєчасними. Ретельно контролюється гучність та тембр голосу, швидкість та виразність мови, її граматичний стрій.

Близько 23 % спортсменів з високим рівнем ситуативної тривожності пояснюють свій стан впливом обставин, що склалися. Відповідальність за власні дії вони покладають на інших людей. Більше половини високо тривожних респондентів не стільки беруть відповідальність за вчинене на себе, скільки пояснюють свою поведінку впливом напружених ситуацій тренування і змагання.

Той факт, що до складу когнітивного самоконтролю входить думка про власну точку зору, створює своєрідну в методологічному відношенні ситуацію. З одного боку, самоконтроль у рефлексивній ланці має суттєво внутрішнє спрямування. З іншого ж, саме ця сторона відрита безпосередньо суб'єкту, тобто входить у зміст його самопізнання.

В результаті експериментального дослідження можна зробити такі **висновки:**

1. В умовах навчально-тренувального та змагального процесів більшість юних дзюдоїстів проявляють високу тривожність, внутрішньо занепокоєні, неврівноважені;

2. Для високо тривожних спортсменів характерний мотив уникнення невдачі. В свою чергу, у одноборців, поведінка яких не є деструктивною, рівень прагнення до успіху є сформованим. Вони правильно визначають змагальні ситуації, аналізують їх, оцінюють та приймають вірні рішення спрямовані на досягнення перемоги.

1. Аракелов Г. Г., Шишкова Н. Тревожность: методы ее диагностики и коррекции // Вестник МГУ, 1998. – №1 – С. 18

2. Астапов В. М. Тревога и тревожность. Хрестоматия. — СПб.: Питер, 2001. – 206 с.

3. Бартулис В. А. Содержание и направленность методики начальной подготовки дзюдоистов 12 – 14 лет: Автореф. дис.... канд. пед. наук. – К., 1987. – 22 с.

4. Гамаль Е.И., Настенко В.Т. Некоторые особенности

психологической подготовленности юных борцов к соревнованию // Теория и практика физ. культуры, 1970. – № 7 – С. 55 – 57.

5. Данько Г.В. Індивідуальні особливості функціональної підготовленості кваліфікованих борців вільного стилю (включаючи вікові відмінності): Автореф. дис.... канд. наук з фіз. вих. і спорту. – К., 2002. – 18 с.

6. Зуб И.В. Нравственно-волевое воспитание младших школьников в процессе начальных занятий дзюдо: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – СПб., 2005. – 24 с.

7. Малхазов О.Р. Психофізіологічні механізми управління руховою діяльністю: Дис. ... докт. психол. наук. – К., 2003. – 445 с.

8. Матвеев С. Ф. Тренировка в дзюдо – К.: Здоров'я, 1985. – 96 с.

9. Наумчик М. І. Емоційні та поведінкові тенденції особистості та їх мотиваційно – смислові кореляції // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К. – Т. VI. – Вип. 6. – С. 192 – 200.

10. Никифоров Ю. Б. Опыт применения психорегуляции в подготовке дзюдоистов // Спортивная борьба: Ежегодник. – М.: Физкультура и спорт, 1985. – С. 57 – 61.

11. Пилипенко Н. М. Динамічні перетворення у мотиваційній сфері осіб із підвищеною тривожністю під впливом психокорекції // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №6. – С. 49 – 58.

12. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО МОДЭК, 2000. – 197 с.

13. Родионов А.В. Влияние психологических факторов на спортивный результат. – М.: Физкультура и спорт, 1983. – 112 с.

14. Сакаль Л. В., Россоха Г. В., Коробейников Г. В., Медвидчук К. В., Дрожжин В.Ю. Індивідуально-типологічні властивості висококваліфікованих спортсменів-єдиноборців // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту. Зб. наукових праць. – К. – 2004. – №4. – С. 96 – 104.

15. Сиротин О.А. Психолого-педагогические основы индивидуализации спортивной подготовки дзюдоистов: Автореф. дисс.... док. пед. наук. – М., 1996. – 49 с.

16. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин. – Минск.: Харвест, М.: ООО Изд. – во АСТ, 2003. – 800 с.

17. Спилбергер Ч.Д. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги // Стресс и тревога в спорте. Международный сборник научных статей. – М.: Физкультура и спорт, 1983. – С. 12 – 24.

18. Ханин Ю. Л. Исследование тревоги в спорте // Вопросы психологии, 1978. – № 6. – С. 94 – 106.

19. Ягедло В. Теоретико-методические основы системы многолетней физической подготовки юных дзюдоистов: Дис. ... докт. наук по физ. воспитанию и спорту: – К, 2003. – 463 с.
20. Andres K.T. Judo. Nueva didactica. – Barcelona, 1989. – 236 p.

The results of the psychological diagnosing of anxiety of sportsmen – judoists on the stage of initial specialization are represented in the article. It is set that most young judoists owns the high level of formed reactive anxiety. Exactly this fact lies in basis of accenting of personality on failures in terms educational-training and competition processes.

Key words: *sport, anxiety, motivation of achievement of success, judo.*